

e-ISSN: 2979-9716

Kocatepe Beşeri Bilimler Dergisi

Kocatepe Journal of Humanities

Cilt/Vol.:2, Sayı/No.:1, Haziran/June 2023

Haziran / June • Sayı / Number: 2023/1

e-ISSN: 2979-9716

Başlangıç / Founded: 2022

Yayın Aralığı: Yılda 2 Sayı / Period: 2 Issues per Year

Kocatepe Beşeri Bilimler Dergisi (KBBD), Afyon Kocatepe Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi'nin Haziran ve Aralık aylarında olmak üzere yılda iki kez yayımlanan uluslararası hakemli dergisidir. Kocatepe Beşeri Bilimler Dergisi'nde (KBBD), yayımlanan tüm yazıların, dil, bilim ve hukuki açıdan bütün sorumluluğu yazarına, yayın hakları Kocatepe Beşeri Bilimler Dergisi'ne (KBBD) aittir.

Kocatepe Journal of Humanities (KJH) is a refereed international journal which is published by Afyon Kocatepe University Faculty of Science and Literature. Authors are solely responsible for the content of their articles and the copyright belongs to the Kocatepe Journal of Humanities (KJH).

Sahibi / Licensee

Afyon Kocatepe Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Adına
Prof. Dr. Hüseyin KOÇAK

Editör / Editor

Prof. Dr. Cüneyt AKIN

Editör Yardımcıları / Assistants of Editor

Dr. Öğr. Üyesi Timuçin AKTAN
Dr. Öğr. Üyesi Meryem ŞAHİN
Dr. Öğr. Üyesi Fatih AYHAN

Yazı Kurulu / Editorial Board

Doktorant Ömer ACAR
Doktorant Betül ÇİÇEK
Doktorant Fatma Zehra DURNA
Doktorant İlknur YEŞİL
Doktorant Recep BOZKURT
Doktorant Şükriye ÜNAL
Doktorant Zeynep DİLEKLİ

Dil Editörleri / Language Editors

Öğr. Grv. Manolya TUNÇER
Öğr. Grv. Fatma YALVAÇ
Öğr. Grv. Burak OLUR

Mizanpaj Editörleri / Layout Editors

Mehmet Göktuğ GÖKÇE

Doktorant Hacer YALÇIN

Doktorant Murat GENCER

Danışma Kurulu / Advisory Board

Prof. Dr. Ahmet UYSAL (İstanbul Üniversitesi)

Prof. Dr. Hasan KORKUT (Marmara Üniversitesi)

Prof. Dr. Zekai METE (Bandırma 17 Eylül Üniversitesi)

Prof. Dr. Mustafa GÜLER (Afyon Kocatepe Üniversitesi)

Prof. Dr. Mehmet Ali ÖZDEMİR (Afyon Kocatepe Üniversitesi)

Prof. Dr. Erdoğan BOZ (Eskişehir Osmangazi Üniversitesi)

Prof. Dr. Elbeyi PELİT (Afyon Kocatepe Üniversitesi)

Doç. Dr. Mustafa KAYA (Afyon Kocatepe Üniversitesi)

Yurtdışı Temsilciler / Representatives Abroad

Prof. Dr. Artur KOZLOWSKI (Gdnask School of Bankowa, Polonya)

Prof. Dr. Huziie HİROAKİ (Osaka Üniversitesi, Japonya)

Prof. Dr. Timothy MAY (University of North Georgia, ABD)

Prof. Dr. İrfan MORİNA (Priştine Üniversitesi, Kosova)

Prof. Dr. Juliboy ELTAZAROV (Semerkand Devlet Üniversitesi, Özbekistan)

Doç. Dr. Zivar Hüseyin BAYLAN (Khazar University, Azerbaycan)

Dr. Christopher S. LIGHTFOOT (Metropolitan Müzesi, İngiltere)

Dr. Renata BZDILOVA (Pavol Jozef Safarik University, Slovakya)

Dr. Bashir ADAMU (University of Leicester, İngiltere)

Dizinler / Indexes

Citefactor

Directory of Research Journal Indexing

OKUYUCU MEKTUPLARI / LETTERS

Lütfen yayımlanan yazılar hakkındaki görüş, yorum ve önerilerinizi editöre gönderiniz.

Readers are highly encouraged to express their views, comments or suggestions on published articles, to the editor.

Prof. Dr. Cüneyt AKIN | **E-Posta:** cuneyt.akin@hotmail.com

Adres: Ahmet Necdet Sezer Kampüsü Fen Edebiyat Fakültesi 03200 Afyonkarahisar

Telefon: 0272 218 1880 – 0272 218 19 37 | **Fax :** 0272 218 19 35 | **E-Posta:** fenedfak@aku.edu.tr

Bu Sayının Hakemleri / Reviewers of the Issue

Kocatepe Beşeri Bilimler Dergisi (KBBD) Dergisi olarak bu sayımıza hakemlik yapan değerli bilim insanlarına desteklerinden ötürü teşekkür ederiz.

Kocatepe Journal of Humanities (KJH) wishes to appreciate the valuable scientists who refereed this issue for their assistance.

Haziran 2023/1 Hakemleri / Reviewers for June, 2023/1

Doç. Nazmi ALAN, Afyon Kocatepe Üniversitesi / Afyon Kocatepe University

Prof. Dr. Naciye Yıldız, Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi / Ankara Hacı Bayram Veli University

Doç. Dr. Savaş ŞAHİN, Akdeniz Üniversitesi / Akdeniz University

Doç. Dr. Şaziye DİNÇER BAHADIR, Kırşehir Ahi Evran Üniversitesi / Kırşehir Ahi Evran University

Doç. Dr. İnci BOYACIOĞLU, Dokuz Eylül Üniversitesi / Dokuz Eylül University

Dr. Nevin SOLAK, TED Üniversitesi / TED University

Doç. Dr. Ferdi BOZKURT, Anadolu Üniversitesi / Anadolu University

Doç. Dr. Serdar KARAOĞLU, Afyon Kocatepe Üniversitesi / Afyon Kocatepe University

Doç. Dr. Esra KARAKUŞ TAYŞI, Dumlupınar Üniversitesi / Dumlupınar University

Dr. Öğr. Üye. Tuncay TÜRK BEN, Aksaray Üniversitesi / Aksaray University

Dr. Göksel SERT, TC Milli Eğitim Bakanlığı / Republic of Türkiye Ministry of National Education

Dr. Öğr. Gör. Songül İLBAŞ, Burdur Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi / Burdur Mehmet Akif Ersoy University

Dr. Sezergül YIKMIŞ, TC Milli Eğitim Bakanlığı / Republic of Türkiye Ministry of National Education

Dr. Öğr. Üye. Gönül ERDEM NAŞ, Bartın Üniversitesi / Bartın University

Doç. Dr. Fatih DOĞRU, Eskişehir Osmangazi Üniversitesi / Eskişehir Osmangazi University

Makaleler / Articles

Araştırma Makalesi / Research Article

- Tam... eylem-görünüş / kiplik –(y)DI^t –şahıs eki dizimi üzerine*
(*On sentagma of tam... verb-aspect / modality –(y) DI^t –personal suffix ki*)..... 1
Serdar KARAOĞLU

Derleme / Review

- Komple Teorilerine İnanç ve KOVİD-19 Pandemisi*
(*Belief in Conspiracy Theories and COVID-19 Pandemic*)..... 12
Sümeýra Bengisu AKKURT ve Bilge YALÇINDAĞ

Araştırma Makalesi / Research Article

- John Dewey'in Eserlerinde Bir İfade Aracı Olarak Dil*
(*The Use of Language as an Instrument of Expression in John Dewey's Works*)..... 48
Ali YEŞİLDAĞ

Araştırma Makalesi / Research Article

- Türkçede Gerektirim ve Karşıolgusalılık İlişkisi*
(*Relation of Entailment and Counterfactuality in Turkish*)..... 65
Büşra BELEK

Araştırma Makalesi / Research Article

- Aruna Kerimbek'in Aytıslarında Gelin Olmak*
(*Beign a Bride in Aruna Kerimbek's Aityses*)..... 77
Lazzat URAKOVA YANÇ

Kitap İncelemeleri / Book Reviews

- Dile Gelmeyenin Dile Gelişine İlişkin Bir Çalışma Üzerine: "Türkiye Türkçesinde Yer Tutucular"*
(*About a Study on the Utterance of the Unsaid: "Türkiye Türkçesinde Yer Tutucular"*)..... 101
Engin ÖZDEMİR

- "Türkçede Pekiştirme İşlevli Sözcükler" Adlı Eser Üzerine*
(*About of the "Türkçede Pekiştirme İşlevli Sözcükler" Named Book*)..... 108
Rabia Leyla BAĞ

- "Dijital Çağda Okuma Eğitimi" Adlı Eser Üzerine*
(*About of the "Dijital Çağda Okuma Eğitimi" Named Book*)..... 113
Hasan KARAKAŞ

Tam ... eylem-görünüş / kiplik(y)DI⁴ -şahıs eki ki dizimi üzerine

Serdar KARAOĞLU¹

Tam ... eylem -görünüş / kiplik -(y)DI⁴ -şahıs eki ki dizimi üzerine

On sentagma of tam ... verb -aspect / modality -(y)DI⁴ -personal suffix ki

Özet

Yan tümcecik yapıları varlık ve olaylara ilişkin bilgi (nitelik, nicelik, durum vb.) aktarımında kullanılabilen dilsel birimlerdir. Türkçede yan tümcecikler *eylemsilerle* ve *ki* gibi parçacıklarla sağlanabilmektedir. Bunlardan *ki* parçacığı bitimli tümceleri yan tümcecik olarak temel tümceye bağımlı kılma işlevine sahiptir. Bu çalışmada *tam ... eylem -görünüş / kiplik -(y)DI⁴ -şahıs eki ki* dizimi ele alınmıştır. Söz konusu dizimin yan tümcecik olarak kullanımı, temel tümceyle zaman çizgisinde konumlanması ve kiplik değeri üzerinde durulmuştur. Bu dizimin yan tümcecik olarak yer aldığı temel tümcelerde, temel tümce eyleminin genellikle geçmiş zaman işaretleyicisi ile çekimlendiği ve yan tümcecikğin temel tümceden önce gerçekleştiği veya niyet kipliği olarak gerçekleş(e)mediği görülmüştür.

Abstract

Subclause structures are linguistic units that can be used to convey information (quality, quantity, state, etc.) about entities and events. In Turkish, subclauses can be provided with verbs and particles such as *ki*. Of these, the particle has the function of making finite subclauses dependent on the base clause as subclauses. In this study, *tam ... verb -aspect / modality -(y)DI⁴ -personal suffix ki* sentagma is discussed. The use of the aforementioned sentagma as a subclause, its positioning in the timeline with the main clause and its modality value are emphasized. It has been observed that in the basic sentences where this sentagma is included as a subclause, the main clause verb is inflected with the past tense marker and the subclause occurs before the main clause or cannot occur because it is an intention modality.

Anahtar Sözcükler: Söz dizimi, tümce, temel tümce, yan tümce, ki

Key Words: Syntax, sentence, main clause, subclause, ki

Makale Türü: Araştırma Makalesi

Paper Type: Research Paper

1. Giriş

Türkçede yan tümcecikler, *eylemsi*, *ki* ve *hangi...* -sA, vb. birimlerle (biçimbirim, sözcükbirim, biçim sözdizimsel birim) sağlanabilmektedir. Yan tümceciklerin tümce içerisinde zorunlu ya da seçimli öge olarak sözdizimsel özelliği ve buna bağlı ad, sıfat, belirteç(lik) gibi sözcüksel özelliği bulunmaktadır (Erkman Akerson vd., 2015). Bununla birlikte yan tümceciklerin çekimli ve çekimsiz eylemli olma özelliği de vardır (Erguvanlı Taylan, 1993: 162).

¹ Doç. Dr., Afyon Kocatepe Üniversitesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, serdarkoglu26@gmail.com, ORCID : 0000-0002-8506-0082

Yan tümceciklerin bu özelliklerinden hareketle çalışmada, yan tümcecik özelliği bulunan *tam ... eylem -görünüş / kiplik -(y)DI^f -şahıs eki ki* dizimi ele alınacaktır. Bunun için öncelikle sırasıyla belirteç, belirteçlik ve yan tümcecik üzerinde durulacak, ardından söz konusu dizimle ilgili bulgular yorumlanacaktır. Türkiye Türkçesinde bağımlı dizimlilik oluşturan yapının kullanım ve işlev(ler)ine dikkati çekmek amaçlanmaktadır.

2. Belirteç

Belirteçler, tümcede seçimlik unsurlardır (Sebzecioğlu, 2017: 342). İmer vd., (2011: 47-48) belirteci, “niteleyicilerin, eylemlerin ve işlevce kendilerine benzeyen başka belirteçlerin anlamlarını etkileyen, pekiştiren ya da kısıtlayan sözcükler” olarak belirtir.

Korkmaz (2014: 427), belirteçleri “fiillerden, sıfatlardan, sıfat-fiillerden ve zarf niteliğindeki sözlerden önce gelerek onları zaman, yer, yön, nitelik, durum azlık-çokluk bildirme, pekiştirme ve sorma gibi çeşitli yönlerden etkileyip değiştirerek anlamlarını daha belirgin duruma getiren sözler” olarak tanımlar.

Akçataş’a (2019: 114-115) göre belirteçler önüne geldiği eylemleri, eylemsileri, sıfatları adları, belirteçleri zaman, durum, ölçü (miktar), yer ve soru açısından belirtir, açıklar, sınırlandırır ya da derecelendirir.

Belirteçler, asıl belirteçler ve belirteçlikler olmak üzere çeşitlilik gösterir Birincil işlevi belirteç olan birimler asıl belirteçlerdir. Birincil işlevi belirteç olmayıp belirteç işleviyle kullanılan birimler ise belirteçliktir (Sebzecioğlu, 2017: 346). Adlar, sıfatlar ve öbek yapılar belirteç olarak kullanılabilir. Dolayısıyla bu birimler belirteçlik olarak adlandırılır (Sebzecioğlu, 2017: 345-348; Akçataş, 2019: 109: 113).

Akçataş’ın (2019: 111-113) bu hususla ilgili “belirteçlik ve belirteçleşme” başlığı altında yaptığı sınıflandırma şu şekilde özetlenebilir:

- i. Sıfat kökenliler
- ii. Ulaş yapısında belirteçler
- iii. Ortaç veya ortaç öbeği yapısında belirteçler
- iv. Ad öbeklerinin çekim ekiyle belirteçleşmesi
- v. Tekrar öbeği yapısında belirteç
- vi. Edatların belirteç olarak kullanımı
- vii. Son çekim ilgeçlerinin ad öğeleriyle birlikte belirteç olarak kullanımı
- viii. Yardımcı tümce yapısında belirteç
- ix. Çekim ekinin ad sonunda kalıplaşarak belirteçleşmesi
- x. +{CİK} küçültme ekiyle

xi. Arapça +{An} ekiyle Arapça asıllı adlardan belirteç

xii. Farsça +{âne} ekiyle belirteleşen bazı Arapça ve Farsça kökenli sözcükler

Belirteleşmenin sonucu olarak belirteçlerin yapı ve işlevleri açısından çeşitli sınıflandırmaları söz konusudur. Akçataş'a (2019: 110) göre belirteçlerin standart bir yapısı yoktur. Bu yüzden de Türkçede bir anlam sınıfı olarak kabul edilir. Aslen belirteç olmayan birimlerin belirteç(lik) olarak kullanımı dolayısıyla belirteçler yapılarına göre çeşitlilik gösterir.

3. Yan Tümcecik ve Yan Tümceciklerin Belirteç(lik) Olarak Kullanımı

Yapılarına göre tümceler, evrensel olarak *yalın tümce*, *birleşik tümce* ve *karmaşık tümce* özelliği sergiler (Turan, 2012: 180). Bunlar şu şekilde tanımlanmaktadır:

“Yalın tümce bir özne ve bir yüklemi olan bağımsız tümcedir.”

(a) *Ali eve gitti.*

“Birleşik tümce iki özerk tümcenin bir bağlaç ile eşit yapısal ve anlamsal düzeyde kullanılması ile oluşur.”

(b) *Annesi Ali 'yi eve çağırdı ve Ali eve gitti.*

“Karmaşık tümce, içinde en az bir yan tümcecik ve bir ana tümce olan dilbilgisel yapıdır” (Turan, 2012: 180).

(c) *Annesi Ali 'yi eve çağırınca Ali eve gitti.*

Tanımdan da anlaşılacağı üzere bir tümcenin karmaşık tümce olabilmesi için yan tümcecik ve temel tümceye gereksinim vardır. Turan, yan tümceciği “yapı ve anlam açısından ana tümcenin bir parçası olan ve dilbilgisel özerkliği olmayan tümcecik”, temel (ana) tümceyi ise “dilbilgisel olarak özerk olan ama en az bir yan tümcecik ögesi olan tümce” olarak tanımlamaktadır (2012: 179).

Erkman Akerson vd. (2015: 258) yan tümcecikleri sözdizimsel özellikleri açısından “sıfat işlevli yan tümceler”, “özne / tümleç yan tümceleri” ve “belirteç yan tümceleri” olmak üzere üçe ayırır. Erkman Akerson vd.nin verdiği örneklerden (a)'da bir adı niteleyen sıfat işlevli yan tümcecik, (b)'de temel tümce içerisinde özne olan bir yan tümcecik ve (c)'de eylemi niteleyen belirteç yan tümceciği bulunmaktadır:

(a) *[Kitap satan çocuğ] -a para vermeyi unuttum.*

(b) *[Son günlerde Hasan 'ın olaylara bakışı]-Ø çok değişti.*

(c) *[Ahmet dün eve geldiği zaman] elektrikler kesilmişti.* (Erkman Akerson vd., 2015: 260, 265)

Erguvanlı Taylan (1993: 162-163) yan tümcecikleri eylem yapılarına göre “(a) çekimli eylemli yan tümceler ve (b) çekimsiz eylemli yan tümceler” olmak üzere ikiye ayırır. Araştırmacıya göre bunlardan çekimli eylemli yan tümcecikler, temel tümcedeki gibi zaman, görünüş, kip ve şahıs işaretleyicilerine sahip olabilir:

(a) *Osman [biz de onun takımına girelim] arzu etti.*

(b) *[Sen burada oturuyorsun] sanıyordum.*

(c) *Ayşe Hanım [biz yemeğe kalabiliriz] diye çok hazırlanmıştı.*

(ç) *[Tam dışarı çıkıyordum] ki telefon çaldı.*

(d) *[Evden biraz daha erken çıksaymışız] trene yetişecektmişiz.* (Erguvanlı Taylan, 1993: 163).

Yukarıdaki (c - d) tümcelerinde görüldüğü üzere yan tümcecikler, temel tümcede belirteç(lik)lerdir. Akçataş (2019: 112), “belirteçlik ve belirteçleşme” başlığı altında “yardımcı tümce yapısında belirteçler” olarak adlandırdığı, temel tümcede belirteç(lik) olan şu tümceleri verir:

(a) *Kendini öyle tanıttı ki sanki hiç bir şey bilmiyor sandık.*

(b) *Kitaptan okursan konuyu anlarsın.*

(c) *Bir kere konuşmaya başladın mı bir daha susmazsın.*

Öte yandan Erguvanlı Taylan (1993: 163), çekimsiz eylemli yan tümceciklerde temel tümce eyleminde işaretlenen zaman, görünüş ve kip karşılıklarının tamamının gösterilmediğini ve şahıs işaretleyicisinin belirli yan tümceciklerde adlara özgü iyelik eki olarak ortaya çıktığını belirtir.

4. Çalışmanın Amacı, Sınırlılıkları ve Yöntemi

Erguvanlı Taylan (1993: 162-163) yan tümcecikleri çekimli yan tümcecikler ve çekimsiz yan tümcecikler olmak üzere ikiye ayırmaktadır. Araştırmacı, bunlardan çekimli yan tümceciklerin, yani eyleminde görünüş, kiplik, zaman ve şahıs işaretleyicileri bulunan yan tümceciklerin Türkçede sayıca az olduğunu belirtir. Bunları “*istemek, arzu etmek* gibi dilek ifade eden eylemlerin tümleçleri, *sanmak* ve benzer anlamdaki birkaç eylemin tümleci, *diye* ve *ki* ile kurulan yantümceler ve şart tümceleri” olarak sıralar. Çalışmamızda yan tümcecik olarak *tam ... eylem - görünüş / kiplik -(y)DI^f - şahıs eki ki* dizimi üzerinde durularak dizimin kullanım ve işlevlerini tespit etmek amaçlanmaktadır. Bunun için dizim ile ilgili veriler *Türkçe Ulusal Derlemi*’nden (=TUD) elde edilecektir. Çalışmada betimsel araştırma yöntemi kullanılacaktır.

5. Bulgular

Ki'li tümcelerde² bir yan tümcecik bir de temel tümce bulunmaktadır. Yan tümcecikler temel tümce içerisinde *özne, nesne, tümleş* ve *yüklem ismi* veya temel tümcenin bu öğelerinin sıfatı (niteleyicisi) olarak işlev görmektedir (Ediskun, 1999: 388-389; Yelten, 2005: 47; Doğan, 2020: 180). Seçimlik tümleş olarak *belirteç tümleci* işlevli yan tümcecikler, temel tümcenin eylemini “zaman, neden, nasıllık” vb. yönünden belirtir. (Erkman Akerson vd., 2015: 263-265).

Ki'li tümcelerde biri yan tümcecikte diğeri temel tümcede olmak üzere iki eylem bulunabilir. Yan tümcecik eylemi temel tümce eylemiyle eş zamanlı, önce veya sonra gerçekleşebilir. Bu tür yan tümceciklerde, ulaç tümceciklerinde olduğu gibi (Aydemir, 2019: 62), görece zaman bulunur. Yan tümcecik ve temel tümce arasındaki bu zamansal görecelik belirteç işlevli yan tümceciklerle belirginleşir. Bu açıdan *tam ... eylem - görünüş / kiplik -(y)Dİ⁴ - şahıs eki ki* dizimli yan tümceciklerin tespit edilen kullanım ve işlevleri şu şekilde ele alınabilir³.

i. Tam ... eylem -mİ⁴ş -(y)Dİ⁴ - şahıs eki ki

Bu tür yan tümceciklerin bulunduğu tümcelerde, temel tümce eyleminin (a - d)'de olduğu gibi genellikle *-(Dİ⁴)* biçimbirimi ile yüklemleştirildiği görülmüştür. Öte yandan retorik soru olarak (e)'de temel tümce eylemi *-[mez] mi* ile yüklemleştirilmiştir. Bu tür tümcelerde yan tümcecik başta, temel tümce sonda yer alır. Yan tümcecik bitmişlik ve duysal kiplik ifade eder. Yan tümcecikteki eylem gerçekleştiği anda temel tümcecikteki eylem gerçekleşir. İki eylem arasındaki zamansal ilişki oldukça kısadır. Yan tümcecikteki eylem önce, temel tümcedeki eylem sonra gerçekleşir. Bu öncelik - sonralık ilişkisi neredeyse çakışacak düzeyde olduğu için yan tümcecik ve temel tümce arasında hızlılık (tezlik) olarak kabul edilebilecek ardıllık söz konusudur. Eylemlerin ardı sıra gerçekleşimi hızlılığı işaretlemektedir. Bunun dışında anlam daraltıcı özelliğiyle temel tümcenin gerçekleşme anını sınırlandırmaktadır.

(a) “*Tam tekneye yaklaşmıştık ki cep telefonum çaldı.*” (TUD)

(b) “*Tam hemşireyi çağırmaya niyetlenmiştim ki, hemşire elinde ilaçlar ve bir bardak su ile içeri girdi.*” (TUD)

(c) “*Durağa tam gelmişlerdi ki Ali'nin birden ayağı kaydı ve yere yuvarlanıverdi.*” (TUD)

(ç) “*Tam sıra pasta ikramına gelmişti ki, tabağın birisi elinden kayarak yere düşüp ikiye ayrıldı.*” (TUD)

² Ki'li tümcelere dair iki farklı yaklaşım için bk. (Yener, 2013; Doğan, 2020).

³ Görünüş ulamı için bk. (Alan, 2020: 35-56), kiplik ulamı için bk. (Dinar, 2020: 57-90), zaman ulamı için bk. (Karaoğlu, 2020: 91-124) ve “yüklemde görevli biçimbirimler” (görünüş, zaman, kiplik vb.) için bk. (Kamacı Gencer, 2018: 149-171).

(d) “*Tam köprüünün ortasına gelmişim ki akıntıdan gözümü alamadım.*” (TUD)

(e) “Ancak tam bu sırada elektrikler bir an için yine gitti-geldi. UPS bu defa da devreye girmedi. Yeniden Probim arandı. Ve sistem 15.35 gibi tekrar çalıştı. *Tam işlemler başlamıştı ki, elektrikler bir kez daha kesilmez mi! Tabii UPS yine çalışmadı. İşte o an gözlerim karardı.*” (TUD)

ii. Tam ... eylem -I¹yor -(y)du - şahıs eki ki

Bu tür yan tümceciklerin bulunduğu tümcelerde, temel tümce eyleminin $-{DI^1}$ ile yüklemleştirildiği görülmüştür. Bu tür tümcelerde yan tümcecik başta, temel tümce sonda yer alır. Yan tümcecik bitmemişlik görünüşü ve niyet kipliği bildirmektedir. Özne tarafından niyet edilen eylemin bitmemişliği söz konusudur. Yan tümcecik gerçekleşmekteyken temel tümce gerçekleşmektedir. Bu açıdan temel tümce, yan tümcecik ile zamansal olarak bir noktada kesişmekte ve kısmi eş zamanlılık oluşturmaktadır. Her iki eylem de konuşma anından önce yer almaktadır.

(a) “*Tam çay bardağını kavramış dudaklarına götürüyordu ki, kendisine baktığımı sezinledi.*” (TUD)

(b) “*Ufuk tam ‘nevin var oğlum senin?’ demeye hazırlanıyordu ki kapı çaldı.*” (TUD)

(c) “*Tam içkilerimizi alıyorduk ki pat elektrikler gitti.*” (TUD)

(ç) “*Hasan Mollaoğulları tam söze giriyordu ki önüne bir not uzatıldı.*” (TUD)

(d) “*Tostlarımızı alıp tam kantinden çıkıyorduk ki, yanımıza yanaşan bir görevli, ‘Günün bu saatinde hastaların yatak kıyafetiyle kantine girmesi yasaktır’ dedi.*” (TUD)

iii. Tam ... eylem -AcAk -(y)DI² - şahıs eki ki

Bu tür yan tümceciklerin bulunduğu tümcelerde, temel tümce eyleminin $-{DI^2}$ ile yüklemleştirildiği görülmüştür. Bu tür tümcelerde yan tümcecik başta, temel tümce sonda yer almaktadır. Yan tümcecik niyet kipliği bildirmektedir. Yan tümcecikteki arzu, istek, niyet gerçekleşmeden temel tümce gerçekleşmekte ve yan tümcecikteki niyetin gerçekleşmesine engel olmaktadır. Bu tür tümcelerde yan tümcecikteki niyet ve temel tümcedeki olay konuşma anından önce, yani geçmiştedir. Temel tümce, yan tümcecikten önce gerçekleşmektedir. Temel tümcenin gerçekleşmesinden önce ya da temel tümcenin gerçekleşmesi anında yan tümcecik gerçekleşt(e)memektedir. Bu yüzden olumsuzluk işaretleyicisi bulunmayan yan tümcecik için yapıcı olumlu anlamca olumsuz denebilir.

(a) “*Tam, ‘şu elinle mi sıktın mermileri askerlerimize?’ diyerek adamın sağ eline indirecekti ki, kolu havada birisi tarafından tutuldu.*” (TUD)

(b) “*Tam deklanşöre basacaktım ki, iki sevgili öpüşmeyi bıraktılar.*” (TUD)

(c) “*Tam inecetim ki eşeğim bir huysuzluk edip beni yere düşürüverdi.*” (TUD)

(ç) “*Tam suçlu bir rüyaya dalacaktım ki odamın telefonu çaldı.*” (TUD)

iv. Tam ... eylem -mAk üzere -(y)DI² - şahıs eki ki

Bu tür yan tümceciklerin bulunduğu tümcelerde, temel tümce eyleminin $\{-DI^4\} / \{-(y)DI^4\}$ ile yüklemleştirildiği görülmüştür. Bu tür tümcelerde yan tümcecik başta, temel tümce sonda yer almaktadır. $\{mAk üzere\}$ yakın gelecekteki niyeti ifade etmesi yönüyle $\{AcAK\}$ biçimbiriminden ayrılır. Yan tümcecik ve temel tümcedeki olay konuşma anından önce gerçekleşmektedir. Dolayısıyla yan tümcecikteki arzu, istek, niyet gerçekleşme evresine dönüşeceği anda, temel tümce gerçekleşmektedir. Temel tümce gerçekleştiği anda ya da temel tümce gerçekleşmeden önce, yan tümcecik gerçekleşmeye çok yakındır fakat henüz gerçekleşmemiştir. Bu yüzden gerçekleşmemiş niyet olarak kiplik bildirir. Yan tümcecikteki niyetin gerçekleşme evresine yöneliminde, temel tümcenin anlık gerçekleşmesi söz konusudur. Bu da beraberinde hızlılığın kavram alanı içerisinde yer alan anlıksallığı bildirmektedir (bk. Karaoğlu, 2022). Temel tümce eyleminin anlık olarak gerçekleşmesi anında ya da temel tümce eyleminin anlık olarak gerçekleşmesinden önce yan tümcecik henüz gerçekleşmemiştir. Bu açıdan olumsuzluk işaretleyicisi bulunmayan yan tümceciğin biçimce olumlu anlamca olumsuzluk sezdirmediği söylenebilir.

(a) “*Tam yaşlı gözlerle vazgeçmek üzereydim ki bahçe kapısından babam girdi.*” (TUD)

(b) “*Tam pençeleriyle yakalayıp dişleriyle parçalamak üzereydi ki, hesaba katmayı unuttuğu ‘adalet’ ve ‘hukuk’ adlı duvarlara çarpmış, dökülür gibi olmuştu.*” (TUD)

(c) “*Tam tenekeye oturmak üzereydi ki, karşı köşedeki üç boyacı çocuk gelip karşısına dikildiler.*” (TUD)

6. Sonuç

TUD’dan elde edilen veri doğrultusunda *tam ... eylem - görünüş / kiplik -(y)DI⁴ -şahıs eki ki* diziminin yan tümcecik olduğu tümcelerde, temel tümce eyleminin genellikle $\{-DI^4\}$ ile çekimlendiği görülmektedir. Bununla birlikte temel tümce eyleminin $\{-(y)DI^4\}$ ve $\{-mez\}$ mi ile yüklemleştirilmesi de söz konusudur. Temel tümce eyleminin konuşma zamanından önce gerçekleşmiş olması temel tümcelerin ortak özelliğidir. Öte yandan *tam ... eylem - görünüş / kiplik -(y)DI⁴ -şahıs eki ki* dizimi şu dizilerden oluşmaktadır:

i. Tam ... eylem -mI⁴ş -(y)DI⁴ - şahıs eki ki

Zaman belirteci olarak temel tümceyi tümleyen dizim bitmişlik ve duyuşsal kiplik belirtmektedir. Yan tümcecik önce, temel tümce ise sonra gerçekleşmektedir. Yan tümce ve temel tümce arasında zamansal sıralama çok kısa olduğu için hızlılık bildiren ardılık söz konusudur. Ayrıca yan tümcecik eylemi olgusaldır.

ii. Tam ... eylem -I⁴yor -(y)du - şahıs eki ki

Dizim, temel tümceyi zaman belirteci olarak tümlemekte, bitmemişlik ve niyet kipliği bildirmektedir.

iii. Tam ... eylem -AcAk -(y)DI² - şahıs eki ki

Temel tümceyi zaman belirteci olarak tümleyen dizimde yan tümce eylemi, temel tümce gerçekleştiği anda ya da temel tümce gerçekleşmeden önce gerçekleş(ε)memektedir. Konuşma zamanından önceki arzu, istek veya niyeti belirtmektedir. Bu yönüyle niyet kipliği bildirmektedir.

iv. Tam ... eylem -mAk üzere -(y)DI² - şahıs eki ki

Temel tümceyi zaman belirteci olarak tümleyen dizimde, yan tümce eylemi gerçekleşmeye çok yakındır fakat temel tümce gerçekleştiği anda ya da temel tümce gerçekleşmeden önce gerçekleşmemektedir. Temel tümce öncesi arzu, istek veya niyeti bildirmektedir. Bu açıdan olgusal değildir.

Tablo 1. Tam ... eylem - görüntü / kiplik -(y)DI⁴ - şahıs eki ki dizimi ve işlevleri

Yan Tümceci	Görünüş	Temel Tümceye	Kiplik	Olgusallık	Sözdizimsel işlevi
Tam ... eylem - mI ⁴ ş -(y)DI ⁴ - şahıs eki ki	Bitmişlik	Öncelik	Duyusal kiplik	Olgusal	Belirteçlik
Tam ... eylem - I ⁴ yor -(y)du - şahıs eki ki	Bitmemişlik	Kısmi eş zamanlılık	Niyet kipliği	Olgusal	Belirteçlik
Tam ... eylem - AcAk -(y)DI ² - şahıs eki ki	-	Kısmi eş zamanlılık	Niyet kipliği	Olgusal değil	Belirteçlik
Tam ... eylem - AcAk -(y)DI ² - şahıs eki ki	-	Kısmi eş zamanlılık	Niyet kipliği	Olgusal değil	Belirteçlik

Araştırma ve Yayın Etiği Beyanı

“Bu makale için etik kurul izni alınmasına gerek yoktur. Araştırma ve yayın etiğine uygun hareket edilmiştir.”

Yazarların Makaleye Olan Katkıları

“Makale tek yazarlıdır.”

Destek Beyanı

“Araştırma herhangi bir kurum veya kuruluş tarafından desteklenmemiştir.”

Çıkar Beyanı

“Makale tek yazarlıdır. Herhangi bir çıkar çatışması yoktur.”

Kaynaklar

- Akçataş, A. (2019). Belirteçler. *Türkiye Türkçesi III Sözcük Türleri*, Ankara: Gazi Kitabevi, s. 109-135.
- Alan, N. (2020). Bakış. *Türkçede Dilbilgisel Ulamlar*, Ankara: Gazi Kitabevi, s. 35-56.
- Aydemir, İ. A. (2019). *Türkçede Zaman ve Görünüş Sistemi*, Ankara: Nobel.
- Dinar, T. (2020). Kiplik. *Türkçede Dilbilgisel Ulamlar*, Ankara: Gazi Kitabevi, s. 57-90.
- Doğan, E. (2020). Türk Söz Diziminin Bir Sorunu: Ki’li Cümleler Birleşik Cümle midir yoksa Bağlı Cümle mi?. *Türkojji Dergisi*, 24 (2), 177-188.
- Ediskun, H. (1999). *Türk Dilbilgisi*, İstanbul: Remzi Kitabevi.
- Erguvanlı Taylan, E. (1993). Türkçede -DIK Ekinin Yantümcelerdeki İşlevi Üzerine. *Dilbilim Araştırmaları Dergisi*, 4, 161-171.
- Erkman Akerson, F. ve Ozil, S. N. Ş. (2015). *Türkçede Niteleme Sıfat İşlevli Yan Tümceler*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- İmer, K., Kocaman, A. ve Özsoy, A. S. (2011). *Dilbilim Sözlüğü*, İstanbul: Boğaziçi Üniversitesi Yayınevi.
- Kamacı Gencer, D. (2018). Yükleme Görevli Biçimbirimler. *Türkiye Türkçesi II Biçimbilgisi*, Ankara: Gazi Kitabevi, s. 149-171.
- Karaoğlu, S. (2020). Zaman. *Türkçede Dilbilgisel Ulamlar*, Ankara: Gazi Kitabevi, s. 91-124.
- Karaoğlu, S. (2022). *Türkiye Türkçesinde Hızlılık (Kavram Alanı ve İşaretleyicileri)*, Ankara: Gazi Kitabevi.
- Korkmaz, Z. (2014). *Türkiye Türkçesi Grameri Şekil Bilgisi*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Sebzecioğlu, T. (2017). *Dilbilim Kavramlarıyla Türkçe Dilbilgisi*, İstanbul: Kesit Yayınları.
- Turan, Ü. D. (2012). Temel ve Karmaşık Tümce Yapısı. *Genel Dilbilim-I*, (ed. Sumru Özsoy ve Zeynep Erk Emeksiz), Eskişehir: Anadolu Üniversitesi, s. 178-207.
- Türkçe Ulusal Derlemi (TUD), <https://www.tnc.org.tr/tr/> (Erişim Tarihi 30.05.2023)

Yelten, M. (2005). Parsnâme'deki Ki'li Cümleler Üzerine. *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi*, 2 (4), 45-56.

Yener, M. L. (2013). Ki'li Tümceleri Yeniden Düşünmek: Ki'li Tümceler Birleşik Tümce midir Yoksa Bağlı Tümce midir?. *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi*, 10 (4), 165-176.

Extended Summary

Nouns and actions are characterized by words and phrases. Phrase structures formed by qualifying units are noun-verb phrase, participle phrase, gerund phrase, etc. shows diversity. These units also exhibit the feature of being a sub-unit attached to a superstructure.

In Turkish, subclauses are formed with verbal. Other than that, subclauses can be provided with eğer... -sA, ki etc. particle and morphosyntactic units. Subclauses can be mandatory or optional in a sentence. These are syntactic properties. On the other hand, it also has lexical features such as noun, adjective, and adverb. Based on these properties of clauses, in the study, *tam ... verb - aspect / modality - (y)DI^t - person suffix ki* sentagma with clause feature will be discussed. For this, first of all, the adverb, adverbial, gerund and clause will be emphasized respectively, then the findings related to the structure in question will be interpreted. It is aimed to draw attention to the use and function(s) of this dependent syntagmatic structure in Turkey Turkish.

Adverbs are optional elements in the sentence (Sebzecioğlu, 2017: 342). Imer et al. (2011: 47-48) defines the adverb as “words that affect, reinforce or restrict the meanings of qualifiers, actions and other markers that are similar in function.”

As a result of adverbialization, there are various classifications of tokens in terms of their structure and functions. According to Akçataş (2019: 110), adverbs do not have a standard structure. Therefore, it is accepted as a meaning class in Turkish. Because units that are not originally adverbs are used as adverbial, adverbs vary according to their structure.

According to their structures, sentences universally exhibit features of simple sentences, compound sentences and complex sentences (Turan, 2012: 180).

“A complex sentence is a grammatical structure that contains at least one subclause and one main clause” (Turan, 2012: 180).

(a) Annesi Ali'yi eve çağırınca Ali eve gitti.

Erguvanlı Taylan (1993: 162-163) divides subclauses into two as “(a) inflected subclauses and (b) non-inflected subclauses” according to their verb structures. According to the researcher, inflected verb subclauses can have tense, aspect, mood and person markers as in the main sentence.

In our study, it is aimed to determine the use and functions of the structure by emphasizing *tam ... verb - aspect / modality - (y)DI^t - person suffix ki* sentagma as a subclause.

For this, the data related to the structure will be obtained from the Turkish National Corpus (=TUD). In the study, descriptive research method will be used.

i. tam ... verb -mİş -(y)Dİ¹ -person suffix ki

The construct complementing the subclause as a tense indicates perfective and sensory modality. The subclause happens first, the main clause happens after. Since the temporal sequence is very short, there is rapid succession. The clause action is factual.

(a) “*Tam tekneye yaklaşmıştık ki cep telefonum çaldı.*” (TUD)

(b) “*Tam hemşireyi çağırmaya niyetlenmiştim ki, hemşire elinde ilaçlar ve bir bardak su ile içeri girdi.*” (TUD)

(c) “*Durağa tam gelmişlerdi ki Ali'nin birden ayağı kaydı ve yere yuvarlanıverdi.*” (TUD)

ii. tam ... verb -İ¹yor -(y)du -person suffix ki

The sentagma complements the main clause as a tense, declaring imperfectiveness and modality.

(a) “*Tam çay bardağını kavramış dudaklarına götürüyordu ki, kendisine baktığımı sezinledi.*” (TUD)

(b) “*Ufuk tam 'neyin var oğlum senin?' demeye hazırlanıyordu ki kapı çaldı.*” (TUD)

(c) “*Tam içkilerimizi alıyorduk ki pat elektrikler gitti.*” (TUD)

iii. tam ... verb -AcAk -(y)Dİ² -person suffix ki

In the sentagma that complements the main sentence as a time marker, the action does not take place when / before the main sentence occurs. Desire before speech time indicates intention. In this respect, it expresses intention modality.

(a) “*Tam, 'şu elinle mi sıktın mermileri askerlerimize?' diyerek adamın sağ eline indirecekti ki, kolu havada birisi tarafından tutuldu.*” (TUD)

(b) “*Tam deklanşöre basacaktım ki, iki sevgili öpüşmeyi bıraktılar.*” (TUD)

(c) “*Tam inecektim ki eşğim bir huysuzluk edip beni yere düşürüverdi.*” (TUD)

iv. tam ... verb -mAk üzere -(y)Dİ² -person suffix ki

In the sentagma that complements the main sentence as a time marker, the action is very close to happening, but it does not occur at the moment / before the main sentence occurs. Desire before the main sentence states an intention. It is not factual in this respect.

(a) “*Tam yaşlı gözlerle vazgeçmek üzereydim ki bahçe kapısından babam girdi.*”

(b) “*Tam pençeleriyle yakalayıp dişleriyle parçalamak üzereydi ki, hesaba katmayı unuttuğu 'adalet' ve 'hukuk' adlı duvarlara çarpmış, dökülür gibi olmuştu.*” (TUD)

(c) “*Tam tenekeye oturmak üzereydi ki, karşı köşedeki üç boyacı çocuk gelip karşısına dikildiler.*” (TUD)

Komplo Teorilerine İnanç ve KOVID-19 Pandemisi

Sümeyra Bengisu AKKURT¹, Bilge YALÇINDAĞ²

Komplo Teorilerine İnanç ve KOVID-19 Pandemisi

Belief in Conspiracy Theories and COVID-19 Pandemic

Özet

Abstract

Bu inceleme makalesinde, komplo teorilerine inancın neden yaygın olarak kabul gördüğü ve ne tür sonuçlara neden olduğu güncel literatür ışığında incelenmiştir. Komplo teorilerine inanç üzerinde etkili faktörler hem bireysel hem de toplumsal unsurlar ekseninde tartışılmıştır. Makalenin ilk kısmında, komplo teorilerine inancı yordayan bazı unsurlar üzerinde durulmuştur. Bunlar, algılanan tehdit düzeyi, stres ve belirsizlik hissi; komplocu zihin yapısına sahip olma, zayıf eleştirel düşünme becerisi ve sezgisel düşünme yatkınlığı, açıklayıcı derinlik yanılsamasına kapılma ve benzersizlik ihtiyacıdır. Makalenin devamında, KOVID-19 pandemisinin neden olduğu küresel krizin komplo teorilerine inancı nasıl beslediği incelenmiştir. Pandemi üzerine komplo teorilerinin yayılmasında bilgi kirliliğinin etkisi tartışıldıktan sonra, KOVID-19 pandemisi ve komplocu zihin yapısı ilişkisi üzerinde durulmuştur. Son olarak, bilime, hükümete ve kurumlara duyulan güvenin pandemiye yönelik komplo teorilerine inanma ve pandemi tedbirlerine uyma davranışına etkisi tahlil edilmiştir.

In this review article, the widespread acceptance of conspiracy theories and their consequences are examined, considering current literature. The factors affecting the belief in conspiracy theories are discussed in terms of both individual and social factors. Firstly, some factors that predict belief in conspiracy theories are emphasized. These are perceived threat level, feelings of stress and uncertainty, conspiracy mindset, poor critical thinking skills, a predisposition to intuitive thinking, the illusion of explanatory depth, and the need for uniqueness. The article also focuses on how the worldwide catastrophe created by the COVID-19 pandemic promotes belief in conspiracy theories. The link between the pandemic and the conspiracy mindset was stressed after addressing the influence of information pollution on the dissemination of conspiracy theories. Lastly, the impact of trust in science, government, and institutions on belief in conspiracy theories and compliance with pandemic measures has been evaluated.

Anahtar Sözcükler: Komplo inancı, KOVID-19, Komplocu zihin yapısı, Bilime güven, Kurumlara güven

Key Words: Conspiracy beliefs, COVID-19, Conspiracy mindset, Trust in science, Trust in institutions

Makale Türü: Derleme

Paper Type: Review

¹ Araştırma Görevlisi, Abdullah Gül Üniversitesi, Psikoloji Bölümü, bengisu.akkurt@agu.edu.tr, ORCID No: 0000-0003-2459-1063.

² Dr. Öğretim Üyesi, Abdullah Gül Üniversitesi, Psikoloji Bölümü, bilge.yalcindag@agu.edu.tr, ORCID No: 0000-0001-7867-7845.

1. Giriş

Komple teorileri, en temel tanımıyla, belirli olay ve durumların, güçlü ve gizli bir grubun, toplumun çıkarlarına aykırı olarak, kötü niyetli hedeflerini gerçekleştirme çabalarının ürünü olduğu fikrine dayanan ve bilimsel açıklamaları reddeden asılsız iddialardır (Brotherton vd., 2013; Bruder vd., 2013; Van Prooijen, 2018; Uscinski vd., 2016; Uscinski ve Parent, 2014). Bu teoriler, bilimsel ve kurumsal otoritelerin çeşitli olay ve durumlara getirdikleri güvenilir açıklamalarla çelişmektedir (örn., Levy, 2007; Lewandowsky vd., 2013a; Uscinski vd., 2020). Çok sayıda araştırmaya göre, tanımı itibarıyla yanlış inançlara yol açan komple teorilerinin kabul görme oranı, kamuoyunda oldukça yaygındır (örn., Oliver ve Wood, 2014). İklim krizinin gerçek olmadığı veya bir grup kötü insanın halk sağlığını tehlikeye atmak için aşı ürettiği varsayımı, yaygın komple teorilerine iki örnektir (örn., Lewandowsky vd., 2013a; Lewandowsky vd., 2013b; Van der Linden vd., 2020).

Mevcut yazın komple teorilerinin karmaşık tehditler ve krizler karşısında anlamlandırılması kolay, basit anlatılar sağlaması nedeniyle bu denli kabul gördüğünü öne sürmektedir. Karmaşık bağlamlarda gelişen çeşitli krizlerin, basitçe kötü niyetli bir grubun eylemlerinin sonucu ortaya çıktığı fikri; çok sayıda nedensel faktör, aktör ve çıktıyı basitçe birbirine bağlayarak anlaması kolay bir çerçeve sağlar (Abalakina-Paap vd., 1999; Hofstadter, 1966). Literatürdeki diğer bulgular, olaylar üzerinde kontrol gücünün zayıf olması algısının (Van Prooijen ve Acker, 2015; Whitson ve Galinsky, 2008) ve güçsüzlük hissinin (Abalakina-Paap vd., 1999; Pratt, 2003; Zarefsky, 1984/2014) komple teorisi inancı ile kuvvetli şekilde ilişkili olduğunu göstermektedir. Dolayısıyla komple teorilerinin, varoluşsal tehditlerin neden olduğu kaygıyı gidermeye yarayan ve karmaşık durumları basitçe anlamlandıran temel açıklayıcı mekanizmalar olduğu söylenebilir.

Komple teorilerine inancı yordayan faktörleri ve bu inançların kritik sonuçlarını sistematik şekilde anlamaya yönelik çeşitli değerlendirme makaleleri kaleme alınmıştır (bkz: Douglas vd., 2017; van Prooijen vd., 2018). Psikoloji alanında nispeten son on yılda popülerliği artan komple teorilerine inanç konusunda pandemi dönemiyle birlikte bir patlama yaşanmıştır. Öyle ki, KOVİD-19 pandemisi sonrasında komple teorilerine inanç üzerine yürütülen araştırmaların sayısı, bu alanda son on yılda yayınlanan araştırmaların toplam sayısından daha fazla olabilir. Bu makalede, hem pandemi döneminden önce komple teorilerine inancı anlamak üzerine yürütülen araştırmaların sağladığı mevcut birikiminden yararlanılmış hem de pandemi sonrasında üretilen araştırmaya dayalı ve teorik bilgiler eleştirel ve kıyaslamalı şekilde incelenmiştir.

Makale kapsamında, komple teorisi inancı ile algılanan tehdit düzeyinin ilişkisinin yanısıra, literatüre göre komple inancını yordayan bazı diğer faktörler ele alınacaktır. Sonrasında, KOVİD-19 pandemisi bağlamında ortaya çıkan komple teorileri, virüsün ortaya çıkışı, yayılımı ve tedavisi ile ilgili yanlış bilgilerin yaygınlığı ve pandemiye yönelik komple teorilerine inancın

ilişkili olduğu faktörler tartışılacaktır. KOVİD-19 pandemisine ilişkin komplo teorilerine inancın aşırı kararı ya da pandemi önlemlerine uyum gibi önemli çıktılarla ilişkisi tartışılırken bilime güven, hükümete güven ve kurumlara güven unsurlarının önemi vurgulanacaktır.

2. Komplo Teorilerine İnancı Yordayan Unsurlar

2.1. Komplo Teorileri ile Algılanan Tehdit, Stres ve Belirsizlik İlişkisi

Literatürde çok sayıda çalışma, algılanan tehdit düzeyi ile komplo teorilerine inanç arasında pozitif ve güçlü bir ilişki olduğunu göstermektedir (örn., Newheiser vd., 2011; Parsons vd., 1999; Van Prooijen ve Douglas, 2017; Van Prooijen, 2020). Algılanan tehdit kavramı, tehlikenin bireyi etkileme olasılığı ve etkilemesi halinde potansiyel sonuçların ciddiyetine ilişkin bilişsel değerlendirme olarak tanımlanabilir (Thompson, 2014). Komplo teorileri bağlamında algılanan tehdit düzeyi ve komplo teorilerine inanç arasındaki bağlantı açık gibi görünse de bu ilişkinin altında yatan yapının ne olabileceği konusunda pek çok çalışma yapılmıştır. Bu çalışmalarda geliştirilen açıklayıcı yaklaşımlar aşağıda tartışılmıştır.

Birçok araştırma, varoluşsal bir tehditle karşı karşıya kalmanın, komplo teorilerine inanma olasılığını artırdığına dair kanıtlar sunmuştur (örn., Douglas vd., 2017; Jolley vd., 2018; Van Prooijen, 2020). Van Prooijen (2019) varoluşsal tehditlerin kişinin değerlerinin, yaşam tarzının ve hatta varlığının risk altında olduğunu hissetmesine neden olan olaylar olduğunu belirtmektedir. Beklendiği gibi, varoluşsal ihtiyaçların risk altına girmesi sonucunda, bireylerin algıladıkları belirsizlik düzeyi artar (örn., Van Prooijen, 2019; Van Prooijen, 2020), bireyler durumlar üzerinde kontrollerinin azaldığını duyumsar (örn., Van Prooijen ve Acker, 2015; Uscinski & Parent, 2014; Whitson & Galinsky, 2008) ve normale kıyasla daha güçsüz hisseder (örn., Abalakina-Paap vd., 1999; Pratt, 2003; Zarefsky, 1984/2014). Belirtilen tüm bu faktörlerin bir sonucu olarak, insanlar tehdit karşısında yoğun bir endişe duymaktadır (örn., Grzesiak-Feldman, 2013; Newheiser vd., 2011; Radnitz ve Underwood, 2017).

Literatürde stres ve komplo teorisi inancı ilişkisi hakkında bazı karışık bulgulara rağmen, belirsizliğin temel bir kaygı ve korku kaynağı oluşu güçlü bir bulgu olarak karşımıza çıkmaktadır (Papenfuss ve Ostafin, 2021). Buna bağlı olarak bireyler, önemli bir kaygı kaynağı olan belirsizliği, rasyonel bir yolla olmasa dahi hızla ortadan kaldırma eğilimi gösterebilir. Belirsizliğin neden olduğu kaygı, nedeni bilinen nahoş bir durumdan daha rahatsızlık verici olabilir. Örneklendirmek gerekirse, Sullivan vd. (2010), bireylerin olumsuz bir durumun kaynağının bilinmediğini düşünmek yerine, bilinen bir düşmandan kaynaklandığına inanmayı tercih ettiklerine dair kanıtlar sunmuştur. Douglas vd. (2017), bireylerin komplo teorilerine inanma nedeninin varoluşsal ihtiyaçların tehdit altında kalması konusundaki endişelerini ortadan kaldırmak ol-

duğunu savunmaktadır. Douglas vd.'ne göre komplo teorilerine inanmak, tehdit edici olaylar üzerinde kontrol duygusu sağlar, çünkü resmi ve bilimsel açıklamalardan daha iyi bir açıklama bulma düşüncesi kişilerin özgüvenlerini yükseltir.

Komplo teorileri, insanların varoluşsal tehditlerin yarattığı gerilimden kaçmak için bel bağladıkları betimleyici ve basit anlatılar olarak kabul edilebilir. Bu komplo teorilerine inanmak ise tehdit nedeniyle zarar gören kontrol ve güvenlik hissini geri kazandırmak için mekanizmalar sağlamaktadır (örn., Douglas vd., 2017; Kruglanski vd., 2021). Staszak vd. (2022), KOVİD-19 komplo teorilerine inanmanın, pandemiye yönelik korku ve belirsizlikten kaçınma yatkınlığı arasındaki ilişkiye aracılık ettiğini ve komplo teorilerine inancın virüs korkusunu azaltabileceğini bulmuştur.

Literatüre göre, komplo teorilerinin, birçok insanı kendine çekmesinin önemli nedenlerinden biri, karmaşık durumlar ve tehdit oluşturan olaylar için bile anlaşılması kolay temel anlatılar sağlamalarıdır. Greenberg vd. (2004) insanların ölümlülük tehdidinden ve geleceğin getirdiği sayısız belirsizlikten kaçmak için anlamlı bir yapı bulma konusunda doğal ve güçlü bir arzuya sahip olduklarını savunur. Vonash vd. (2022) de, insanların toplumsal etkisi büyük olayları açıklarken daha basit nedenler tercih ettiğini iddia eder; komplo teorilerinin resmî açıklamaları pek çekici olmayan büyük olaylar üzerine, etkileyici ve basit açıklamalar getirdiğine dikkat çeker. Komplo teorileri, karmaşık ve çoklu faktörlere bağlı olarak varoluşsal tehditleri anlamlandırmak için basit açıklamalar sunduklarından insanlara gerekli anlam sistemini pratik şekilde sağlamaktadır.

Bazı araştırmacılar, komplo teorilerine inanmanın varoluşsal tehditleri anlamlandırırken sağladığı "örüntü" (pattern) ve "faillik" (agency) önemine dikkat çekmiştir (örn. Abalakina-Paap vd., 1999; Hofstadter, 1966). Bu bağlamda "örüntü", komplo teorilerinin herhangi bir kriz kapsamında olayları, fiziksel sonuçları ve aktörleri birbirine bağlayan bir sistem sunduğunu ifade etmektedir. "Faillik" kavramı ise komplo teorilerinin krizlerin ortaya çıkışını her zaman kasıtlı bir amaca bağlaması anlamına gelir. Örneğin, korkunç bir kriz durumunun arkasında az sayıda güçlü kötünün olduğuna inanmak, soruna yol açan tüm dinamikleri düşünmekten daha kolaydır. Ayrıca, Šrol vd. (2021b)'ne göre, komplo teorileri suçlayacak bir özne sağladığı için, krizin neden olduğu olumsuz duyguların bir kısmının bu özneye yöneltilerek boşaltılmasına imkân tanır. Komplo teorileri, krizlerin arkasındaki gerçek ve karmaşık sebeplerden daha anlaşılır olduğu ve büyük bir kriz karşısında suçlayacak bir günah keçisi sağladığı için, sıklıkla asıl nedenlerden daha çok rağbet görmektedir.

Mevcut literatür, birçok durumda, komplo teorilerin sağladığı basit açıklamalarla belirsizliği ortadan kaldırdığı ve kontrol duygusunu artırdığı için kaygıyı azaltma açısından işlevsel olduğunu öne sürmektedir. Literatürde yaygın olan görüş, komplo teorilerine inanmanın belirsizliği ve kaygıyı azalttığı yönünde olsa da bunun tam tersine kaygı ve korkuyu artırdığını

savunan araştırmacılar da vardır. Örneğin, bazı araştırmacılar (örn. Van Prooijen ve Van Vugt, 2018) tarafından da doğrulananan Adaptif Komploculuk Hipotezi'ne (Adaptive Conspiracism Hypothesis) göre, yaşanan krizlerin arkasında bir grup kötü niyetli ve etkili insan olduğuna dair inancın kendisi başlı başına bir varoluşsal tehdit kaynağıdır. Bu nedenle, varoluşsal bir tehdit olarak komplo teorileri, nihayetinde komplo teorisine daha fazla inanmaya yol açmaktadır. Bu açıklamayı savunan araştırmacılar, komplo teorilerine inanma eğiliminin korkuyu azaltmakla değil, aksine korkuyu beslemekle sonuçlandığını iddia etmektedir.

Belirsizlik, yukarıda değinilen görgül ve korelasyonel çalışmaların yansıttığı gibi, insanlar arasında kayda değer bir endişe ve panik yaratmaktadır. Literatürdeki çoğu araştırma, stresi artıran deneyimler yaşamanın ve algılanan stres seviyesinin komplo teorilerine inanç ile pozitif ilişkili olduğunu göstermektedir (örn., Knezevic vd., 2022; Williams vd., 2022) ancak bu ilişkinin nedensellik ilişkisi olup olmadığı üzerine daha çok araştırmaya ihtiyaç duyulmaktadır. Fox ve Williams (2022), stres ve anksiyetenin komplo teorisi inancıyla pozitif ilişkili olduğu sonucuna erişe de bu etkinin küçük olduğuna dikkat çekmiştir. Stres ve anksiyetenin komplo inancıyla ilişkisini inceleyen büyük ölçekli meta analizlere ve araştırmalar arası metodolojik bağlamsal farklılıkların göz önünde bulundurulmasına ihtiyaç duyulmaktadır.

2.2. Komplocu Zihin Yapısı

Komplo teorilerinin toplumda önemli ölçüde yaygın olması nedeniyle, bu teorilere inancı yordayan ve etkileyen faktörleri tespit etmeyi amaçlayan çok sayıda araştırma yürütülmüştür. Çeşitli çalışmaların bulguları, komplo teorilerine inancın, birbirini doğrudan destekleyen çeşitli komplo teorilerine inanmaktan öte, genel olarak komplo teorilerine inanmaya yatkın bir zihin yapısı (conspiracy mindset) tarafından yordandığını ortaya koymaktadır (örn., Uscinski ve Parent, 2014; Wood vd., 2012). Bu argümanı destekler şekilde, bazı araştırmacılar (örn., Enders vd., 2020; Miller vd., 2020; Wood vd., 2012), katılımcıların birbirleriyle çelişir nitelikte farklı komplo teorilerine aynı anda inanabildiklerini ortaya koymuştur. Çelişkili komplo teorilerine aynı anda inanmaya çarpıcı bir örnek olarak, Wood vd. (2012) Prenses Diana'nın gerçekte ölmediği ve kazanın bir kurgu olduğu inancıyla, Prenses Diana'nın bir cinayet kurbanı olduğu komplo teorisine inanç arasında pozitif bir ilişki bulmuştur. Çalışmanın bulguları, oldukça şaşırtıcı bir şekilde, birbiriyle doğrudan çelişen bu komplo teorilerine dahi aynı anda inanmanın mümkün olduğunu göstermiştir. Benzer şekilde, yakın tarihli bir diğer çalışmada Zezelj ve Petrovic (2021), katılımcıların %40'ından fazlasının aynı anda en az bir çelişkili komplo teorisi çiftini kabul ettiğini göstermiştir.

Enders vd. (2020), birbiri ile çelişen komplo teorilerine aynı anda inanmanın komplocu zihin yapısı (veya komplo zihniyeti) olarak adlandırılabilen daha genel bir eğilim ile açıklanabileceğini öne sürmüş ve bu açıklamayı destekleyen veriler sunmuştur. Enders'in dikkat çekici

bir şekilde gösterdiği gibi, diğer birçok çalışma (örn., Abalakina-Paap vd., 1999; Douglas ve Sutton, 2008; Goertzel, 1994; Sayın ve Bozkurt, 2021), bir komplo teorisine inancı yordayan en güçlü faktörün, birbiriyle uyumsuz olsalar dahi bir başka komplo teorisine inanmak olduğunu bulmuştur. Ayrıca, Meuer vd.'nin (2021) araştırma sonuçları da komplo teorilerini güvenilir bulma eğiliminin, belirli bir komplo teorisi üzerine ayrıntılı bilgi sunulmasından bağımsız olarak, katılımcıların komplolara inanma eğilimleri tarafından yönlendirildiğini göstermektedir.

Yukarıda tanımlanan ve örneklendirilen genel bir komplocu zihin yapısı, Imhoff vd.'ne (2022) göre, spesifik bir komplo teorisine inanmaktan farklıdır. Belirli komplo teorilerine inancı ölçen bulguların aksine, komplo zihniyeti üzerine ölçümler daha istikrarlı, değişime daha az açık ve çeşitli ideolojik etmenlerin etkisinden daha bağımsız dağılımlar göstermektedir. Imhoff vd. (2022), spesifik komplo teorilerine inancın diğer bağlamsal eğilimlerin etkisine daha açık olduğu, ancak genel bir komplocu zihin yapısına sahip kişilerin daha tutarlı şekilde bu eğilime göre inançlar gösterdiğini vurgulamıştır. Literatür, komplo teorilerine inancı belirleyen genel bir komplocu zihin yapısına işaret ettiği için, komplo teorilerine inanma eğilimi yüksek kişilerin belirleyici özelliklerini tespit etmeye yönelik pek çok araştırma yürütülmüştür. Bunlardan bazılarına aşağıda yer verilmiştir.

2.3. Zayıf Eleştirel Düşünme Becerisi ve Sezgisel Düşünme

Komplocu zihin yapısına yatkın kişilerin bilişsel özellikleri üzerine pek çok araştırma, bu tanıma uygun bireylerin eleştirel düşünme ve yansıtıcı muhakeme (reflective reasoning; kişinin kendi anlayış ve varsayımlarını sorgulayabilmesi ve bir konuyu pek çok açıdan değerlendirebilmesi) becerilerinin görece zayıf olduğu ve sezgisel düşünmeye daha yatkın olduklarını göstermiştir. Komplo teorisi inancı ve zayıf eleştirel düşünme becerisi arasındaki ilişkiye örnek olarak, Lantian vd.'nin (2021) eleştirel düşünme becerisini ölçen deney sonuçlarına göre, düşük eleştirel düşünme becerisi puanı ile komplo teorisi inancı arasında anlamlı bir pozitif ilişki bulunmuştur. Ancak araştırmacılar, katılımcıların kendi eleştirel düşünme becerilerini derecelendirdikleri puanlar ile komplo teorisi inançları arasında anlamlı bir ilişki bulamamıştır. Bu da komplo teorilerine yüksek inanç gösteren katılımcıların, eleştirel düşünme becerilerini gerçeğe olduğundan daha olumlu değerlendirdiği anlamına gelmektedir.

Komplo teorilerine inanç ile yansıtıcı muhakeme becerisi ilişkisi üzerine, Hattersley vd. (2022) hem daha makul hem de makul olmayan komplo teorilerine inancı test ettikleri deneyde, makul olmayan komplo teorilerine inanç ve zayıf yansıtıcı muhakeme becerisi arasında anlamlı ve pozitif bir ilişki tespit etmiştir. Bu deneysel çalışma, yansıtıcı muhakeme becerisindeki bireysel farklılıkların, spesifik komplo teorilerine inancı farklı şekillerde etkileyebileceğini ve bilişsel beceriler ile belirli komplo teorilerine inanç arasındaki ilişkinin her zaman homojen

olmadığını göstermektedir. Yelbuz vd.'nin (2023) yayınladığı meta-analizin sonuçları da yansıtıcı muhakeme becerisi ile komplo teorilerine inanç arasında güçlü bir negatif ilişki tespit etmiştir. Komplo teorilerine inancın olası bilişsel temellerini inceleyen bir diğer araştırmanın bulgularına göre (Pytlik vd., 2020), komplo teorisi inancı sezgisel düşünme stili ve sonuca atlama yanlılığı (jumping to conclusion bias) ile pozitif ilişki göstermektedir. Pytlik vd.'nin (2020) bulgularını destekler şekilde, Binnendyk ve Pennycook (2022) da komplo teorisi inancı ile sezgisel düşüncelere aşırı güvenme ve zayıf yansıtıcı muhakeme becerisi arasında pozitif bir ilişki bulduklarını raporlamıştır. Yazarlar, her ne kadar bu bulgular analitik düşünmede gösterilen zafiyetin ve sezgisel düşüncelere gereğinden fazla güvenmenin komplo teorisi inancını artıracığı varsayımına uygun olsa da bu ilişkide nedensellik tespit edecek deneysel çalışmaların yetersizliğine dikkat çekmiştir.

2.4. Açıklayıcı Derinlik Yanılsaması

Komplocu zihin yapısını öngören bir başka unsur, kişinin karmaşık nedensel ilişkileri kavrama yeteneğini gerçekçi olmayan bir şekilde abartılı değerlendirmesi olabilir. Bu yanılı, "açıklayıcı derinlik yanılsaması" (illusion of explanatory depth) (Rozenblit ve Keil; 2002; Vitriol ve Marsh; 2018) olarak adlandırılmıştır. Açıklayıcı derinlik yanılsaması kavramını komplo teorilerine inancı anlamak için kullanan ilk araştırmacılardan biri Levy'dir (2007). Vitriol ve Marsh (2018) ise katılımcıların siyasi olaylar için yüksek "açıklayıcı derinlik yanılsaması" puanının, seçim dönemine özgü ve genel komplo teorilerinin daha fazla kabul edilmesiyle olumlu bir şekilde ilişkili olduğunu bulmuştur.

Açıklayıcı derinlik yanılsaması bulgusunu destekleyen diğer çalışma bulguları, komplo teorilerini onaylamanın, karmaşık sorunların basit cevapları olduğunu düşünme eğilimi ile olumlu bir şekilde bağlantılı olduğunu göstermiştir (örn., Van Prooijen, 2017; Van Prooijen vd., 2015). Yukarıda bahsi geçen Lantian vd. (2021) tarafından yürütülen ve komplo teorilerine inancı yüksek katılımcıların eleştirel düşünme becerilerinin gerçekte olduğundan daha iyi olduğunu düşünmesi de komplo teorilerine inanç bağlamında görülen açıklayıcı derinlik yanılsamasına uygun bir örnektir. Teovanović vd. (2021), sezgisel düşünme eğiliminin yanı sıra, konu hakkında sahip olunan bilginin gerçekte olduğundan daha abartılı algılanmasının da komplo teorisi inancı ve bilimsel olmayan pratikleri uygulama ile ilişkisini gösteren sonuçlara ulaşmıştır. Pennycook vd. de (2022), komplo teorilerine rağbet eden kişilerin sezgisel düşünmeye yatkın olmakla kalmayıp, aynı zamanda çeşitli beceri testlerinde kendi yeteneklerine gerçekte olduğundan fazla güven duyduklarını göstermiştir. Bu çalışmalar, insanların karmaşık durumları kavrama becerilerini abartma eğilimlerinin komplo teorisi inancıyla bağlantısını vurgulamaktadır.

2.5. Benzersizlik İhtiyacı

Komple teorilerine inancı yordayan bir diğer faktör de bir kişilik özelliği olarak, benzersiz olma ihtiyacı (the need for uniqueness) olabilir. İnsanların büyük çoğunluğu başkalarının düşünce ve davranışlarını kendi düşünce ve davranışlarını belirlemek için bir mihenk taşı olarak kullansa da (Imhoff ve Lambert, 2020), bazı bireyler bu duruma istisna niteliğindedir. Kendini benzersiz hissetmeye eğilimli insanlar bilinçli olarak sosyal normlara uymamaya çalışabilir (örn., Imhoff ve Erb, 2009; Imhoff ve Lamberty, 2017; Lantian vd., 2017). Literatürdeki bu olguyla uyumlu olarak, komple teorilerine inanma eğilimi yüksek olan kişilerin sosyal standartlara uyma motivasyon ve davranışlarının daha zayıf olduğu gözlemlenmiştir (Imhoff & Lambert, 2020). Buna göre, Pummerer (2022), komple teorilerine inanan insanlar arasında kendini sosyal açıdan toplumdan ayrı değerlendirme, alternatif sosyal normlar edinme, sosyal ilişkilerde güvensizlik, davranış kısıtlayan sosyal normların sorgulanması ve kurumsal ve geleneksel otoritelere zayıf güven gibi özelliklerin daha yaygın olduğunu ifade etmektedir.

Benzersizlik ihtiyacı ve komple teorisi inancı üzerine yürüttükleri deneysel araştırmada Lantian vd. (2017), benzersizlik ihtiyacı yüksek katılımcıların, benzersizlik ihtiyacı düşük katılımcılara göre komple teorilerine daha çok inanç sergilediğini göstermiştir. Pennycook vd. de (2022), kendinden önceki bulgularla uyumlu şekilde, komple teorisi inancı ile benzersizlik ihtiyacı ve grandiyöz narsizm özellikleri arasında pozitif bir korelasyon bildirmiştir. Sunulan araştırmalarda ortaya koyulan yüksek benzersizlik ihtiyacı, komple teorilerine inancı açıklamakta kullanılabilecek bireysel farklılıklara iyi bir örnektir.

3. KOVİD-19 Pandemisi ve Komple İnanıcı

Komple teorileri, sosyal ve politik psikologlar da dahil olmak üzere sosyal bilimlerin çeşitli disiplinlerinden araştırmacıların merakını uzun yıllar cezbetmiştir. Yapılan çeşitli araştırmaların sonuçları, komplocu inançların aşı karşıtlığı, apolitiklik, önyargı, suçla karışma ve şiddet eğilimi gibi çeşitli önemli faktörlerle pozitif ilişkili olduğuna dair bulgular üretmiştir (örn., Douglas vd., 2019; Rutjens vd., 2021). KOVİD-19 pandemisi bağlamında da kısa sürede çok çeşitli komple teorileri üretilmiş ve kabul edilmiştir. Van Bavel vd.'ye (2020) göre, bunun nedenlerinden bazıları, virüsün daha önceden tahmin edilen bir mekanik süreçten kaynaklanmaması, küresel bir etkiye sahip olması ve insan yaşamı açısından sayısız belirsizlikler oluşturmasıdır.

Geçmişte yaşanan birçok pandeminin komple teorisi inancı üzerinde kuvvetlendirici bir etkiye sahip olduğu gözlemlenmiştir. Pandemiler ile ortaya çıkan komple teorilerine iyi bilinen bir örnek, HIV'in (Human Immunodeficiency Virus, İnsan Bağışıklığı Yetmezliği Virüsü) siyahi nüfusu azaltmak için yapay olarak üretildiğine dair komple teorisi ve bu inanç, prezervatif kullanımı gibi önlemlere uyumu doğrudan etkilemektedir (örn., Bogart ve Thorburn, 2005;

Bogart vd., 2010). Benzer örnekler, dünyada 2009 yılında etkili olan H1N1 pandemisinde de görülmüştür. Smallman vd. (2015), H1N1 pandemisinin, çoğunlukla kapitalizm ve küreselleşme korkularının kaynaklık ettiği, çeşitli komplo teorileri ürettiğini tespit etmiştir. 2015 ve 2016 yılları arasında birçok ülkeyi vuran Zika virüsü pandemisi sırasında da virüsün laboratuvar ortamında, nüfusu azaltmak amacıyla bir biyolojik silah olarak yaratıldığına dair komplo teorileri hızla yayılım göstermiştir (örn., Klofstad vd., 2019).

Geçmişteki pandemilerde olduğu gibi, dünyanın yaşadığı en büyük pandemilerden biri olan KOVİD-19 pandemisi esnasında da komplo teorilerine inancın arttığı çok sayıda çalışma bulgusu (örn., Bertin vd. 2020; Braud vd., 2021; Georgiou vd., 2020, Romer ve Jamieson, 2020) ile desteklenmiştir. Verinin toplandığı bağlam ve zamana göre değişiklikler gösterse de araştırmalar her üç ila dört kişiden birinin bir dereceye kadar KOVİD-19 komplo teorilerine inandığını göstermektedir (Freeman vd., 2020; Juanchich, 2020; Kuhn vd., 2021).

Türkiye örneğinde de KOVİD-19 hakkında üretilen komplo teorilerinin neler olduğu, bu komplo teorilerinin nasıl yayıldığı, bu teorilere inanç üzerinde nelerin belirleyici olduğu ve komplo teorilerine inancın sonuçları üzerine pek çok araştırma yürütülmüştür. Twitter sosyal medya platformu üzerinde gerçekleşen ve yöntem olarak içerik analizi ve metin madenciliği gibi teknikleri kullanan araştırmalar, pandemi üzerine en yaygın komplo teorilerinin virüsün kötü niyetli küresel güçlerin dünya nüfusunu azaltmak için ürettiği biyolojik bir silah olduğu, KOVİD-19 aşısının ölümcül etkileri olduğu ya da kısırlığa neden olduğu, mRNA aşılarıyla insanların vücuduna çip yerleştirildiği, aşı sonrası ortaya çıkabilecek yan etkilerin bilgisinin halktan gizlendiği, medyanın KOVİD-19 aşısı hakkındaki gerçekleri yamaktan korktuğu (Kaya, 2022; Sütçü vd., 2022) nev'inden komplo teorilerinin yaygınlığını tespit etmiştir.

Çınar ve Küçükali (2020)'nin Erzurum'da bulunan Atatürk Üniversitesi örneğinde topladığı veriler, KOVİD-19 salgınınin kötücül küresel güçler tarafından yapay olarak üretilmiş bir biyo-silah olduğu komplo teorisine inancın akademisyenler arasında dahi yaygın olduğunu göstermektedir. Türkiye bağlamında eğitim düzeyinin komplo teorilerine inancı nasıl etkilediği üzerine araştırmalar birbiriyle çelişen sonuçlara ulaşmıştır. Artan eğitim düzeyinin KOVİD-19 üzerine komplo teorilerine inancı azalttığını destekleyen bulgular (Başal ve Emir-Öksüz, 2022) olsa da üniversite öğrencilerinin komplo teorilerine inanma oranının ortalamadan daha yüksek olduğunu (Akyol ve Atlı, 2023) gösteren araştırma verileri de vardır. Bunun nedeni, bir ülke içindeki bağlamsal koşulların dahi çeşitlilik göstermesi, araştırmaların istatistiki gücünün ve kullandıkları yöntemlerin farklılık göstermesi olabilir.

Sonuç olarak, pek çok durum ve olayı, delil yetersizliğine rağmen kötü niyetli ve gizli bir grup insanın planlarının bir parçası olarak gören komplo teorileri, halk arasında oldukça yaygındır. KOVİD-19 pandemisi süresince birçok komplo teorisi üretilip yayılmış ve güçlü destek bulmuştur. Literatüre göre, bir komplo teorisine olan inancı yordayan en etkili faktör, başka

bir komplo teorisine olan inançtır ve komplo teorilerine olan inanç, genellikle komplo zihniyetine sahip olmakla ilişkilendirilir. Komplo teorilerine olan inancın KOVİD-19 bağlamında incelenmesi, önleyici davranışlara uyum ve aşı karşıtı tutumlar gibi kritik konulardaki rolü açısından elzemdir.

3.1. Pandemi Üzerine Komplolar ve İnfodemi

Pandemi tehdidi ve komplo teorisine inanç arasındaki ilişkiyi güçlendiren önemli etmenlerden bazılarının KOVİD-19 üzerine bilgi kirliliğinin ve yanlış yorumların yaygınlığı ve bunların hızlı dolaşımı olduğu söylenebilir. Pandemi ile ilgili çok sayıda asılsız haberin dolaşıma girmesi ve bu haberlerin hızla yayılması komplo teorilerinin üretilmesini ve yayılmasını da hızlandırmıştır. Dünya Sağlık Örgütü Genel Direktörü, Şubat 2020'de, sahte haberlerin hızlı dolaşımının altını çizerek, pandeminin yanı sıra bir 'infodemi' ile karşı karşıya olduğumuz konusunda uyarıda bulunmuştur (WHO, 2020). Mart 2020'de Amerika Birleşik Devletleri'nde (ABD) yapılan bir araştırmaya göre her beş Amerikalı'dan biri virüs hakkında bazı sahte haberlere maruz kalmıştır (Mitchell vd., 2020). KOVİD-19 pandemisi üzerine yanlış bilgiler, asılsız iddialar ve komplo teorilerinin içeriği, çoğunlukla hastalığın teşhisi, tedavisi, korunma yöntemleri ile virüsün kökeni hakkında asılsız hikayeleri kapsamaktadır.

KOVİD-19 hakkındaki yanlış bilgilerin nedenine dair etkileyici bir örnek olarak Stein vd. (2021), pandemi hakkında bilgi veren komplocu ve sansasyonel web sitelerinin, Dünya Sağlık Örgütü (WHO) veya ABD Hastalık Kontrol Merkezleri (US Centers for Disease Control) gibi resmî makamların bilimsel açıklamalarından daha çok etkileşim aldığını göstermiştir. Ayrıca Tunçer ve Tam (2022) Türkiye'de yürüttükleri çalışmada katılımcıların pandemi hakkında kurumsal bilgi kaynakları ve bilgi-teyit platformları tarafından sağlanan güvenilir bilgiler yerine, pandemi üzerine yanlış bilgiler ve komplo teorilerine inanmaya eğilimli olduğunu bulmuştur.

KOVİD-19 hakkında yanlış bilgilerin yayılmasının nedenlerinden biri de kişilerin bu bilgileri paylaşmadan önce içeriğin doğru olup olmadığı konusunda yeterince iyi düşünmemeleri olabilir (Pennycook vd., 2020). Kısaca, pandemi hakkında bilgiye ulaşmak için bilimsel ve kurumsal bilgi kaynaklarındansa resmî olmayan kaynakların kullanılması ve bireylerin karşılaştıkları bilgilerin doğruluğunu fazla düşünmeden hızlıca (örneğin sosyal medya üzerinden) paylaşabilmeleri bilgi kirliliğinin yaygınlaşmasını hızlandırmıştır.

KOVİD-19 ile ilgili yanlış bilgilere ve kavramlara maruz kalmanın ciddi potansiyel tehlikeleri vardır. Örneğin, Van der Linden (2015) tarafından yapılan araştırma, komplo teorisi inancını pekiştirecek bir videoyu izledikten sonra, katılımcıların küresel ısınma karşıtı bir dilekçeyi onaylama ve bu amaçla çalışan bir sivil toplum kuruluşuna bağışta bulunma olasılıklarının daha düşük olduğunu göstermiştir. Benzer şekilde, KOVİD-19 ile ilgili komplo inançlarının aktif ol-

ması, genomik yapısının laboratuvar ortamında yapay olarak üretilmediği kanıtlanan (WHO, 2021) KOVİD-19 virüsüne karşı önlem almaya engel olabilir. Motta vd.'ye (2020) göre, KOVİD-19 komplo teorilerine inanan insanlar, halk sağlığı uzmanlarının salgının ciddiyetine ilişkin önlemlerine inanmaya daha az meyillidir. Benzer şekilde Bierwiazzonek vd. (2020), pandemi- nin bir dalgası sırasında komplo teorilerine daha güçlü destek veren bireylerin, pandeminin sonraki aşamalarında sosyal mesafe kuralına daha az uyum gösterdiğini göstermiştir. Granados Samayoa vd.'ne göre (2021) göre, pandemiye yönelik komplo teorisi inancı ve sosyal mesafe kuralına uyma davranışı arasındaki negatif ilişkinin nedenlerinden biri, komplo teorilerin virüsün neden olduğu tehditleri asılsız göstererek minimize etmesi olabilir. Ancak burada, belirli komplo teorilerinin sundukları argümanlar arasındaki farkı da gözetmek gerekir.

Önemli sayıda çalışma, virüs hakkındaki yanlış bilgilerin ve KOVİD-19 ile ilgili komplo teorilerine inancın gerekli tedbirlerin alınmasında etkili olduğuna dair kanıt sunsa da bazı araştırmacılar KOVİD-19 hakkındaki yanlış bilgilerin sanıldığı kadar yaygın olarak kabul görmediğini ya da korunmaya yönelik tedbirlerin alınması üzerinde çok önemli bir etkisi olmadığını iddia etmektedir. Bu görüşü savunan araştırmacılara örnek olarak Roozenbeek vd. (2020), yalnızca küçük bir grup insanın virüs hakkında yanlış bilgilerin güvenilir olduğunu düşündüğüne dair kanıtlar sunmuştur. Hornik vd. (2021) ise katılımcıların KOVİD-19 hakkında bazı yanlış bilgilere olan inancının, gerekli koruyucu önlemlere uyma davranışı üzerinde önemli bir etkisi olmayabileceğini belirtmiştir. Ancak yazarlar, katılımcıların KOVİD-19'a karşı önerilen önlemlerin ne kadar etkili olduğuna dair görüşlerinin bu davranışlara uyum gösterme üzerinde bağımsız olarak anlamlı etkisi olduğunu tespit etmiştir.

KOVİD-19 ile ilgili komplo teorileri üzerine ilk çalışmalardan birinde, Çin sosyal medya platformu Weibo'daki gönderiler üzerinden virüs ile ilgili komplo teorisi anlatılarının kökeni araştırılmıştır (Chen vd., 2020). Bu çalışmanın bulgularına göre incelenen paylaşımlardaki en yaygın komplo teorilerinden biri, virüsün insan yapımı bir biyolojik silah olduğudur. Öte yandan, Amerika ve Çin'de KOVİD-19 ile ilgili yaygın komplo teorilerinin içeriğinin önemli ölçüde farklılaştığı sonucuna ulaşılmıştır. KOVİD-19 ile ilgili çevrimiçi komplo teorilerini belirlemeye çalışan daha kapsamlı ve disiplinler arası bir başka çalışmada (Islam vd., 2021), 31 Aralık 2019 ve 30 Kasım 2020 tarihleri arasında Facebook, Twitter, YouTube, Google, Google Fact Check, diğer teyit ajansı web siteleri ve gazeteler gibi çeşitli çevrimiçi platformlarda paylaşılan gönderiler analiz edilmiştir. 52 farklı ülkeden toplanan verilere göre, komplo teorilerinin ve yanlış söylentilerin %35'ten fazlasının KOVİD-19 aşısının geliştirilmesi ve bulunabilirliği ile ilgili olduğu ve yaklaşık beşte birinin virüsün öldürücülüğü ile ilgili olduğu görülmüştür. Virüsle ilgili söylentilerin %83'ünün asılsız olduğu, %10'unun ise yanıltıcı olduğu görülmüştür.

3.2. KOVİD-19 Pandemisi ve Komplocu Zihin Yapısı

Yukarıda tanımı verilen ve örneklenen komplocu zihin yapısı kavramı, KOVİD-19 pandemisi bağlamında da pek çok araştırmacı tarafından incelenmiştir. Beklenir şekilde, komplocu zihin yapısına yatkın kişilerin KOVİD-19 bağlamında üretilen çeşitli komplo teorilerine inanma ihtimalinin de daha yatkın olduğu (Granados Samayoavd., 2021; Lazarević vd., 2021) gözlenmiştir. Aksi yönden bakıldığında, birbirini tamamlar şekilde, Granados Samayoa vd. (2022) KOVİD-19 ile ilgili komplo teorilerine halihazırda inanıyor olmanın, sunulan yeni komplo teorilerine inancı (örneğin seçim hilesi) yordadığını bulmuştur. Araştırmacılar bu bulguyu, halihazırda pandemiye ilişkin bir komplo teorisine inanmanın başka spesifik komplo teorilerine inanma ihtimalini ve genel olarak komplocu zihin yapısını kuvvetlendirdiği şeklinde yorumlamıştır. Ancak bu noktada, Imhoff vd.'nin (2022) spesifik komplo teorilerine inanç ile genel komplocu zihin yapısı üzerine yaptığı ayrımı da göz önünde bulundurmamak gerekir.

Pandemi bağlamında komplo teorilerine daha çok destek verme eğilimindeki katılımcıların özelliklerine odaklanan araştırmalar, pandemiden ekonomik olarak daha olumsuz etkilenen (Granados Samayoa vd., 2021) ve finansal endişesi daha yüksek (Adamus, ve Ballova Mikuskova, 2022) kişilerin pandemi komplolarına daha yüksek inanç gösterdiğini bulmuştur. Bu bulgu, genel komplocu zihin yapısının şekillenmesine etki eden sosyo-politik bağlamsal etmenlerin araştırmaların haricinde bırakılmamasını göstermesi açısından önemlidir. Pandemi bağlamında komplo teorilerine inancını etkileyen önemli etmenlerden biri de bilime duyulan güvenidir. Bilime güven ve pandemi üzerine komplo teorilerine inanç ilişkisi üzerine yürütülen bazı çalışmalar bir sonraki başlıkta ele alınacaktır.

4. KOVİD-19 Pandemisi ve Kurumsal Güven

4.1. Bilime Güven

Bilime güven ile komplo teorilerine inanç arasındaki ilişkisini inceleyen birçok çalışma yapılmıştır. Şaşırtıcı olmayan bir şekilde, mevcut literatür, komplo teorilerine inanç ile hem bilimsel hem de genel güven (örn., Imhoff ve Bruder, 2014; Imhoff vd., 2018; Lewandowski vd., 2013; Pivetti vd., 2021; Sayın ve Bozkurt, 2021) ile biyomedikal tedavilere güven (örn., Galliford ve Furnham, 2017; Oliver ve Wood, 2014) arasında negatif bir ilişki göstermektedir. Bir başka deyişle, komplo teorilerine inanan kişiler bilime ve bilim insanlarına daha az güvenmekte ve bunun sonucunda KOVİD-19 salgını sırasında ciddi etkileri olan bilimsel tavsiye ve uygulamalara daha az uymaktadır (örn., Farhart, 2021; Pavala Banai vd., 2022).

Salgını yönetmenin önündeki en önemli engellerden olan aşı tereddütü ve aşı karşıtlığı, KOVİD-19 pandemi döneminde bilime olan güvenin değerinin en çok hissedildiği en önemli endişelerden ikisi olmuştur. Aşı, dünya çapında bir pandemi ile mücadelede en önemli silah olarak görülse de KOVİD-19 salgını sırasında ortaya çıkan yeni komplo teorilerinin yaygınlığı, aşı çekimserliği ve aşı karşıtlığı saflarına daha fazla kişinin katılmasına neden olmuş olabilir (Hotez, 2020). Aynı doğrultuda, Pivetti vd. (2021) KOVİD-19'a ilişkin komplo inancı ile virüse karşı aşılanmaya verilen destek arasında negatif bir ilişki tespit etmiştir.

Yukarıda açıklanan araştırma örnekleri, komplo teorileri, aşı karşıtlığı ve bilimsel tavsiyelere uyulması gibi önemli çıktılar üzerinde bilime güvenin etkisini göstermektedir. Bilime güveni artırmak için neler yapılabileceği sorusuna cevap olarak, Aloweidi vd. (2021), sağlık profesyonellerinin açıklamalarının yanı sıra sosyal medya üzerinden iletilen güncel ve güvenilir bilgilerin, KOVİD-19 ile ilgili yanlış bilgi ve komplo teorilerinin düzeltilmesinde ve aşıya yönelik şüphelerin ortadan kaldırılmasında etkili olduğunu göstermiştir. Bu yaklaşıma göre, yanlış bilgilerin hızla çoğalmasına izin veren aynı yöntemleri, doğru bilgiyi yaymak için de kullanmak mümkündür. Bilim karşıtlığıyla mücadele etmek ve bilimsel güveni artırmak için bir diğer öneri de hükümetin bilim karşıtlığıyla sistematik olarak savaşmak için disiplinlerarası bir çalışma ekibi oluşturmasıdır (Hotez, 2021). Daha spesifik olarak, aşı karşıtlığı ile mücadele için bilim insanları ve hükümetlerin, doğru bir aşılama kampanyası için aşılarla ilgili doğru bilgileri şeffaf bir şekilde kamuoyuyla paylaşması gerekmektedir (örn., Cohen vd., 2020; Rodríguez-Blanco vd., 2021). Öte yandan, dikkatli bilimsel kontrol sürecinden geçmemiş, tekrar edilebilirliği ya da doğrulanabilirliği olmayan, “nitelenmemiş”, “yanlış”, veya “sahte” bilim (Lawson, 2007) olarak tanımlanabilecek sözde bilim (pseudoscience), bilimsel güven söz konusu olduğunda ortaya çıkan bir başka güçtür. Bazı araştırmacılar (O'Brien vd., 2021), bilime duyulan yüksek güvenin onları sözde bilimden (pseudoscience) korumak için yeterli olmayabileceğini ve eleştirel düşünme becerilerine odaklanmanın bilime olan güveni de desteklemesi gerektiğini vurgulamaktadır.

Kısaca, yanlış bilgi ve komplo teorilerinin sosyal medya üzerinden kolayca yayılabildiği bir dönemde yanlış yönlendirilmelerden korunmak için bilime güvenin yüksek olması büyük önem taşımaktadır. Literatüre göre bilime güven ile komplo teorilerine inanç, aşı şüpheciliği ve aşıya direnç arasında negatif bir ilişki vardır. KOVİD-19 pandemisi sırasında da komplo teorilerine inanç, aşı karşıtlığı ve bilime güven arasındaki ilişki, literatürde bilimsel şüphecilikle ilgili daha önceki çalışmalara benzer bir seyir izlemiştir. Her ne kadar, ilk bakışta küresel bir salgın döneminde aşı karşıtlığının azalacağı tahmini akla yatkın görünse de gerçekte süreç böyle ilerlememiş; pandemi boyunca popülaritesi artan yanlış bilgi ve komplo teorilerinin etkisiyle aşıya güvensizlik ve aşı karşıtlığı etkisini sürdürmeye devam etmiştir. Son olarak, doğru bilimsel bulguların güncel ve şeffaf bir şekilde halkla sık sık paylaşılması ve halkın bilime güvenini inşa etmek için mevcut dezenformasyonun sistematik olarak ele alınması büyük önem taşı-

maktadır. Elbette bilime güven kadar, hükümete ve kurumlara güvenin yüksek olması da halk sağlığına ilişkin sağlanan bilgi ve yürütülen uygulamaların güvenilir bulunması açısından önemlidir. Soveri vd. (2021) insanların pandemiye karşı bilimsel yönergelere uyma davranışının, bu bilgiyi aldıkları kaynağa duydukları güvenle ilişkisinin, pandemiye yönelik komplo teorisi inançlarıyla ilişkisinden dahi daha kuvvetli olduğunu bulmuştur.

4.1. Hükümete ve Kurumlara Güven

Literatür, komplo teorilerine inanç, hükümete güven ve kurumlara güven arasında anlamlı bir ilişki olduğunu göstermektedir. Örneğin, Freeman vd. (2020), komplo teorilerine kesin olarak inanan kişilerin hükümete, kamu kurumlarına ve kamu çalışanlarına daha az güvendiğini ortaya koymuştur. Bununla birlikte, komplo teorilerine sıkı sıkıya bağlı olan kişilerin, pandemi döneminde hükümetin önerdiği kurallara daha az uyduğu, KOVİD-19 testi yaptırmaktan ve aşı olmaktan çekindiği görülmüştür. Freeman vd.'nin (2020) bulgularıyla uyumlu olarak, Bruder ve Kunert (2021), hükümete olan güvenin, virüsten korunmak için önerilen kurallara bağlılık ile komplo teorilerine inanç arasındaki ilişkiye aracılık ettiğine gösteren sonuçlara ulaşmıştır. Aynı şekilde Karić ve Mededović (2021), komplo teorilerine inanma eğiliminin pandemi önlemlerine uygun davranma oranı ile negatif ilişkili olduğunu ve bu ilişkinin hem doğrudan hem de dolaylı olarak düşük siyasi güven düzeyi ile ilişkili olduğunu göstermiştir.

Komplo zihniyetine yatkın olmanın düşük kurumsal güveni öngören bir özellik olduğu, Pummerer vd. (2022) tarafından yürütülen araştırma bulgularıyla desteklenmiştir. Aynı çalışmaya göre, komplo teorilerine inanmaya yönelik genel bir eğilimin yanı sıra, KOVİD-19 komplo teorilerine maruz kalmanın katılımcıların kurumsal güvenini azaltmış ve hükümetin KOVİD-19 karşıtı tavsiyelerini daha az destekler ve sosyal mesafe gibi kurallara daha az uyar hale getirmiştir. Van Mulukom vd. (2020) tarafından yürütülen bir başka çalışma, popülist hükümetlere olan güveni ve popülist olmayan hükümetlere olan güveni ayrıştırarak, hükümete güven kavramını incelemiştir. Çalışmanın bulgularına göre, virüsün laboratuvar ortamında bir biyolojik silah olarak üretildiğine dair komplo fikrine inanan katılımcılar, popülist olmayan hükümetlere daha az, popülist hükümetlere ise daha fazla güvenmektedir. Bu bulgu, politik görüşün de komplo inancı üzerinde etkisine işaret etmektedir. Ayrıca, van Mulukom vd.'nin (2020) bulguları, komplo teorilerine inanma eğilimi ile virüs hakkında bilgi veren kurumsal web sitelerine (örn., WHO ya da hükümete ait web siteleri; bilimsel web siteleri) güven arasında olumsuz bir ilişki olduğunu göstermektedir. Buna karşılık, daha fazla komplo inancına sahip olanlar için Facebook gibi sosyal medya platformlarına güvenin yüksek olduğu bulunmuştur.

Başka bir çalışma (Şrol, 2021a), genel komplo teorilerine olan inancın, KOVİD-19 komplo teorilerine inancın ve sözde bilimsel uygulamalara güvenin, genel olarak olaylar üzerinde kontrol gücünü zayıflattığını ve dolayısıyla kurumlara güvenin de olumsuz etkilendiğini iddia etmektedir. Van Prooijen'nin (2020) açıklamasına göre ise, komplo teorilerini açıklayan “varoluşsal tehdit hipotezi”ne uygun olarak, insanlar sosyal kriz zamanlarında kendilerini tehdit altında hissederek ve komplo teorilerine daha fazla ilgi duymaktadır. Kriz zamanları insanların belirsizlik ve korku duygularını arttırdığından, bu duygular insanların hükümete olan güvenini de olumsuz yönde etkileyebilir (Van Prooijen, 2020), çünkü birçok komplo teorisi hükümetle de ilişkilendirilmektedir. Nera vd. (2022) tarafından yürütülen bir diğer araştırmada ise, genel komplocu zihin yapısı ile KOVİD-19 pandemisinin yönetilmesinde etkili aktörlere güven incelenmiştir. Çalışmanın sonuçlarına göre, komplocu zihin yapısı politik kurumlar, bilimsel kurumlar ve sağlık kurumlarına duyulan güveni olumsuz yönde yordamıştır. Bu ilişkiye kısmi olarak aracılık eden düşünce ise, pandeminin bahsi geçen kurumların çıkarları için araçsallaştırıldığı komplo teorisi.

Pandemi döneminde komplo teorilerine inanç üzerinde belirleyici rolü olan ve hükümete güven ile ilişkili kavramlardan biri de ülkenin algılanan yolsuzluk düzeyidir. Alper (2021), yolsuzluğun daha sık görüldüğü ülkelerde insanların KOVİD -19'a ilişkin komplo teorilerine ve jenerik komplo teorilerine inancın daha yaygın olduğunu bulmuştur. Alper ve Imhoff (2022) bu bulguyu, sık görülen yolsuzluk olaylarının komplo teorilerini daha inanılır göstermesi ve politik duruşları fark etmeksizin insanların komplo teorilerine inanmaya daha yatkın hale gelmesiyle açıklamaktadır (Alper ve Imhoff, 2022).

Özetle, insanların pandemi hakkında paylaşılan bilimsel bilgilere güvenmesi ve önerilen tedbir yönergelerini izlemesi için hükümete ve kurumlara güven duymaları esastır. Literatüre göre komplo teorilerine inanç ile hükümete güven ve kurumlara güven arasında negatif bir ilişki vardır. Kurumlar ve hükümetler tarafından sunulan bilimsel tavsiyelere uymak, genel olarak bir komplo zihniyetine sahip olmakla ve KOVİD-19'a özgü komplo teorilerine inanmakla olumsuz yönde bağlantılıdır. Son olarak, kurumlara ve hükümete yüksek güveni sürdürmek için, halkla şeffaf, politize olmayan, güncel, düzenli ve açık bir şekilde etkileşim kurmak kritik önem taşımaktadır. Kurumlara ve hükümete güvenin yüksek olmasının öncüllerinden biri de ülkenin algılanan yolsuzluk düzeyinin yüksek olmamasıdır.

5. Sonuç

Bu makalede, KOVID-19 pandemisi bağlamında komplo teorilerine inanç üzerinde belirleyici olan bazı bilişsel yapılar ve bağlamsal unsurların etkisi tartışılmıştır. Öncelikle, komplo teorilerinin neden toplumda yaygın olarak görüldüğüne dair literatürde sık karşılaşılan açıklamalara yer verilmiştir. Buna göre, komplo teorileri, karmaşık açıklamalar gerektiren savaş, iklim sorunu ya da pandemi gibi büyük krizleri, basit açıklamalarla ele almaktadır (Abalakina-Paap vd., 1999; Hofstadter, 1966). Kriz ortamının perçinlediği belirsizlik ve güçsüzlük hissi de, komplo teorilerine inancı artıracak elverişli zemini sağlamaktadır (Abalakina-Paap vd., 1999; Pratt, 2003; Van Prooijen ve Acker, 2015; Whitson ve Galinsky, 2008; Zarefsky, 1984/2014). Makalede, algılanan tehdit düzeyinin, neden oldukları belirsizlik (Van Prooijen, 2019; Van Prooijen, 2020) ve kontrol kaybı (Van Prooijen ve Acker, 2015; Uscinski ve Parent, 2014; Whitson ve Galinsky, 2008) hissinin de etkisiyle, komplo teorilerine destek verilme olasılığını artırdığına (örn., Douglas vd., 2017; Jolley vd., 2018; Knezevic vd., 2022; Van Prooijen, 2020) dair bulgular tartışılmıştır.

Komplo teorilerine inanma üzerinde belirleyici zihinsel özellikler bu makalenin bir diğer odak noktası olmuştur. Komplo teorilerine yatkın bir zihin yapısına sahip olmak (örn., Imhoff vd., 2022; Lazarević vd., 2021; Samayoa vd., 2021; Uscinski ve Parent, 2014; Wood vd., 2012), zayıf eleştirel düşünme becerisi (Lantian vd., 2021), zayıf yansıtıcı muhakeme (Binnendyk ve Pennycook, 2022; Hattersley vd., 2022; Yelbuz vd., 2023), sezgisel düşüncelere aşırı güvenme (Binnendyk ve Pennycook, 2022; Pytlik vd., 2020) sonuca atlama yanlılığı (Pytlik vd., 2020) gibi bilişsel özelliklerin komplo teorilerine inanmakla pozitif ilişkisi incelenmiştir. Ayrıca, komplo teorisi inancı yüksek kişilerin bilişsel becerilerini gerçekte olduğundan daha üstün değerlendirerek (Lantian vd., 2021; Pennycook vd., 2020; Teovanovic vd., 2020) açıklayıcı derinlik yanılsamasına düştüğüne (Levy, 2007) dair bulgular vardır. Bunun yanı sıra, bazı araştırmalar (örn., Lantian vd., 2017; Pennycook vd., 2022), komplo teorisine inancı yordayan kişisel özelliklerden birinin de benzersizlik ihtiyacı olduğunu göstermektedir.

Pandemi bağlamında komplo teorileri ele alındığında, bu makale pandemi üzerine komplo teorilerini, pandemi üzerine yanlış bilgi kirliliğinin etkilerini, pandemi döneminde komplo teorilerini yordayan faktörleri ve komplo teorilerine inanmanın muhtemel sonuçlarını tartışmıştır. Komplocu zihin yapısının pandemi atmosferinde kendini nasıl gösterdiği, bilime güven, hükümete ve kurumlara güvenin pandemiye dair komplo teorilerine verilen desteği ve bilimsel tedbirlere uyum davranışını nasıl etkilediği de bu makale kapsamında incelenmiştir.

Geçmiş pandemilerin, komplo teorilerine inancı kuvvetlendirdiği görülmüştür (örn., Bogart ve Thornburn, 2005; Bogart vd., 2010; Smallman vd., 2015). Paralel olarak, KOVID-19 pandemisi döneminde komplo teorilerine inancı inceleyen pek çok araştırma da, komplo inancı ile pandemiden korunmaya yönelik bilimsel tedbirlere uyum davranışının negatif ilişkili olduğunu

(örn., Barua vd., 2020; Bertin vd., 2020; Motta vd., 2020; Pavela Banai vd., 2022; Romer ve Jamieson, 2020; Teovanović, vd., 2021) raporlamıştır ancak bu ilişkinin istatistiksel olarak anlamlı bulunmadığı çalışmalar (örn., Alper vd., 2021; Díaz ve Cova, 2020; Plohl ve Musil, 2021) da vardır. Pandemi boyunca virüsten korunmaya, virüsün yayılışına ve tedavi yöntemlerine yönelik pek çok yanlış bilginin dolaşıma girerek bilgi kirliliği oluşturmasının (örn., Mitchell vd., 2020) ve pandemiye yönelik komplo teorilerinin medyada hızlı dolaşımının (örn., Sarria-Guzmán vd., 2021) komplo teorilerine inancı güçlendirdiği düşünülmektedir.

KOVID-19 pandemisi üzerine infodemi ve ilgili komplo teorilerine yaygın inanç gösterilmesi, literatüre göre bilime güven, hükümete güven ve kurumlara güven ile ilişkilidir. Bilimsel güven ile pandemiye yönelik komplo teorilerine inanç birbiriyle negatif ilişkili bulunmuştur (örn., Pivetti vd., 2021; Sayın ve Bozkurt, 2021). Bilimsel güven ve pandemi ile ilgili komplo teorilerine inanç, pandemiye kontrol altına almak için elzem olan bilimsel tedbirlere uyum davranışını da etkilediği için oldukça önemlidir (örn., Hotez, 2020). Pandemiye ilişkin bilgilerin toplumla paylaşılması ve pandemi önlemlerinin yürütülmesinden sorumlu kurumlara (örn., Nera vd., 2022) ve hükümete (van Mulukom vd., 2020) güven de, komplo teorilerine inanç ve önleyici tedbirlere uyum açısından belirleyicidir. Sonuç olarak, pandemi döneminde hızla dolaşıma giren yanlış bilgilere ve komplo teorilerine itibarı azaltmak ve halkın bilimsel tedbirlere uygun davranması için elverişli ortamı sağlamak için, bilimsel güven, kurumlara güven ve hükümete güven bütüncül bir şekilde alınmalıdır.

Komplo teorilerine inancı azaltmak, güçlü bilişsel mekanizmalar ve kaygı gibi kuvvetli duygular ile ilişkili olduğu için zorlayıcı olabilir. Komplo teorilerine inancı azaltmaya yönelik müdahale yaklaşımlarının önemli kısmı güçlü bir dirençle karşılaşsa da etkili uygulama yöntemleri de vardır. Literatürdeki bulgular, analitik düşünme becerisini geliştirmeye yönelik müdahalelerin (O'Mahony; Swami vd., 2014) ve bilimsel muhakeme becerilerinin aktive edilmesinin (Georgiou vd., 2023), komplo teorilerine inancı anlamlı şekilde azalttığını göstermiştir. Analitik düşünme ve bilimsel muhakeme becerisi gibi komplo teorilerine inanç üzerinde belirleyici olduğu bulunmuş bilişsel faktörler üzerine geliştirilecek yapılandırılmış ve odaklı müdahale yöntemleri, komplo teorilerine inanç ile mücadele konusunda ümit vaat etmektedir. Yine de komplo teorilerine inancı azaltabilecek etkili yöntemlerinin geliştirilebilmesi için daha çok sayıda nedensellik ifade eden ve deneysel desende araştırmanın (Sassenbeg vd., 2023) varlığına ihtiyaç duyulmaktadır. Bu makale, komplo teorilerine inanç üzerine müdahale uygulamaları geliştirmek isteyen araştırmacılar ve politika belirleyiciler için, komplo teorisi inancı üzerinde etkili bilişsel faktörlerin önemini etraflıca incelemesi ve kurumsal güvenin komplo teorilerine inanç üzerindeki rolünü ortaya koyması açısından önem arz etmektedir.

Elbette, komplo teorilerine inancın psikolojisini anlamamızı sağlayacak faktörler bu makalede ele alınanlardan ibaret değildir. Okuduğunuz makale, Türkçe literatüre komplo teorilerine inancı anlamak için önemli katkı sağlamış olsa da bazı sınırlılıkları vardır. Örneğin, komplo

teorilerine inancı etkileyen toplumsal bağlamla ilişkili olarak kurumsal güvenin önemine değinilmesine rağmen kurumlara, grup kimliklerinin ve dinamiklerinin komplo teorisi inancı ve kurumsal güven üzerinde etkisine yeterince yer verilememiştir. Mevcut makalede ağırlıklı olarak, komplo teorilerine inancı belirleyen daha bireysel nitelikler olan bilişsel kaynaklara odaklanılmıştır. Ancak, düşük sosyo-ekonomik seviyeden grupların komplo teorilerini kabul etme eğiliminin, görece yüksek sosyo-ekonomik sınıftan insanlara göre daha kuvvetli olduğuna (Abalakina-Paap et al., 1999; Uscinski ve Parent, 2014) ya da tehdit edici kriz koşullarının gruba bağlılığı güçlendirmesinin komplo teorisi inançlarını kuvvetlendirdiğine (van Prooijen ve Douglas, 2017) yönelik bulgular, sosyal bağlamın belirleyici rolüne işaret etmektedir. Alanda yazılacak yeni değerlendirme makalelerinin, çeşitli bilişsel faktörlerin de önemini göz ardı etmeden, komplo teorilerine inanç ve kurumsal güvenin sosyal kimlikler ve grup dinamiklerinden nasıl etkilendiğini daha kapsayıcı şekilde değerlendirmesi faydalı olacaktır.

Makalenin bir diğer sınırlılığı olarak, politik ideolojinin komplo teorilerine inancı nasıl etkilediği sorusu, bu makalenin kapsamında yer verilemeye de önemli bir sorudur ve bu konuda literatürde birbiriyle çelişen bulgular mevcuttur. Örnek olarak, çok sayıda araştırma muhafazakâr politik tutum (Miller vd., 2016; Alper vd., 2021) ile komplo teorilerine inanç arasında pozitif ilişkili olduğuna dair bulgulara erişse de politik ideoloji ve komplo teorilerine inanç arasında herhangi bir anlamlı ilişki bulamayan araştırmalar (Oliver ve Wood; 2014; Uscinski ve Parent, 2014) da vardır. Komplo teorisi inancının grup temelli dinamikler ya da politik ideoloji gibi sosyal kimlikler bağlamında etraflı şekilde incelenmesi başlı başına bir inceleme makalesi alanı gerektirdiğinden bu makalenin bağlamı daha çok komplo teorilerine inancın altında yatan bilişsel faktörlere odaklanmıştır.

Komplo teorilerine inancı yordayan faktörleri anlamaya yönelik önemli araştırma alanlarından biri olan psiko-patolojinin etkisi (Goreis ve Voracek, 2019) de daha geniş tartışma alanına ihtiyaç duyulması nedeniyle bu makalenin odağına almadığı araştırma sorularındandır. Bu da araştırmanın sınırlılıklarından bir diğerini oluşturmaktadır. Ayrıca, literatürde komplo teorisi inancı üzerinde anlamlı etkisi olduğu bulunan çeşitli sosyo-demografik faktörlerin ve kişilik özelliklerinin bir kısmına da (örn., Alper vd., 2021; Aydın vd., 2021; Deniz vd., 2022; Tsamakis et al., 2022) bu makalede yer verilememiştir. Değerlendirmenin bir diğer sınırlılığı, komplo teorilerine inancın çoğunlukla KOVİD-19 bağlamındaki sonuçlarına odaklanmış olmasıdır. KOVİD-19 pandemisinin neden olduğu küresel krizin nispeten kontrol altına alındığı bu dönemde, pandemi döneminde üretilen zengin bilgi birikimi ve yeni bakış açılarının yardımıyla, KOVİD-19 haricinde bağlamlar için de komplo teorisi inancı üzerine araştırmaların yaygınlaşmasına ihtiyaç duyulmaktadır.

Araştırma ve Yayın Etiği Beyanı

Bu makale için etik kurul izni alınmasına gerek yoktur. Araştırma ve yayın etiğine uygun hareket edilmiştir.

Yazarların Makaleye Olan Katkıları

Yazar 1'in makaleye katkısı %70, Yazar 2'nin makaleye katkısı %30'dur.

Destek Beyanı

Araştırma herhangi bir kurum veya kuruluş tarafından desteklenmemiştir.

Çıkar Beyanı

Makalenin yazarları arasında herhangi bir çıkar çatışması bulunmamaktadır.

Kaynaklar

- Abalakina-Paap, M., Stephan, W., Craig, T., ve Gregory, W. L. (1999). *Beliefs in Conspiracies. Political Psychology, 20*, 637–647. <https://doi.org/10.1111/0162-895X.00160>
- Adam Troian, J., Wagner Egger, P., Motyl, M., Arciszewski, T., Imhoff, R., Zimmer, F., Klein, O., Babinska, M., Bangerter, A., Bilewicz, M., Blanuřa, N., Bovan, K., Buřarovska, R., Cichocka, A., Çelebi, E., Delouvé, S., Douglas, K. M., Dyrendal, A., Gjoneska, B., ve Prooijen, J. (2021). Investigating the Links Between Cultural Values and Belief in Conspiracy Theories: The Key Roles of Collectivism and Masculinity. *Political Psychology, 42*(4), 597–618. <https://doi.org/10.1111/pops.12716>
- Adamus, M., ve Ballova Mikuskova, E. (2022, June 28). Conspiracies Will Not Pay You Off. <https://doi.org/10.31234/osf.io/snv7m>
- Akyol, E. ve Atli, A. (2023). Beliefs of Turkish University Students in COVID-19 Conspiracy Theories: The Role of Fear of COVID-19 and Political Orientation. *Süleyman Demirel Üniversitesi Vizyoner Dergisi, 14*(37), 37-51. <https://doi.org/10.21076/vizyoner.1100806>
- Allington, D., Duffy, B., Wessely, S., Dhavan, N., ve Rubin, J. (2021). Health-protective Behaviour, Social Media Usage and Conspiracy Belief During the COVID-19 Public Health

- Emergency. *Psychological Medicine*, 51(10), 1763–1769.
<https://doi.org/10.1017/s003329172000224x>
- Alper, S., Bayrak, F., ve Yilmaz, O. (2021a). Psychological Correlates of COVID-19 Conspiracy Beliefs and Preventive Measures: Evidence from Turkey. *Current Psychology*, 40(11), 5708–5717. <https://doi.org/10.1007/s12144-020-00903-0>
- Alper, S., Douglas, K., ve Capraro, V. (2021b, September 23). Conspiracy Beliefs and Generosity across 52 Countries during the COVID-19 Pandemic. <https://doi.org/10.31234/osf.io/fdyxr>
- Alper, S. (2021, May 20). There are Higher Levels of Conspiracy Beliefs in More Corrupt Countries. <https://doi.org/10.31234/osf.io/2umfe>
- Alper, S., ve Imhoff, R. (2022, July 3). Suspecting Foul Play When It Is Objectively There: The Association of Political Orientation with General and Partisan Conspiracy Beliefs as a Function of Corruption Levels. <https://doi.org/10.1177/19485506221113965>
- Alsuhibani, A., Shevlin, M., Freeman, D., Sheaves, B., ve Bentall, R. P. (2022). Why Conspiracy Theorists are not Always Paranoid: Conspiracy Theories and Paranoia form Separate Factors with Distinct Psychological Predictors. *PLOS ONE*, 17(4), e0259053. <https://doi.org/10.1371/journal.pone.0259053>
- Aydın, O. A, Orhan, S., Gümüş, M., Kaya, N. ve Mahanoğlu, E. (2021). COVID-19'un Nedenleri Algısı ile COVID-19 Korkusu Arasındaki İlişki Üzerine Bir İnceleme. *Al Farabi Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi*, 6(3), 9-25 . Retrieved from <https://dergipark.org.tr/tr/pub/farabi/issue/65262/958436>
- Barua, Z., Barua, S., Aktar, S., Kabir, N., ve Li, M. (2020). Effects of Misinformation on COVID-19 Individual Responses and Recommendations for Resilience of Disastrous Consequences of Misinformation. *Progress in Disaster Science*, 8, 100119. <https://doi.org/10.1016/j.pdisas.2020.100119>
- Başal, H. ve Emir Öksüz, E. (2022). Neden Herkes Aşı Olmuyor? Covid-19 Aşı Tutumu ile İlişkili Değişkenler. *HUMANITAS: Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi*, 10(20), 23-45. <https://doi.org/10.20304/humanitas.1058039>
- Béna, J., Carreras, O., ve Terrier, P. (2019, October 2). On Believing Conspiracy Theories We Remember: Analyses of Two Large-Scale Surveys of Conspiracism in the French General Public. <https://doi.org/10.31234/osf.io/tf76n>
- Bertin, P., Nera, K., ve Delouée, S. (2020). Conspiracy Beliefs, Rejection of Vaccination, and Support for hydroxychloroquine: A Conceptual Replication-Extension in the COVID-19

- Pandemic Context. *Frontiers in Psychology*, 11, 565128. <https://doi.org/10.3389/fpsyg.2020.565128>
- Biddlestone, M., Green, R., Cichocka, A., Douglas, K., ve Sutton, R. M. (2022, April 8). A Systematic Review and Meta-analytic Synthesis of the Motives Associated with Conspiracy Beliefs. <https://doi.org/10.31234/osf.io/rxjqc>
- Bierwiazzonek, K., Kunst, J. R., ve Pich, O. (2020). Belief in COVID-19 Conspiracy Theories Reduces Social Distancing over Time. *Applied Psychology: Health and Well-being*, 12(4), 1270–1285. <https://doi.org/10.1111/aphw.12223>
- Binnendyk, J., ve Pennycook, G. (2022, May 30). Intuition, Reason, and Conspiracy Beliefs. <https://doi.org/10.31234/osf.io/su3nq>
- Bogart, L. M., ve Thorburn, S. (2005). Are HIV/AIDS conspiracy beliefs a barrier to HIV prevention among African Americans? *Journal of Acquired Immune Deficiency Syndromes* (1999), 38(2), 213–218. <https://doi.org/10.1097/00126334-200502010-00014>
- Bogart, L. M., Wagner, G., Galvan, F. H., ve Banks, D. (2010). Conspiracy Beliefs About HIV Are Related to Antiretroviral Treatment Nonadherence Among African American Men With HIV. *JAIDS Journal of Acquired Immune Deficiency Syndromes*, 53(5), 648–655. <https://doi.org/10.1097/qai.0b013e3181c57dbc>
- Brotherton, R., French, C. C., ve Pickering, A. D. (2013). Measuring belief in conspiracy theories: The Generic Conspiracist Beliefs scale. *Frontiers in Psychology*, 4, Article 279. <https://doi.org/10.3389/fpsyg.2013.00279>
- Braud, M., Gaboriaud, A., Ferry, T., El Mardi, W., Da Silva, L., Lemouzy, M., ve Ilzerman, H. (2021, April 27). COVID-19-related Conspiracy Beliefs and their Relationship with Perceived Stress and Pre-existing Conspiracy Beliefs in a Prolific Academic Sample: A Replication and Extension of Georgiou et al. (2020). <https://doi.org/10.31234/osf.io/t62s7>
- Bruder, M., Haffke, P., Neave, N., Nouripanah, N., ve Imhoff, R. (2013). Measuring Individual Differences in Generic Beliefs in Conspiracy Theories Across Cultures: Conspiracy Mentality Questionnaire. *Frontiers in Psychology*, 4, Article 225. <https://doi.org/10.3389/fpsyg.2013.00225>
- Bruder, M., & Kunert, L. (2021). The Conspiracy Hoax? Testing Key Hypotheses about the Correlates of Generic Beliefs in Conspiracy Theories During the COVID -19 Pandemic. *International Journal of Psychology*. <https://doi.org/10.1002/ijop.12769>

- Cassese, E. C., Farhart, C. E., ve Miller, J. M. (2020). Gender Differences in COVID-19 Conspiracy Theory Beliefs. *Politics & Gender*, 16(4), 1009–1018. <https://doi.org/10.1017/s1743923x20000409>
- Chen, N., Zhou, M., Dong, X., Qu, J., Gong, F., Han, Y., Qiu, Y., Wang, J., Liu, Y., Wei, Y., Xia, J., Yu, T., Zhang, X., ve Zhang, L. (2020). Epidemiological and Clinical Characteristics of 99 Cases of 2019 Novel Coronavirus Pneumonia in Wuhan, China: a Descriptive Study. *The Lancet*, 395(10223), 507–513. [https://doi.org/10.1016/s0140-6736\(20\)30211-7](https://doi.org/10.1016/s0140-6736(20)30211-7)
- Çınar, O. ve Küçükali, A. (2020). Akademisyenlerin Kovid-19 Algısı. *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 24(4), 1633-1654. Retrieved from <https://dergipark.org.tr/tr/pub/ataunisobil/issue/59389/808013>
- Deniz, M. E., Bektaş-Aydın, C. , Birni, G. ve Karaağaç, Z. G. (2022). Attitudes toward COVID-19 vaccine: Investigating the role of COVID-19 related factors and trait personality. *Yıldız Journal of Educational Research*, 7(2), 79-88 . Retrieved from <https://dergipark.org.tr/tr/pub/yjer/issue/75131/1231847>
- Díaz, R., ve Cova, F. (2020, April 14). Reactance, Morality, and Disgust: The Relationship Between Affective Dispositions and Compliance with Official Health Recommendations During the COVID-19 Pandemic. <https://doi.org/10.1080/02699931.2021.1941783>
- Douglas, K. M., Sutton, R. M., Callan, M. J., Dawtry, R. J., ve Harvey, A. J. (2016). Someone is Pulling the Strings: Hypersensitive Agency Detection and Belief in Conspiracy Theories. *Thinking & Reasoning*, 22(1), 57–77. <https://doi.org/10.1080/13546783.2015.1051586D>
- Douglas, K. M., Sutton, R. M., ve Cichocka, A. (2017). The Psychology of Conspiracy Theories. *Current Directions in Psychological Science*, 26(6), 538–542. <https://doi.org/10.1177/0963721417718261>
- Douglas, K. M., Uscinski, J. E., Sutton, R. M., Cichocka, A., Nefes, T., Ang, C. S., ve Deravi, F. (2019). Understanding Conspiracy Theories. *Political Psychology*, 40, 3–35. <https://doi.org/10.1111/pops.12568G>
- Enders, A., Smallpage, S., ve Lupton, R. (2020). Are All ‘Birthers’ Conspiracy Theorists? On the Relationship Between Conspiratorial Thinking and Political Orientations. *British Journal of Political Science*, 50(3), 849-866. <https://doi.org/10.1017/S0007123417000837>
- Erisen, C. (2022). Psychological Foundations and Behavioral Consequences of COVID-19 Conspiracy Theory Beliefs: The Turkish Case. *International Political Science Review*, 1. <https://doi.org/10.1177/01925121221084625>

- Farhart, C. E., Douglas-Durham, E., Lunz Trujillo, K., ve Vitriol, J. A. (2022). Vax Attacks: How Conspiracy Theory Belief Undermines Vaccine Support. *Progress in Molecular Biology and Translational Science*, 188(1), 135–169. <https://doi.org/10.1016/bs.pmbts.2021.11.001>
- Fox, N., ve Williams, M. N. (2022, April 12). Stress, Anxiety, and Belief in Conspiracy Theories. <https://doi.org/10.31234/osf.io/msde5>
- Franks, B., Bangerter, A. ve Bauer, M. (2013). Conspiracy Theories as Quasi-religious Mentality: An Integrated Account from Cognitive Science, Social Representations Theory and Frame Theory. *Frontiers in Psychology*, 4. <https://doi.org/10.3389/fpsyg.2013.00424>
- Freeman, D., ve Bentall, R. P. (2017). The concomitants of conspiracy concerns. *Social Psychiatry and Psychiatric Epidemiology*, 52(5), 595–604. <https://doi.org/10.1007/s00127-017-1354-4F>
- Freeman, D., Waite, F., Rosebrock, L., Petit, A., Causier, C., East, A., Jenner, L., Teale, A.-L., Carr, L., Mulhall, S., Bold, E., ve Lambe, S. (2020). Coronavirus conspiracy beliefs, mistrust, and compliance with government guidelines in England. *Psychological Medicine*, 1–13. <https://doi.org/10.1017/s0033291720001890>
- Frenken, M., Bilewicz, M., ve Imhoff, R. (2022). On the Relation Between Religiosity and the Endorsement of Conspiracy Theories: The Role of Political Orientation. *Political Psychology*. <https://doi.org/10.1111/pops.12822>
- Galliford, N., ve Furnham, A. (2017). Individual difference factors and beliefs in medical and political conspiracy theories. *Scandinavian Journal of Psychology*, 58(5), 422-428. <https://doi.org/10.1111/sjop.12382>
- Georgiou, N., Delfabbro, P., ve Balzan, R. (2020). COVID-19-related conspiracy beliefs and their relationship with perceived stress and pre-existing conspiracy beliefs. *Personality and Individual Differences*, 166, 110201. <https://doi.org/10.1016/j.paid.2020.110201>
- Georgiou, N., Delfabbro, P., ve Balzan, R. (2023). The effectiveness of ascientific reasoning intervention for conspiracy theory beliefs. *Applied Cognitive Psychology*, 37(2), 369-382. <https://doi.org/10.1002/acp.4039>
- Ghaddar, A., Khandaqji, S., Awad, Z., ve Kansoun, R. (2022). Conspiracy beliefs and vaccination intent for COVID-19 in an infodemic. *PLOS ONE*, 17(1), e0261559. <https://doi.org/10.1371/journal.pone.0261559>
- Gkinopoulos, T., Pagliaro, S., Stathi, S., ve Teresi, M. (2022, February 20). Intergroup conspiracy theories, leadership styles and uncertainty during the pandemic: Effects on

- moral leadership and identification with leaders and the moderating role of right-wing authoritarianism. <https://doi.org/10.31234/osf.io/g64rc>
- Goertzel, T. (1994). Belief in Conspiracy Theories. *Political Psychology*, 15(4), 731–742. <https://doi.org/10.2307/3791630>
- Goreis, A., ve Voracek, M. (2019). A Systematic Review and Meta-Analysis of Psychological Research on Conspiracy Beliefs: Field Characteristics, Measurement Instruments, and Associations With Personality Traits. *Frontiers in Psychology*, 10, 205. <https://doi.org/10.3389/fpsyg.2019.00205>
- Grzesiak-Feldman, M. (2013). The effect of high-anxiety situations on conspiracy thinking. *Current Psychology*, 32(1), 100–118. <https://doi.org/10.1007/s12144-013-9165-6G>
- Granados Samayoa, J. G., Moore, C., Ruisch, B., Boggs, S. T., Ladanyi, J. T., ve Fazio, R. (2021, October 5). In harm's way, but not stressed about it: On the antecedents and consequences of belief in COVID-19 conspiracy theories. <https://doi.org/10.31234/osf.io/jubpg>
- Granados Samayoa, J. A., Moore, C. A., Ruisch, B. C., Boggs, S. T., Ladanyi, J. T., ve Fazio, R. H. (2022). A gateway conspiracy? Belief in COVID-19 conspiracy theories prospectively predicts greater conspiracist ideation. *PLOS ONE*, 17(10), e0275502. <https://doi.org/10.1371/journal.pone.0275502>
- Greenberg, J., Koole, S., ve Pyszczynski, T. (2004). *Handbook of Experimental Existential Psychology*. New York, NY: Guilford Press.
- Hartman, T. K., Marshall, M., Stocks, T. V. A., McKay, R., Bennett, K. M., Professor, Butter, S., ve Bentall, R. (2021). Different Conspiracy Theories Have Different Psychological and Social Determinants: Comparison of Three Theories About the Origins of the COVID-19 Virus in a Representative Sample of the UK Population. *Frontiers in Political Science*, 3, 642510. <https://doi.org/10.3389/fpos.2021.642510>
- Hattersley, M., Brown, G. D. A., Michael, J., ve Ludvig, E. A. (2022). Of tinfoil hats and thinking caps: Reasoning is more strongly related to implausible than plausible conspiracy beliefs. *Cognition*, 218, 104956. <https://doi.org/10.1016/j.cognition.2021.104956>
- Hofstadter, R. (1966). *The Paranoid Style in American Politics and Other Essays*. Harvard University Press.
- Hogg, R., Nkala, B., Dietrich, J., Collins, A., Closson, K., Cui, Z., ve Kaida, A. (2017). Conspiracy beliefs and knowledge about HIV origins among adolescents in Soweto. South Africa. *PLOS ONE*, 12(2), e0165087. <https://doi.org/10.1371/journal.pone.0165087>

- Hornik, R., Kikut, A., Jesch, E., Woko, C., Siegel, L., ve Kim, K. (2021). Association of COVID-19 Misinformation with Face Mask Wearing and Social Distancing in a Nationally Representative US Sample. *Health Communication*, 36(1), 6–14. <https://doi.org/10.1080/10410236.2020.1847437>
- Hughes, J. P., Efstratiou, A., Komer, S. R., Baxter, L. A., Vasiljevic, M., ve Leite, A. C. (2022). The impact of risk perceptions and belief in conspiracy theories on COVID-19 pandemic-related behaviours. *PLOS ONE*, 17(2), e0263716. <https://doi.org/10.1371/journal.pone.0263716>
- Hughes, S., ve Machan, L. (2021). It's a conspiracy: Covid-19 conspiracies link to psychopathy, Machiavellianism and collective narcissism. *Personality and Individual Differences*, 171, 110559. <https://doi.org/10.1016/j.paid.2020.110559>
- Imhoff, R., ve Erb, H. P. (2009). What motivates nonconformity? Uniqueness seeking blocks majority influence. *Personality & Social Psychology Bulletin*, 35(3), 309–320. <https://doi.org/10.1177/0146167208328166>
- Imhoff, R., Bertlich, T., ve Frenken, M. (2022, April 6). Tearing apart the “evil” twins: A general conspiracy mentality is not the same as specific conspiracy beliefs. <https://doi.org/10.31234/osf.io/hq7v9>
- Imhoff, R., ve Bruder, M. (2014). Speaking (Un-) Truth to Power: Conspiracy Mentality as A Generalised Political Attitude. *European Journal of Personality*, 28(1), 25–43. <https://doi.org/10.1002/per.1930>
- Imhoff, R., ve Lamberty, P., (2020). A Bioweapon or a Hoax? The Link Between Distinct Conspiracy Beliefs About the Coronavirus Disease (COVID-19) Outbreak and Pandemic Behavior. *Social Psychological and Personality Science*, 11, 1110–1118. <https://doi.org/10.1177/1948550620934692>
- Islam, M. S., Kamal, A. M., Kabir, A., Southern, D. L., Khan, S. H., Hasan, S. M. M., Sarkar, T., Sharmin, S., Das, S., Roy, T., Harun, M. G. D., Chughtai, A. A., Homaira, N., ve Seale, H. (2021). COVID-19 vaccine rumors and conspiracy theories: The need for cognitive inoculation against misinformation to improve vaccine adherence. *PLOS ONE*, 16(5), e0251605. <https://doi.org/10.1371/journal.pone.0251605>
- Jolley, D., Douglas, K. M., ve Sutton, R. M. (2018). Blaming a few bad apples to save a threatened barrel: The system-justifying function of conspiracy theories. *Political Psychology*, 39, 465–478. <https://doi.org/10.1111/pops.12404K>
- Juanchich, M., Sirota, M., Jolles, D., ve Whiley, L. A. (2021). Are COVID-19 conspiracies a threat to public health? Psychological characteristics and health protective behaviours of

- believers. *European Journal of Social Psychology*, 51(6), 969–989. <https://doi.org/10.1002/ejsp.2796>
- Karić, T., ve Međedović, J. (2021). Covid-19 conspiracy beliefs and containment-related behaviour: The role of political trust. *Personality and Individual Differences*, 175, 110697. <https://doi.org/10.1016/j.paid.2021.110697>
- Kaya, S. (2022). Post-Truth Çağında COVID-19 Aşısı Üzerinden Sosyal Medyadaki Kamusal Komplo Teorisi Üretimini İncelenmesi. *Firat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 32(1), 279-290. <https://doi.org/10.18069/firatsbed.995633>
- Klofstad, C. A., Uscinski, J. E., Connolly, J. M., ve West, J. P. (2019). What drives people to believe in Zika conspiracy theories? *Palgrave Communications*, 5(1). <https://doi.org/10.1057/s41599-019-0243-8>
- Knezevic, G., Lazarevic, L. B., Mihic, L., Milovancevic, M. P., Supic, Z. T., Toskovic, O., ve Maric, N. P., Prof. (2022, April 18). The anatomy of Covid-19 related conspiracy beliefs: exploring their nomological network on a nationally representative sample. <https://doi.org/10.31234/osf.io/6wggqt>
- Kuhn, S. A. K., Lieb, R., Freeman, D., Andreou, C., ve Zander-Schellenberg, T. (2021). Coronavirus conspiracy beliefs in the German-speaking general population: endorsement rates and links to reasoning biases and paranoia. *Psychological Medicine*, 1-15. <https://doi.org/10.1017/s0033291721001124>
- Kruglanski, A. ve Molinario, E. & Ellenberg, M. & Di Cicco, G. (2022). Terrorism and Conspiracy Theories: A View from the 3N Model of Radicalization. *Current Opinion in Psychology*, 47, 101396. <https://doi.org/10.1016/j.copsyc.2022.101396>.
- Lantian, A., Bagneux, V., Delouvé, S., ve Gauvrit, N. (2021). Maybe a free thinker but not a critical one: High conspiracy belief is associated with low critical thinking ability. *Applied Cognitive Psychology*, 35(3), 674–684. <https://doi.org/10.1002/acp.3790>
- Lantian, A., Muller, D., Nurra, C., ve Douglas, K. M. (2017). “I Know Things They Don’t Know!”. *Social Psychology*, 48(3), 160–173. <https://doi.org/10.1027/1864-9335/a000306>
- Lazarević, L. B., Purić, D., Teovanović, P., Lukić, P., Zupan, Z., ve Knežević, G. (2021). What drives us to be (ir)responsible for our health during the COVID-19 pandemic? The role of personality, thinking styles, and conspiracy mentality. *Personality and Individual Differences*, 176, 110771. <https://doi.org/10.1016/j.paid.2021.110771>
- Levy, N. (2007). Radically socialized knowledge and conspiracy theories. *Episteme*, 4, 181–192.

- Lewandowsky, S., Gignac, G. E., ve Oberauer, K. (2013a). The Role of Conspiracist Ideation and Worldviews in Predicting Rejection of Science. *PLOS ONE*, 8(10), e75637. <https://doi.org/10.1371/journal.pone.0075637>
- Lewandowsky, S., Oberauer, K., ve Gignac, G. E. (2013b). NASA faked the moon landing-- therefore, (climate) science is a hoax: an anatomy of the motivated rejection of science. *Psychological Science*, 24(5), 622–633. <https://doi.org/10.1177/0956797612457686>
- Marinthe, G., Brown, G., Delouée, S., ve Jolley, D. (2020). Looking out for myself: Exploring the relationship between conspiracy mentality, perceived personal risk, and COVID-19 prevention measures. *British Journal of Health Psychology*, 25(4), 957–980. <https://doi.org/10.1111/bjhp.12449>
- Marques, M.D., Ling, M., Williams, M.N., Kerr, J.R. ve McLennan, J. (2022), Australasian Public Awareness and Belief in Conspiracy Theories: Motivational Correlates. *Political Psychology*, 43, 177-198. <https://doi.org/10.1111/pops.12746>
- Meuer, M., Oeberst, A., ve Imhoff, R. (2021). Believe It or Not – No Support for an Effect of Providing Explanatory or Threat-Related Information on Conspiracy Theories' Credibility. *International Review of Social Psychology*, 34(1), 26.DOI: <https://doi.org/10.5334/irsp.587>
- Miller, J. M. (2020). Do COVID-19 Conspiracy Theory Beliefs Form a Monological Belief System? *Canadian Journal of Political Science*, 53(2), 319–326. <https://doi.org/10.1017/s0008423920000517>
- Mitchell, A., Jurkowitz, M., Oliphant J. B., ve Shearer, E. (2020). Americans Who Mainly Get Their News on Social Media are Less Engaged, Less Knowledgeable. Pew Research Center. https://www.pewresearch.org/journalism/wpcontent/uploads/sites/8/2020/07/PJ_2020.07.30_social-media-news_REPORT.pdf
- Motta, M., Stecula, D., ve Farhart, C.. (2020). How Right-Leaning Media Coverage of COVID-19 Facilitated the Spread of Misinformation in the Early Stages of the Pandemic in the U.S. *Canadian Journal of Political Science*, 53(2), 335–342. <https://doi.org/10.1017/s0008423920000396>
- Natoli, E., ve Marques, M. d. (2022, March 2). The antidepressant hoax: Conspiracy theories decrease health-seeking intentions. <https://doi.org/10.1111/bjso.12426>
- Nera, K., Mora, Y. L., Klein, P. P. L. E., Roblain, A., Van Oost, P., Terache, J., ve Klein, O. (2022, April 20). Looking for Ties with Secret Agendas: Conspiracy Mentality is Associated with

Reduced trust in Political, Medical, and Scientific institutions – but not in Medical Personnel. <https://doi.org/10.31234/osf.io/qe5p4>

- Newheiser, A.-K., Farias, M., ve Tausch, N. (2011). The functional nature of conspiracy beliefs: Examining the underpinnings of belief in the Da Vinci Code conspiracy. *Personality and Individual Differences*, 51, 1007–1011. <https://doi.org/10.1016/j.paid.2011.08.011>
- Oleksy, T., Wnuk, A., Gambin, M., ve Łyś, A. (2021a). Dynamic relationships between different types of conspiracy theories about COVID-19 and protective behaviour: A four-wave panel study in Poland. *Social Science & Medicine*, 280, 114028. <https://doi.org/10.1016/j.socscimed.2021.114028>
- Oleksy, T., Wnuk, A., Maison, D., ve Łyś, A. (2021b). Content matters. Different predictors and social consequences of general and government-related conspiracy theories on COVID-19. *Personality and Individual Differences*, 168, 110289. <https://doi.org/10.1016/j.paid.2020.110289>
- Oliver, J. E., ve Wood, T. J. (2014). Conspiracy theories and the paranoid style(s) of mass opinion. *American Journal of Political Science*, 58, 952–966. <https://doi.org/10.1111/ajps.12084>
- O'Mahony, C., Brassil, M., Murphy, G., ve Linehan, C. (2023). The efficacy of interventions in reducing belief in conspiracy theories: A systematic review. *PLOS ONE*, 18(4), e0280902. <https://doi.org/10.1371/journal.pone.0280902>
- Orosz, G., Krekó, P., Paskuj, B., Tóth-Király, I., Bóthe, B., ve Roland-Lévy, C. (2016). Changing conspiracy beliefs through rationality and ridiculing. *Frontiers in Psychology*, 7, 1525. <https://doi.org/10.3389/fpsyg.2016.01525>
- Papenfuss, I., ve Ostafin, B. D. (2021). A preliminary comparison of fundamental fears related to anxiety. *Journal of Experimental Psychopathology*, 12(2), 204380872110076. <https://doi.org/10.1177/20438087211007601>
- Parsons, S., Simmons, W., Shinoster, F., ve Kilburn, J. (1999). A test of the grapevine: An empirical examination of the conspiracy theories among African Americans. *Sociological Spectrum*, 19(2), 201–222. <https://doi.org/10.1080/027321799280235>
- Pavela Banai, I., Banai, B., ve Mikloušić, I. (2022). Beliefs in COVID-19 conspiracy theories, compliance with the preventive measures, and trust in government medical officials. *Current Psychology (New Brunswick, N.J.)*, 41(10), 7448–7458. <https://doi.org/10.1007/s12144-021-01898-y>

- Pekárová, V. (2021). Paranoid and Conspiracy Beliefs: The Role of Anxiety and Life Satisfaction. *Studia Psychologica*, 63(4), 393–403. <https://doi.org/10.31577/sp.2021.04.835>
- Pennycook, G., Binnendyk, J., ve Rand, D. G. (2022, December 5). Overconfidently conspiratorial: Conspiracy believers are dispositionally overconfident and massively overestimate how much others agree with them. <https://doi.org/10.31234/osf.io/d5fz2>
- Pierre, J. M. (2020). Mistrust and misinformation: A two-component, socio-epistemic model of belief in conspiracy theories. *Journal of Social and Political Psychology*, 8(2), 617–641. <https://doi.org/10.5964/jsp.p.v8i2.1362>
- Pivetti, M., Di Battista, S., Paleari, F. G., ve Hakoköngäs, E. (2021). Conspiracy beliefs and attitudes toward COVID-19 vaccinations: A conceptual replication study in Finland. *Journal of Pacific Rim Psychology*, 15. <https://10.1177/18344909211039893>
- Plohl, N., ve Musil, B. (2021). Modeling compliance with COVID-19 prevention guidelines: the critical role of trust in science. *Psychology, Health & Medicine*, 26(1), 1–12. <https://doi.org/10.1080/13548506.2020.1772988>
- Pratt, R. (2003). Theorizing conspiracy. *Theory and Society*, 32(2), 255–271. <https://doi.org/10.1023/A:1023996501425>
- Pummerer, L., Böhm, R., Lilleholt, L., Winter, K., Zettler, I., ve Sassenberg, K. (2022). Conspiracy Theories and Their Societal Effects During the COVID-19 Pandemic. *Social Psychological and Personality Science*, 13(1), 49–59. <https://doi.org/10.1177/19485506211000217>
- Pummerer, L. (2022, November 11). Conspiracy belief and non-normative behavior. <https://doi.org/10.1016/j.copsyc.2022.101394>
- Pytlik, N., Soll, D., ve Mehl, S. (2020). Thinking Preferences and Conspiracy Belief: Intuitive Thinking and the Jumping to Conclusions-Bias as a Basis for the Belief in Conspiracy Theories. *Frontiers in Psychiatry*, 11, 568942. <https://doi.org/10.3389/fpsy.2020.568942>
- Radnitz, S., ve Underwood, P. (2017). Is belief in conspiracy theories pathological? A survey experiment on the cognitive roots of extreme suspicion. *British Journal of Political Science*, 47(1), 113–129. <https://doi.org/10.1017/S0007123414000556>
- Romer, D., ve Jamieson, K. H. (2020). Conspiracy theories as barriers to controlling the spread of COVID-19 in the U.S. *Social Science & Medicine*, 263, 113356. <https://doi.org/10.1016/j.socscimed.2020.113356>

- Rozenblit, L., ve Keil, F. (2002). The misunderstood limits of folk science: an illusion of explanatory depth. *Cognitive Science*, 26(5), 521–562. https://doi.org/10.1207/s15516709cog2605_1
- Salvador Casara, B. G., Suitner, C., ve Jetten, J. (2022). The impact of economic inequality on conspiracy beliefs. *Journal of Experimental Social Psychology*, 98, 104245. <https://doi.org/10.1016/j.jesp.2021.104245>
- Sarria-Guzmán, Y., Fusaro, C., Bernal, J. E., Mosso-González, C., González-Jiménez, F. E., ve Serrano-Silva, N. (2021). Knowledge, Attitude and Practices (KAP) towards COVID-19 pandemic in America: A preliminary systematic review. *The Journal of Infection in Developing Countries*, 15(01), 9–21. <https://doi.org/10.3855/jidc.14388>
- Sassenberg, K., Bertin, P., Douglas, K. M., ve Hornsey, M. J. (2023). Engaging with conspiracy theories: Causes and consequences. *Journal of Experimental Social Psychology*, 105, 104425.
- Sayin, O., ve Bozkurt, V. (2021). Sociology of coronavirus conspiracies in Turkey: Who believes and why? In V. Bozkurt, G. Dawes, H. Gulerce, & P. Westenbroek (Ed.). *The societal impacts of COVID-19: A transnational perspective* (pp. 79-91). Istanbul, Turkey: Istanbul University Press. <https://doi.org/10.26650/B/SS49.2021.006.06>
- Smallman, S. (2015). Whom Do You Trust? Doubt and Conspiracy Theories in the 2009 Influenza Pandemic. *Journal of International and Global Studies*, 6(2) 1-24.
- Soveri, A., Karlsson, L. C., Antfolk, J., Lindfelt, M., ve Lewandowsky, S. (2021). Unwillingness to engage in behaviors that protect against COVID-19: the role of conspiracy beliefs, trust, and endorsement of complementary and alternative medicine. *BMC Public Health*, 21(1). <https://doi.org/10.1186/s12889-021-10643-w>
- Šrol, J., Ballová Mikušková, E., ve Čavojová, V. (2021a). When we are worried, what are we thinking? Anxiety, lack of control, and conspiracy beliefs amidst the COVID-19 pandemic. *Applied Cognitive Psychology*, 35(3), 720-729. <https://doi.org/10.1002/acp.3798>
- Šrol, J., Cavojova, V., ve Mikušková, E. B. (2021b, March 15). Finding someone to blame: The link between COVID-19 conspiracy beliefs, prejudice, support for violence, and other negative social outcomes. *Frontiers in Psychology*, 12, 726076. <https://doi.org/10.3389/fpsyg.2021.726076>
- Stanković, S., Lazarevic, L. B., ve Knezevic, G. (2022). The Role of Personality, Conspiracy Mentality, REBT Irrational Beliefs, and Adult Attachment in COVID-19 Related Health Behaviors. *Studia Psychologica*, 64(1), 26-44. <https://doi.org/10.31577/sp.2022.01.837>

- Stasielowicz, L. (2022, April 5). Who believes in conspiracy theories? A meta-analysis on personality correlates. <https://doi.org/10.1016/j.jrp.2022.104229>
- Staszak, S., Maciejowska, J., Urjasz, W., Misiuro, T., ve Cudo, A.. (2022). The Relationship between the Need for Closure and Coronavirus Fear: The Mediating Effect of Beliefs in Conspiracy Theories about COVID-19. *International Journal of Environmental Research and Public Health*, 19(22), 14789. <https://doi.org/10.3390/ijerph192214789>
- Sullivan, D., Landau, M. J., ve Rothschild, Z. K. (2010). An existential function of enemyship: Evidence that people attribute influence to personal and political enemies to compensate for threats to control. *Journal of Personality and Social Psychology*, 98(3), 434–449. <https://doi.org/10.1037/a0017457>
- Sütçü, K., Tekerek, B. ve Özler, G. (2022). Aşı Karşıtı Twitter Paylaşımının Metin Madenciliği ve İçerik Analizi Yöntemleriyle İncelenmesi. *Hacettepe Sağlık İdaresi Dergisi*, 25(4), 827-838. Retrieved from <https://dergipark.org.tr/tr/pub/hacettepesid/issue/74283/1085674>
- Swami, V., Voracek, M., Stieger, S., Tran, U. S., ve Furnham, A. (2014). Analytic thinking reduces belief in conspiracy theories. *Cognition*, 133(3), 572–585. <https://doi.org/10.1016/j.cognition.2014.08.006>
- Rutjens, B. T., Van Der Linden, S., ve Van Der Lee, R. (2021). Science skepticism in times of COVID-19. *Group Processes & Intergroup Relations*, 24(2), 276–283. <https://doi.org/10.1177/1368430220981415>
- Teovanović, P., Lukić, P., Zupan, Z., Lazić, A., Ninković, M., ve Žeželj, I. (2021). Irrational beliefs differentially predict adherence to guidelines and pseudoscientific practices during the COVID-19 pandemic. *Applied Cognitive Psychology*, 35(2), 486-496.
- Thompson, T. L., (2014). Perceived Threat. In *Encyclopedia of Health Communication* (Vol. 1, pp. 1050-1051). SAGE Publications, Inc.
- Tsamakis, K., Tsiptsios, D., Stubbs, B., Ma, R., Romano, E., Mueller, C., Ahmad, A., Triantafyllis, A. S., Tsitsas, G., ve Dragioti, E. (2022). Summarising data and factors associated with COVID-19 related conspiracy theories in the first year of the pandemic: a systematic review and narrative synthesis. *BMC Psychology*, 10(1). <https://doi.org/10.1186/s40359-022-00959-6>
- Tunçer, S. ve Tam, M. S. (2022). The COVID-19 Infodemic: Misinformation About Health on Social Media in İstanbul . *Türkiye İletişim Araştırmaları Dergisi*, (40), 340-358. <https://doi.org/10.17829/turcom.1050696>
- Uscinski, J. E., Enders, A. M., Klofstad, C., Seelig, M., Funchion, J., Everett, C., Wuchty, S., Premaratne, K., & Murthi, M. (2020). Why do people believe COVID-19 conspiracy

- theories? *The Harvard Kennedy School Misinformation Review*, 1. <https://doi.org/10.37016/mr-2020-015>
- Uscinski, J. E., ve Parent, J. M. (2014). *American Conspiracy Theories*. New York, NY: Oxford University Press.
- Van der Linden, S. (2015). The conspiracy-effect: Exposure to conspiracy theories (about global warming) decreases pro-social behavior and science acceptance. *Personality and Individual Differences*, 87, 171-173. <https://doi.org/10.1016/j.paid.2015.07.045>
- Van Prooijen, J.-W., ve Douglas, K. M. (2017). Conspiracy theories as part of history: The role of societal crisis situations. *Memory Studies*, 10(3), 323–333. <https://doi.org/10.1177/1750698017701615>
- Van Prooijen, J.-W. (2018). *The Psychology of Conspiracy Theories*. Oxon, UK: Routledge.
- Van Prooijen, J.-W. (2019). Belief in Conspiracy Theories: Gullibility or Rational Skepticism? In J. P. Forgas & R. F. Baumeister (Eds.), *The Social Psychology of Gullibility*. Routledge.
- Van Prooijen, J.-W., ve Acker, M. (2015). The influence of control on belief in conspiracy theories: Conceptual and applied extensions. *Applied Cognitive Psychology*, 29, 753–761. <https://doi.org/10.1002/acp.3161V>
- Van Prooijen, J.-W. (2020). An Existential Threat Model of Conspiracy Theories. *European Psychologist*, 25(1), 16–25. <https://doi.org/10.1027/1016-9040/a000381>
- Van Prooijen, J.-W., ve Van Vugt, M. (2018). Conspiracy Theories: Evolved Functions and Psychological Mechanisms. *Perspectives on Psychological Science*, 13(6), 770–788. <https://doi.org/10.1177/1745691618774270>
- Van Prooijen, J.-W. (2017). Why Education Predicts Decreased Belief in Conspiracy Theories. *Applied Cognitive Psychology*, 31(1), 50–58. <https://doi.org/10.1002/acp.3301>
- Van Mulukom, V. (2020, August 1). The Role of Trust and Information in Adherence to Protective Behaviors & Conspiracy Thinking during the COVID-19 Pandemic and Infodemic_preprint. <https://doi.org/10.31234/osf.io/chy4b>
- Van Mulukom, V. (2021, September 4). Dual pathway model of conspiracy beliefs: Interactions between epistemic and socio-existential needs and resources. <https://doi.org/10.31234/osf.io/z5b4f>
- Van Mulukom, V., Pummerer, L. J., Alper, S., Bai, H., Čavojová, V., Farias, J., Kay, C. S., Lazarevic, L. B., Lobato, E. J. C., Marinthe, G., Pavela Banai, I., Šrol, J., & Žeželj, I. (2022). Antecedents and consequences of COVID-19 conspiracy beliefs: A systematic review.

- Social Science & Medicine*, 301, 114912.
<https://doi.org/10.1016/j.socscimed.2022.114912>
- Van Oost, P., Yzerbyt, V., Schmitz, M., Vansteenkiste, M., Luminet, O., Morbée, S., Van den Bergh, O., Waterschoot, J., ve Klein, O. (2022). The relation between conspiracism, government trust, and COVID-19 vaccination intentions: The key role of motivation. *Social Science & Medicine*, 301. <https://doi.org/10.1016/j.socscimed.2022.114926>
- Vonasch, A., Dore, N., ve Felicite, J. (2022, January 20). The Psychological Origins of Conspiracy Theory Beliefs: Big Events with Small Causes Amplify Conspiratorial Thinking. <https://doi.org/10.31234/osf.io/3j9xg>
- Wagner-Egger, P. (2022, March 24). The Noises of Conspiracy: Psychology of Beliefs in Conspiracy Theories. <https://doi.org/10.31234/osf.io/fv52e>
- Wang, J., ve Kim, S. (2021). The Paradox of Conspiracy Theory: The Positive Impact of Beliefs in Conspiracy Theories on Preventive Actions and Vaccination Intentions during the COVID-19 Pandemic. *International Journal of Environmental Research and Public Health*, 18(22), 11825. <https://doi.org/10.3390/ijerph182211825>
- Whitson, J. A., ve Galinsky, A. D. (2008). Lacking control increases illusory pattern perception. *Science*, 322(5898), 115–117. <https://doi.org/10.1126/science.1159845>
- Williams, M. N., Anderson, R. C., Fox, N., Skinner, C. M., & McMurtrie, B. (2022, January 9). Evidence for a positive relationship between perceived stress and belief in conspiracy theories. <https://doi.org/10.31234/osf.io/gca56>
- Vitriol, J. A., ve Marsh, J. K. (2018). The illusion of explanatory depth and endorsement of conspiracy beliefs. *European Journal of Social Psychology*, 48(7), 955–969. <https://doi.org/10.1002/ejsp.2504>
- Vonasch, A., Dore, N., ve Felicite, J. (2022, January 20). The Psychological Origins of Conspiracy Theory Beliefs: Big Events with Small Causes Amplify Conspiratorial Thinking. <https://doi.org/10.31234/osf.io/3j9xg>
- Wood, M. J., Douglas, K. M., ve Sutton, R. M. (2012). Dead and Alive: Beliefs in Contradictory Conspiracy Theories. *Social Psychological and Personality Science*, 3(6), 767–773. <https://doi.org/10.1177/1948550611434786>
- Yelbuz, B. E., Madan, E., ve Alper, S. (2022). Reflective thinking predicts lower conspiracy beliefs: A meta-analysis. *Judgment and Decision Making*, 17(4), 720–744. <https://doi.org/10.1017/s1930297500008913>

- Zarefsky, D. (1984). Conspiracy Arguments in the Lincoln-Douglas Debates. *The Journal of the American Forensic Association*, 21(2), 63-75.
<https://doi.org/10.1080/00028533.1984.11951275>
- Zarefsky, D. (2014). Conspiracy arguments in the Lincoln-Douglas debates. In *Rhetorical Perspectives on Argumentation, Argumentation Library* (Vol. 24, pp. 195–209).
https://doi.org/10.1007/978-3-319-05485-8_16 (Original work published 1984).
- Zhai, Y., ve Yan, Z. (2022). Political Ideology, Ingroup Favoritism, and Conspiratorial Thinking: Patriotism, Nationalism, and COVID-19 Conspiracy Theories. *Psychological Reports*, 0(0), 1-19. <https://doi.org/10.1177/00332941221079727>
- Zelič, Ž., Berič, M., ve Darja, K. (2022). Examining the Role of COVID-19 Conspiracy Beliefs in Predicting Vaccination Intentions, Preventive Behavior and Willingness to Share Opinions about the Coronavirus. *Studia Psychologica*, 64(1), 136-153.
<https://doi.org/10.31577/sp.2022.01.844>.
- Zezelj, I., ve Petrović, M. (2021, March 30). Both a bioweapon and a hoax: The curious case of contradictory conspiracy theories about COVID-19.
<https://doi.org/10.1080/13546783.2022.2088618>

Extended Summary

In this review article, current literature serves to explore why believing in conspiracy theories is widely accepted and what consequences it creates. Individual and social elements are examined in terms of what influences believing in conspiracy theories. Several factors that indicate belief in conspiracy theories are highlighted in the first portion of the paper. Most of the available studies show a positive relationship between perceived threat level, stress level, and uncertainty and belief in conspiracy theories (e.g., Newheiser et al., 2011; Parsons et al., 1999; Van Prooijen and Douglas, 2017). The most prominent explanation regarding this link is that the simple explanations presented by conspiracy theories relieve tension generated by threats posed by complicated, difficult-to-understand events (Sullivan et al., 2010; Douglas et al., 2017). The ambiguity induced by not understanding why catastrophic events arise precludes the possibility that a wicked actor, as suggested by conspiracy theories, is to blame for the entire catastrophe.

One of the most essential variables influencing believing in conspiracy theories is possessing a conspiracy mindset which allows someone to accept even conflicting conspiracy scenarios simultaneously (e.g., Uscinski and Parent, 2014; Wood et al., 2012). Believing in a single conspiracy theory is not the same as having a conspiracy mindset. Individuals with this

mindset consistently have high values in several conspiracy theory believing tests, independently regardless of their ideological tendencies (Imhoff et al., 2022). Poor critical thinking and reflective reasoning skills, in addition to the proclivity for intuitive thinking, are some cognitive characteristics linked with the conspiracy mindset. Another cognitive tendency associated with the conspiratorial worldview is the illusion of explanatory depth, described as an unreasonably superior assessment of one's ability to grasp complex causal links (Vitriol & Marsh; 2018). Belief in conspiracy theories relates to thinking you know more about a subject than you do and perceive cognitive abilities such as critical thinking as overly exaggerated (Lantian et al., 2021; Pennycook et al., 2022; Teovanovi et al., 2021). Another psychological attribute connected with believing in conspiracy theories is the need for uniqueness. Those who believe in conspiracy theories have significant needs for uniqueness (Lantian et al., 2017), self-segregation from society (Pummerer, 2022), and intentional non-compliance with social norms (Imhoff and Lamberty, 2017).

One of the focal points of this article is how the COVID-19 pandemic, one of the greatest disasters, has affected belief in conspiracy theories. Numerous conspiracy theories originated and swiftly circulated in the context of the COVID-19 pandemic, as in previous HIV (e.g., Bogart & Thorburn, 2005; Bogart et al., 2010), H1N1 (Smallman et al., 2015), and Zika virus pandemics (e.g., Klofstad et al., 2019). The pandemic, which not only threatened health on a global scale, but also caused various economic and social threats, has increased the belief in conspiracy theories according to the findings in the literature (e.g., Bertin et al., 2020; Braud et al., 2021; Georgiou et al., 2020, Romer and Jamieson, 2020).

Misinformation regarding COVID-19 is linked to the quick dissemination of fake news and misinterpretations, along with the wide variety and prevalence of conspiracy theories about the pandemic. In fact, sensational websites concerning COVID-19 with no scientific credibility were accessed more than reliable and institutional information sources (Stein et al., 2021). According to studies, being exposed to misleading information and fake news about the pandemic boosts belief in conspiracy theories, which in turn increases the chance of demonstrating actions inconsistent with scientific explanations (e.g., Motta et al., 2020; Van der Linden, 2015).

Research undertaken during the pandemic also confirmed the existence of the conspiracy mindset. Those with a conspiracy mindset are more prone to believe in COVID-19 conspiracy theories (Granados Samayoa et al., 2021; Lazarevi et al., 2021). Similarly, believing in COVID-19 conspiracy theories raises the likelihood of believing in new conspiracy theories unrelated to the pandemic (Samayoa et al., 2022).

Trust in science, trust in government, and trust in institutions are some of the primary factors affecting belief in conspiracy theories and adherence to scientific measures through-

out the pandemic. Individuals who have poor trust in science and scientists are less likely to engage in pandemic precautions such as social distancing (e.g., Farhart, 2021; Pavala Banai et al., 2022) and are more likely to refrain from or oppose vaccination (Hotez, 2020; Pivetti et al., 2021). Regular dissemination of credible scientific findings to the public in an open and up-to-date and way, alongside the systematic addressing of frequent misconceptions, are critical for ensuring compliance with scientific guidelines.

Trust in government and institutions is also very effective in determining people's health-related decisions and behaviors during the pandemic. It has been observed that people who support conspiracy theories about the pandemic are less likely to comply with the measures recommended by the government and are afraid to have a COVID-19 test and to be vaccinated (e.g., Freeman et al., 2020). Evidence shows that trust in the government mediates the relationship between adherence to pandemic measures and belief in conspiracy theories (e.g., Karić and Međedović, 2021; Kunert, 2021). Moreover, poor institutional trust is one of the hallmarks of conspiracy mindset holders. As with scientific trust, it is vital to maintain transparent, non-politicized, up-to-date, regular, and open communication to maintain high trust in institutions and trust in government.

In conclusion, this article has discussed various social and personal characteristics that predict belief in conspiracy theories, first in the light of general findings and then in the context of the COVID-19 pandemic. Researchers observed that belief in conspiracy theories increased during the pandemic, as it does at previous periods of increased threat perception and uncertainty. Conspiracy theories become more appealing in times of crisis as they offer easy answers that relieve anxiety by recovering the sense of control that the individual lost in the face of catastrophic disasters. Holding a conspiracy mindset is positively correlated with believing in pandemic conspiracy theories, like any other conspiracy theory. Cognitive traits such as poor critical thinking ability (Lantian et al., 2021), intuitive thinking (Binnendyk and Pennycook, 2022; Pytlik et al., 2020), and jumping bias (Pytlik et al., 2020) are also positively associated with believing in conspiracy theories. Some of the effective ways to weaken belief in conspiracy theories include transmitting reliable information about the pandemic in a simple and easily accessible way, and implementing policies that will maintain scientific trust, trust in government, and trust in institutions.

John Dewey'in Eserlerinde Bir İfade Aracı Olarak Dil

Ali YEŞİLDAG¹

John Dewey'in Eserlerinde Bir İfade Aracı Olarak Dil

Özet

Antik Çağ'dan başlayarak günümüze kadar pek çok düşünür dil hakkındaki fikirlerini ortaya koymuş ve kendi pencerelerinden dilin ne olduğunu ya da ne olmadığını söylemeye çalışmışlardır. Dilin anlama, sanatla, edebiyatla, eğitimle, düşünceyle olan ilişkisi ve dilin kullanım alanları ortaya konmaya çalışılmıştır. Pek çok felsefeci gibi John Dewey de dil hakkındaki düşüncelerini eserlerinde dile getirmiştir. Dil, insanları bir araya getiren bir olgudur. Yaşamın ayrılmaz bir parçası olan dil, hem insanın bireysel yaşamı için hem de toplumsal yaşamı için çok önemlidir. Kendini ifade etme, şeylerin anlamını kavrama konusunda dil insanın vazgeçilmez bir parçasıdır. İçinde anlamlar barındırır ve bu anlamların insanlar tarafından kullanılmasını sağlar. Gerek ses yoluyla gerekse işaretler yoluyla kendimizi ifade etmemizi sağlayan dil, insanı diğer canlılardan ayıran en önemli özelliğdir. İnsanlar zihnindekileri dil aracılığıyla açığa çıkarır ve yansıtır.

Ahtar Sözcükler: John Dewey, Dil, İletişim, İfade, Düşünce

The Use of Language as an Instrument of Expression in John Dewey's Works

Abstract

Starting from Ancient Age and up until today, many philosophers have expressed their ideas about language and tried to describe what language is or is not from their own perspectives. Efforts have been made to explore the relationship between language and meaning, art, literature, education, thought, and the various fields where language is used. Like many philosophers, John Dewey expressed his thoughts on language in his works. Language is a phenomenon that brings people together. Language is a phenomenon that brings people together. Language, an inseparable part of life, is crucial not only for individual human existence but also for social life. Language is an indispensable part of human beings when it comes to expressing oneself and understanding the meaning of things. It carries meanings and enables these meanings to be used by people. Language which enables us to express ourselves both verbally and non-verbally through signs is the most important feature that distinguishes humans from other living creatures. Humans reveal and reflect what is in their minds through language.

Key Words: John Dewey, Language, Communication, Expression, Thought

Makale Türü: Araştırma Makalesi

Paper Type: Research Paper

¹ Araştırma Görevlisi, Afyon Kocatepe Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi, Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bölümü, aliysldg20@gmail.com, 0000-0002-2001-2581

1. Giriş

Eski çağlardan günümüze kadar dil hakkında pek çok tanımlama yapılmış, dil konusu eski dönemlerden beri felsefecilerin ilgisini çeken konulardan biri olmuştur. Dil, en basit tabirle anlaşmaya yarayan bir araçtır. Bu anlaşma bazen sözcüklerle/cümlelerle bazen de birtakım işaretler yoluyla gerçekleşir. Dil, iletişimde duyguları, düşünceleri, istekleri anlamlı bir şekilde karşıya ulaştırmayı sağlar. İnsanlar arasında iletişimi sağlamak amacıyla kullanıldığı için toplumsal bir olgudur. İnsanlar dilin ne olduğu, dilin kaynağının ne olduğu, dilin ne işe yaradığı gibi sorulara cevap bulmaya çalışmışlardır. “Düşüncenin kaynağı dil midir, yani dilimiz olduğu için mi düşünüyoruz?” yoksa “zaten düşünce vardır biz onu dil yoluyla mı ifade ederiz?” gibi sorulara cevap aranmıştır. “Düşünmek için dil gerekli midir?” sorusu dil felsefecileri tarafından yanıtlanmaya çalışılmıştır. “Dil-düşünce”, “dil-psikoloji”, “dil-anlam”, “dil-dünya” ilişkileri gibi konular üzerinde kafa yormuşlardır. Pek çok felsefeci gibi John Dewey de dil konusuna değinmiş ve bu konudaki fikirlerini dile getirmiştir. Biz de bu çalışmada John Dewey’in eserlerinden hareketle onun dile bakışını, dil hakkındaki görüşlerini incelemeye çalışacağız.

2. Dil ve Dil Felsefesi

Dil, genellikle “iletişim aracı”, “düşüncenin dışı vurum aracı”, “düşüncenin oluşturunca ve taşıyıcısı”, “bilincin dışı vurumu”, “konuşma gücü” veya “göstergeler dizgesi” olarak nitelendirilir. Bütün bunların yanı sıra dil, konuşma gücü olmaktan çok konuşmayı anlama gücüdür. Dil, toplumsal bir görüngüdür. Toplum ya da topluluk olmaksızın dil oluşamaz ve gelişemez. Bu nedenle toplumsallık hem dilin ön koşulu hem de tözsel niteliklerinden biridir (Kula, 2012: 3-4).

Dilin, insanın dünyaya bakışına etkisi, her dilin dünyanın ve dünya görüşünün tekrarsız bir yansıması olması, insanların düşüncelerinin, duygularının ve dünyanın kurgulama yeteneğinin somut bir dilin biçiminden doğması, dilin gerçekliğe etkisi, onu değiştirebilmesi ve dönüştürebilmesi, insan mahiyetinin oluşmasında dilin temel rolünün olması, hem filozofları hem de dil bilimcileri sürekli düşündürmekte olan sorunlardır (Nerimanoğlu, 2015: 110).

Antik Yunan felsefesinde spekülâtif dil felsefesi Platon’la evrilmiştir. Platon, Kratylos adlı eserinde dilin kaynağı ve fonksiyonunun neler olduğunu, dilin anlamları ifade etme kapasitesinin kaynağını, semantik ilişkinin hangi farklı tipleri olduğunu, dil ve düşünce arasında, dil ve dış dünya arasında, dil ve insan topluluğu arasında ne gibi ilişkilerin olduğunu, içerik ve ifade arasındaki ilişkinin özelliğinin ne olduğunu sorgulamıştır (Özcan, 2014: 12-13).

Antik Çağ'da dil, zihinde olanları başkalarına aktarmanın aracı olarak düşünülmüştür ve dilin varlık nedeninin başka bir şeyi temsil etmek olduğu kabul edilmiştir. Antik Çağ'ın dil anlayışına göre dilin düşünceyle ilişkisi, dış dünyayla ilişkisinden gelir ve bir nesnenin zihindeki tasarımını aktarmak için sözcükler kullanılır. Bu bağlamda Platon ad, tanım, imge, nesnelerin bilgisi ve kendisi arasında şöyle bir bağ kurmuştur. Nesnelerin tanımına ulaşmayı amaçlayan üç araç vardır; ad, tanım ve imge. Bu üç araçla nesnelerin bilgisine ulaşamayan bir kimse, o nesnelerin kendisine de ulaşamaz. Fakat adlar, tanımlar ve imgeler aracılığıyla oluşturulan bilgiler, nesnelerin kendisi hakkında tam bir bilgi veremez. Bununla birlikte dil, nesnelerin özlerini aktarma aracıdır ve dilin temel kullanım şekli adlandırmadır. Adlandırma doğru şekilde yapılırsa konuşmalar aracılığıyla ulaşılmak istenen amaçların gerçekleşmesi mümkün olabilir (Saygın, 2018).

Aristoteles'te dil var olanın kategorilerini anlama aracıdır. Aristoteles, Oragon'da günümüzde kullanılan sentaks, vokabüler, retorik gibi lengüistik kavramlara ilişkin açıklamalar da yapmıştır; dilin ad ve eylem gibi kategorilerini incelemiştir. Aristoteles, bugünkü söz/kavram/nesne şeklindeki semiyotik üçgenin kaynağıdır. Aristoteles'e göre söz yani telaffuz ettiğimiz adlar, ruh hâllerini sembolize eden ögeler bütünüdür. Yazdığımız adlar ise telaffuz ettiğimiz adların uzlaşımsal simgeleridir. Adın zamanla ilişkisi yoktur; bölümlerinden hiçbiri tek başına anlam taşımaz. İnsanlar aynı yazı sistemine sahip olmadıkları gibi aynı şekilde de konuşmazlar. Söylem, anlamlı ses aracılığıyla ifade edilen sedadır. Söylemin birbirinden ayrı her bir bölümü anlamlıdır. Söylemin anlamlı olma nedeni uzlaşımsal olmasıdır. Söylemler doğru veya yanlış olabilir (Özcan, 2014: 13-14).

Descartes, dili düşüncenin belirtisi ve dışı vurumu olarak ele almıştır. İnsanın dil becerisi ile hayvanın dil becerisi arasında çok büyük farklılıklar bulunduğunu savunmuştur. Dili bir yandan düşünceyi ifade imkânı olarak değerlendirirken diğer yandan dilin alışkanlıkla ve özensiz kullanılmasının doğru muhakeme etmenin önünde engel teşkil ettiğini söylemiştir (Altınörs, 2010: 391).

Orta Çağ'da Roger Bacon, Duns Scottus, Ockhamlı William gibi filozoflar mantık, metafizik ve retorik gibi konularda dilin ve düşüncenin doğasını incelemişlerdir. Modern dönemde de dile duyulan ilgi azalmamıştır. Vico, Leibniz, Wolf, Rousseau, Hume, Locke, Condillac, Herder, Kant, Humboldt, Hegel, Pierce, Nietzsche gibi filozoflar dile dair açıklamalar yapmışlardır (Özcan, 2014: 14).

Locke'a göre dilin, yani sözcüklerin en temel görevi bildirişim amacıyla düşüncelerin iletimini sağlamaktır. Fakat Locke, bunun yanı sıra dış dünyanın temsili söz konusu olduğunda sözcüklerin aynı zamanda bilgi verici bir özellikte olması gerektiğini de düşünmüştür. O, sözcüklerin kurulumunu, onların hem bildirişimi nasıl mümkün kıldıkları sorusu çerçevesinde hem de şeylerin temsili ne oranda sağlayabildikleri çerçevesinde incelemiştir. Onun bu incelemesi, dil anlayışının en

önemli yolunu uzlaşsallık olarak ortaya koyar. Dilin uzlaşsallık karakteri bizi dilin toplumsal yönünü ele almaya iten en önemli unsurdur. Dilimiz, hem dünyayı hem içinde yaşadığımız toplumu kavrama ve tasarlama şeklimizle de yakından ilişkilidir (Türkmen Birlik, 2017: 70-71).

Saussure dili, terimlerinin anlık hâli dışında hiçbir şeyin belirleyici olmadığı saf/katıksız bir değerler sistemi olarak görmüştür. Ona göre sistemden kaynaklanan/doğan değerler olarak kavramlar sadece ayrımsaldır. Dilde sadece ayrımlar vardır. Saussure dilde, (dilin) sisteminden önce ne idealer ne de sesler bulunduğunu söyler. Dolayısıyla Saussure'e göre dil, yalnızca sistemden kaynaklanan/doğan kavramsal ve sessel ayrımlar içerir. Diğer bütün semiyotik sistemlerdeki gibi dilde de işareti oluşturan şey diğer işaretlerden farklılığıdır; yani işaretin mizacı ayırım/farklılıktır. Böylece Saussure dilsel işaretlerin değerlerinin, mevcut dil sistemi içindeki karşılıklı sınırlandırmalar ya da aynı anlamda farklılıklar yoluyla belirlendiğini düşünmektedir. Bu yüzden Saussure için dil, tözsel değil saf biçimsel/formel bir yapıdır. (Altınörs, 2018: 32).

Humboldt'a göre farklı diller, ulusların özgün düşünme ve duyumsama tarzını oluşturur. Nesnelere veya şeylerin büyük bir bölümü, kendilerini nitelendiren diller tarafından yaratılır. Dillerin temel öğeleri, keyfilik ve uzlaş yoluyla değil, insan doğasının özünden doğar, korunur ve yeniden üretilir. Dil, keyfilik ve uzlaş ile oluşmaz; insan doğasının özünden doğar. Dili yaratan ve geliştiren elbette insandır, insan doğasının dile yatkınlığıdır. Bununla birlikte sözcükler ve dilsel biçimleri tekil insanlar yaratır ve topluma önerir. Bu süreç tümüyle keyfidir ve özeldir. Tekil bireyler tarafından önerilen bu sözcükler veya dilsel biçimler, toplum tarafından kabul edilerek kullanılmaya başlanırsa; bu dilsel bir uzlaşdır. Dolayısıyla keyfilik ve uzlaş dilsel oluşumun ayrılmaz parçasıdır (Kula, 2012). Chomsky de dilin türe özgü bir insan yetisi olduğunu söyler. Düşük zekâ düzeylerinde, hastalıklı durumlarda bile, problem çözme yeteneği ve başka uyum davranışları göstermede budala bir insanı geçen bir maymunun hiç erişemeyeceği bir dil yeteneğinin insanda bulunduğunu söyler (Chomsky, 2018).

Frege, 20. yüzyıl felsefesinin en önemli filozoflarından; dil felsefesi onunla başlamıştır. Frege, dil felsefesini ilk felsefeyle özdeş saymıştır. Ona göre dil felsefesi epistemolojiden de ontolojiden de önce gelir. Böylece Frege, felsefede de devrim yapmıştır. O, anlam teorisini ilk felsefenin temeli ve paradigması olarak görmüştür. Anlam konusunda bilimsel ve sistematik bir teori oluşturmak için izlenecek yolu göstermiştir. Frege hiçbir zaman doğal dil teorisini ortaya koymaya çalışmamıştır. Onun asıl amacı, aritmetiği mantığa dayandırmaktır (Özcan, 2014: 39).

Frege, mantıkçı projesini hayata geçirmek için gereksinim duyduğu tanımları ve kanıtları öncelikle gündelik dilde formüle etmeyi dener. Ancak gündelik dil, kesin

olmayan kavramlara sahip olduğundan dolayı Frege'nin projesini gerçekleştirmede yetersiz kalır. Frege'nin çoğu zaman tekrar etmiş olduğu gibi gündelik dildeki çıkarım biçimleri değişken, zayıf ve muğlak oldukları için ön yargı veya varsayımlar kolayca çıkarımlara karışabilmektedir. Çıkarımların sonuçlarında bu ön yargıların ya da varsayımların etkileri görülmeyebilir. Görüldüğü gibi gündelik dillerin tamamen özenli kanıtlarla formüle etme gibi özel amaçlar için defolu olmasının nedeni hem gündelik dildeki ifadelerin muğlak olması hem de çıkarımlar için kusursuz bir biçim sunamamalarıdır. Gündelik dilde argümanların ya da akıl yürütmelerin basamaklarını ve argümandaki önermeler arasındaki ilişkileri açıkça görebilmek pek mümkün değildir (Yıldırım, 2021: 113). Frege'ye göre dil; belli niteliklerin ve ilişkilerin söz konusu edildiği bir söylem evrenini betimlemeye ve bireyler alanından söz etmeye yarayan bir araçtır (Özcan, 2014: 40).

Russell'a göre anlam, dil dışı bir gerçeklikle kurulan referans ilişkisiyle belirlenebilir. Çünkü dilin temel fonksiyonu dünya ile ilişkimizi düzenlemektir. Realiteyle ilk ilişkimizi dil aracılığıyla kurarız. Varlık dünyasına ve dünyanın yapısına dil aracılığıyla nüfuz ederiz. Bize bu dünyayı tanıtan dilin üç kategorisi vardır: Ad, fiil ve sıfat. Dil realiteden kopuk değildir ve bağımsız bir eyalet gibi görülemez. Bu yüzden Russell, dilin analizine değil; bilime dayalı bir yöntem ortaya koymaya çalışır. Russell, dil analizini bilime dayandırsa da kendisini babaları gibi gören mantıkçı pozitivistlere uzaktır. Mantıkçı pozitivistler indirgeyicidir; dilin tek amacının olguları açıklamak olduğunu ileri sürerler. Oysa Russell'a göre dilin üç amacı vardır; a) olguları açıklamak, b) konuşanın durumunu ifade etmek, c) dinleyeninin durumunu değiştirmek (Özcan, 2014: 171-172).

Araştırmacılar Wittgenstein'i erken dönem ve geç dönem olmak üzere iki dönemde ele alırlar. İlk dönemi *Tractatus Logico-Philosophicus* adlı eseri ile ikinci dönemi ise *Felsefi Soruşturmalar* ile belirlenmiştir. *Tractatus*, doğrulanabilirlik ilkesini anlam kriteri olarak ele alıp metafizik ifadelerin deney ve gözlemle ilkece bile olsa doğrulanmalarının olanaklı olmaması sebebiyle bunların anlamsız, saçma ifadeler olarak damgalanıp elenmesi gereken ifadeler olduklarını savunan mantıkçı pozitivistler tarafından âdeta bir manifesto olarak değerlendirilmiştir. Wittgenstein, *Tractatus*'ta dille söylenebilenin yalnızca doğa bilimlerinin önermeleri olduğunu öne sürmüş, bu görüşüyle mantıkçı pozitivistler tarafından benimsenmiştir. Ancak *Tractatus*'un amacı mantıkçı pozitivistlerinkinden biraz farklıdır. Wittgenstein felsefeyi olduğu hâliyle yadsınamış, dile getirilebileni açıkça ortaya koymak suretiyle dile getirilemez olanı göstermenin olanağı üzerinde durmuştur. Dilin yapısı, dilin sınırları, felsefenin dilin mantığı açısından olabilirliği ve felsefenin bilgi etkinlikleri arasındaki yeri gibi konuları ele alan Wittgenstein, dilin dünya ile ilişkisi üzerinde de düşünmüştür. Dil-dünya ilişkisi konusunda *Tractatus*'ta söylediği temel şeylerden biri dilin dünyayı betimleme

işlevinin olduğudur. Bu betimleme, dilsel formdaki resimlerle dünyayı yansıtmak ve dünyayı dilde temsil etmektir (Özer, 2022: 38).

Wittgenstein, dil-dünya, dil-düşünce ve dil-anlatım yeterliliği arasındaki karşılıklı belirlenim ilişkisini, “dilimin sınırları, dünyanın sınırlarıdır” şeklinde ifade eder. Bu, dil felsefesinde ufuk açıcı bir saptamadır. Çünkü insan neyi düşünüyorsa onu anlatabilir; neyi anlatabiliyorsa onu gerçekleştirebilir. Dolayısıyla insanın dünyası, düşünebildiği ve anlatabildiği şeylerle sınırlıdır. Dil yeterliliği, dünyayı algılama, tanıma ve değiştirebilme gücüyle; kişinin öz gerçekleştirim yeteneğiyle doğru orantılıdır (Kula, 2012: 157).

Tarihsel açıdan dil felsefesinin belirleyici filozofları olarak Frege, Russell ve Wittgenstein’dir. Bunlar biçimsel yani matematik mantığı ve üretici lengüistiği, daha doğrusu türetme kurallarını dilsel analizlerinde kullanmışlardır. Bu sayede dil felsefesinde pek çok eser bırakmışlardır. Bu eserler, bir dil felsefesinin doğuşu için yeterli olmuştur (Özcan, 2014: 29).

3. John Dewey’in Dile Bakışı

3.1 John Dewey’e Göre Dil

Dil, başlangıçtan bugüne insanın kendini ifade etmesini sağlayan en önemli araç olmuştur. Dil, varlıkla sadece somut bir bağlantı kurmaz aynı zamanda anlam boyutunda da bir bağ kurmaya çalışır. Somut varlıktan hareketle, soyut kavramlara ulaşır. Zihinde oluşturulan soyut düşünceler dille somut bir şekilde ifade edilerek canlandırılır. Bu nedenle dil, kavramı hem anlamlandırmada hem de sembolleştirmede zihindeki etkinliğin iki katı kadar objektif bir özellik taşır (Eroğlu, 2012).

Dewey, dili ifadeci olarak nitelendirir. Ona göre dil, ancak hem konuşulduğu hem de dinlediği zaman vardır. Dinleyenin olması şarttır. Dil için, mantıkçıların ifade ettiği gibi üçlü bir ilişki gerekir: Konuşan, söylenen ve hitap edilen. (Dewey, 2021: 147). Bu dil görüşü yönünden John Dewey’le John Locke ortak noktadadır. İkisi de dilin toplumsal bir olgu olduğuna dikkat çekmektedir.

Doğanın çok çeşitlilik arz eden görünümüne kıyasla dil son derece yetersizdir. Yine de insan deneyiminde etkili olan doğal varoluşun anlatılamaz çeşitliliği, pratik araçlar olan sözcükler sayesinde, yönetilebilen düzen, derece ve sınıflara indirgenir. Dilin var olan bireyselleşmiş niteliklerin sonsuz çeşitliliğini kopyalaması arzu edilemez ve bu da gereksizdir. Bir niteliğin eşsiz niteliği deneyimin kendinde bulunur. Zaten oradadır ve bu yeterlidir. O yüzden dilde kopyalanmasına gerek yoktur. Dil, bu niteliklerin deneyimde nasıl bulunacağı konusunda yönergeler verdiğinde bilimsel veya düşünsel amacına hizmet eder. Yönerge ne kadar genel ve basitse o kadar iyidir. Çok fazla ayrıntıya sahip olması yarar sağlamak yerine kafa karıştırır (Dewey, 2021: 287). Dil, hayatımızın her yerinde bizimledir. Bilimsel düşüncede, sanatsal düşüncede, basit

sorunları çözmeye hep dil vardır. Dili, ihtiyaçlarımızın doğrultusunda en pratik şekilde kullanmamız gerekmektedir.

Dewey'in pragmatist felsefesinin merkezinde şu ilke vardır: Bir organizma olarak insanın bütün davranışları sosyal ve fiziksel çevresiyle etkileşiminin sonucudur. Nasıl ki insanın yapma ve bu yapılarının sonucundaki acı çekmeleri çevreyle etkileşiminin bir sonucu ise bilgi de öyledir. Organizma çevresiyle arzu, istek ve ihtiyaçlarının tatmin edecek şekilde uyumlu bir etkileşim içinde hayatını devam ettirir. Çevrenin imkânlarıyla organizmanın talepleri arasında bir süreklilik ve istikrar vardır. Fakat bu istikrar bazı durum ve bağlamlar içinde kararsız ve istikrarsız bir hâl alabilir. Bilme, istikrarsız bir durumu istikrara kavuşturma ve organizmanın ihtiyaçlarını karşılayacak şekilde yeniden oluşturmada aktif bir unsur olarak ortaya çıkar. İnsanı bir organizma olarak diğer varlıklardan ayıran şey saf akıl değildir. Farklılık insanın çevresiyle ilişkisinde istikrarsız durumlarla baş etmek için pek çok araçlar geliştirme yeteneğine sahip olmasından kaynaklanır. Söz gelimi dil bunlardan sadece biridir. Dolayısıyla düşünme sadece bir boşlukta gerçekleşen teorik bir eylem olmaktan çok organizmayla çevre arasındaki ilişkide ortaya çıkan ve problematik durumları yansıtan insani bir eylemdir. (Türer, 2015: 135).

Anlam ve değerlerin sürekliliği dilin özüdür. Çünkü yaşayan bir kültürü dil ayakta tutar. Bu nedenle sözcükler neredeyse sonsuz armoni ve yankı yükü taşırlar. Çocuklukta deneyimlenen ama hatırlanmayan duyguların aktarılan değerleri sözcüklerde taşınır. Konuşma dili gerçekten ana dildir. Devam eden bir toplumsal grubun kültürünü karakterize eden davranış kalıplarıyla, hayatı görme ve yorumlama biçimleriyle şekillenir. Bu süreklilik yazılı ve basılı formunda yer alan harflerle sınırlı değildir. Dizine oturttuğu çocuğa “Bir zamanlar” diye başlayan hikâyeler anlatan büyükanne, geçmişini hem aktarır hem de biraz değiştirir (Dewey, 2021: 318-319).

Dewey, dili hem bilim hem de sanat olarak tanımlamaktadır. Ona göre dil, düşüncenin gerçekte nasıl devam ettiğine dair organize ve test edilmiş betimleyici bir açıklama verdiği ölçüde bir bilim; bu betimleme temelinde, müstakbel düşüncenin başarıya götüren işlemlerden yararlanacağı ve başarısızlıkla sonuçlanan işlemlerden kaçınacağı yöntemleri tasarladığı ölçüde de sanattır (Dewey, 2021: 132).

3.2. Dil ve Düşünce İlişkisi

İnsanlar asırlardır düşünmektedir. Her türlü yolla ve her türlü sonucu gözlemlemiş, onlara dair çıkarımlarda bulunmuş ve onlara dair akıl yürütmüşlerdir. Mit, efsane ve kültürün kaynağının incelenmesi olan antropoloji, dil bilimi ve gramer, retorik ve önceki mantıksal kompozisyonların hepsi bize insanların nasıl düşündüğünü ve farklı türden düşüncelerin amaçlarının ve sonuçlarının neler olduğunu anlatır (Dewey, 2021: 132). Dil konusunda yapılan çalışmalar da asırlardır süren gözlemlerin ve düşünmenin sonuçları olarak karşımıza çıkmaktadır.

Enstrümantalizm (aletçilik) akımının kurucusu olan John Dewey, dili düşünmenin aracı olarak görmektedir. Dewey'e göre dil, düşünceyle öylesine kendine özgü ve sıkı bir ilişki içindedir ki bu durumun özel olarak tartışılması gerekmektedir. Logos sözcüğünden gelen mantık (logic) sözcüğü, hem sözcük veya konuşma hem de düşünce veya akıl anlamlarına gelmektedir. Dewey'e göre sözcükler, düşünsel kısırlığı ve sahte düşünmeyi işaret ederler. Eğitim ve öğretim başlıca çalışma aracı olarak dili alırlar. Bununla birlikte eğitim reformcuları yüzyıllardır dilin okullardaki mevcut kullanım şekline karşı çok sert suçlamalarda bulunurlar. Dilin düşünme için zorunlu -hatta onunla özdeş- olduğu iddiasının karşısına dilin düşünceyi bozduğu ve perdelediği iddiası çıkarılmaktadır. Dewey'e göre bu noktada gerçek bir sorun vardır.

Dilin düşünceyle ilişkisi konusunda üç özgün görüş ileri sürülmüştür: Bunlardan birincisi, dil ile düşüncenin özdeş olduğu görüşüdür. İkincisi, sözcüklerin düşüncelere giydirilen kıyafetler oldukları görüşüdür. Üçüncü görüş ise dilin düşünceyle özdeş olmamakla birlikte iletişimin yanı sıra düşünmek için de zorunlu olduğu görüşüdür. John Dewey, bu üçüncü görüşü savunmaktadır. Ona göre dil olmadan düşünmek imkânsızdır. Dil, sözlü ve yazılı konuşmadan çok daha fazlasıdır. Jestler, resimler, anıtlar, görsel imgeler, parmak hareketleri -bilinçli ve yapay biçimde bir gösterge olarak kullanılan herhangi bir şey- mantıksal açıdan dildir (Dewey, 2022: 238-239).

3.3 Dil ve Anlam İlişkisi

Dewey, sözcüklerin anlama gebe şeyler olduğunu söyler (Dewey, 2021: 162). Dewey'e göre dilin düşünmek için şart olduğunu söylemek, göstergelerin şart olduğunu söylemektir. Düşünce kaba nesnelere ilgilenmez, onların anlamlarıyla ilgilenir ve anlamların kavranabilmeleri için algılanabilir, tek tek şeyler içinde somutlaşmış olması gerekir. Anamlardan yoksun şeyler kör uyarıcılardan, kaba nesnelere, zevk ve acının değişen kaynaklarından başka hiçbir şey değildir. Anamlar dokunulabilir şeyler olmadıkları için onlar fiziksel bir varlığa iliştilmek suretiyle sabitlemek, sağlama bağlanmak zorundadırlar. Anamları sabitlemek ve iletmek üzere simgeleri kullanırız. Eğer bir adam, başka bir adamın üstüne yürüyüp onu odadan atmaya yeltenirse onun bu hareketi bir gösterge olmaz. Buna karşılık eliyle ona kapıyı gösterir ya da "git" derse eylem, anlamın aracı hâline gelir: Bu eylem artık bir gösterge olur. Nitekim göstergelerin kendi başlarına ne olduklarıyla ilgilenmeyiz; gösterdikleri şeyle ilgileniriz. Yani anlam mevcut olduğu sürece dışsal şeyin bir önemi yoktur (Dewey, 2022: 239).

Düşüncenin yüksek seviyelere çıkabilmesi için tasarlanmış göstergelerin var olması şarttır. Bu şartı dil karşılar. Jestler, sesler, yazılı ya da basılı biçimler tam anlamıyla fiziksel şeylerdir ama onların doğal değerleri, anlamların temsilcileri olarak kazandıkları değere tabi kılınmıştır (Dewey, 2022: 240). Buradan hareketle dilin anlamı yansıtan bir ifade aracı olduğunu söyleyebiliriz.

3.4. Anlam ve Düşünce İlişkisi

İnsanın zihinsel yaşamı anlamın doğrudan ve dolaylı kavranması arasındaki özel bir etkileşimden meydana gelir. Bütün yargı, bütün zihinsel çıkarım bir anlama eksikliğini, kısmi bir anlam eksikliğini varsayar. Meydana gelen şeyin tam ve yeterli anlamını ele geçirebilmek için düşünürüz. Ne var ki, bir şeyler önceden anlaşılmalı, zihin üstesinden geldiği, hâkimi olduğu bir anlama sahip olmalıdır. Aksi takdirde düşünmek imkânsızdır. Anlamı kavramak için düşünürüz. Bilginin her genişlemesi bizim kör ve ışın geçirmez noktalardan haberdar olmamızı sağlar. Oysa daha az bilgiye sahip olduğumuzda bu noktaların hepsi açık ve doğal görünür. Anlam dağarcığımızın gelişmesi, yeni sorunların farkına varmamızı sağlar. Bununla birlikte sadece yeni karmaşaların önceden bilinen ve açık olan şeye tercüme edilmesi sayesinde bu sorunları anlarız ya da çözeriz (Dewey, 2022: 149-150).

3.5. Dilsel Göstergeler ve Onların İşlevleri

Sözcükler, nesnelere ve eylemlerin yerine durarak onları temsil eden sembollerdir; bu bakımdan anlamları vardır (Dewey, 2021: 118). Bazı anlamlar neredeyse yakalanabilir gibi görünürler ama buhar olup uçarlar. Bir türlü yakalanamazlar, yoğunlaştırılmaya direnirler. Ona bir sözcüğü iliştiirmek bir şekilde anlamın çevresine bir çit çeker, onu sınırlar içine hapseder. Kendi başına bir şey gibi onu ortaya çıkarmasına, onun belirginlik kazanmasına izin verir. Bir şeye ad vermek, onu basit fiziksel oluşun dünyasından çekip çıkararak bağımsız ve kalıcı bir anlam düzeyine yükseltmek suretiyle onu sınıflandırmak, ona sahiplik, saygınlık ve şeref vermektir. Sözcüklerin anlam sınırlandırma gücünden dolayı Dewey, sözcükleri çite benzetmiştir. Sözcükler aynı zamanda bir etikettir. Anlamın doğal göstergeler tarafından aklımıza getirilmesi, doğrudan temas ya da görmeyle sınırlıdır. Oysa dilsel bir gösterge tarafından saptanıp sabitlenen bir anlam, gelecekte kullanılmak üzere korunur. Şey, anlamın temsilcisi olarak mevcut olmadığında bile sözcük, anlamı akla getirecek şekilde üretilebilir. Sözcükler taşıyıcıdır. Bir anlam, gösterge tarafından kaba olgulardan çözümlenip ayrılarak sabitlendiğinde, yeni bir bağlamda ve durumda kullanılabilir. Bu aktarma ve yeniden uygulama, her türlü yargılamanın ve çıkarımın anahtarıdır. Deneyimlerimiz bize fiziksel olarak uyum sağlama alışkanlıkları edindirebilir ama hiçbir şey öğretmez. Çünkü deneyimlerimizi yeni deneyimleri bilinçli olarak ön görmek ve çıkarsamak için kullanamayız. Konuşma biçimlerimiz, artık bizi ilgilendiremeyen, bizimle birlikte eski olmayan deneyimlerin taşıdığı anlamları henüz belirsiz ve kuşkulu görünen yeni deneyimlere aktardığımız büyük ve kolay işletilebilen taşıyıcı araçlarımızdır (Dewey, 2022: 241-242). Sözcükler, bir niteliği deneyimlediğimizde meydana gelen yaşamsal tepkilerimizi çağırıp etkinleştirdikleri gibi şiirsel amaçlara da hizmet ederler (Dewey, 2021: 287).

Dewey'e göre, olabilecek olan veya olmuş olabilecek olan, olmakta olanla ve olmuş olanla her zaman zıtlık sergiler. Bu zıtlık yalnızca sözcüklerin aktarabileceği bir türdendir. Eğer hayvanlar sıkı gerçekçilerse bunun sebebi dilin insanlara sağladığı göstergelerden yoksun olmalarıdır. Adlar, fiiller, sıfatlar genelleştirilmiş koşulları yani karakterleri ifade ederler. Bir özel ad bile bireysel bir örnekle sınırlı oluşuyla ancak bir karakter gösterebilir. Sözcükler şeylerin ve olayların doğasını yansıtmaya çalışır. Şeylerin ve olayların açıklanamaz bir varoluş akışı olmanın ötesinde bir doğaya sahip olmaları dil sayesinde (Dewey, 2021: 321-322). Göstergeler, anlamları sınırlayıp belirlemenin yanı sıra birbirine göre sınıflandırmanın da araçlarıdır. Sözcükler sadece belirli ya da tekil anlamların adları ya da başlıkları değildir. Ayrıca anlamların birbirine göre ilişkisinin düzenlendiği cümleleri de oluştururlar. “Bu kitap bir sözlüktür.” ya da “Gökteki ışık lekesi Halley Kuyruklu Yıldızı’dır.” dediğimizde mantıksal bir ilişkiyi açıklamış oluruz. Başka bir deyişle fiziksel şeylerin ötesine geçip cinslerin ve türlerin, şeylerin ve niteliklerin bulunduğu mantığın topraklarında bir sınıflandırma ve tanımlama eyleminde bulunuruz. Farklı sözcüklerden oluşan yargılarla aynı ilişkiyi taşıyan önermeler ve tümceler, başlıca kavramlarla ve anlamlarla aynı ilişkiye sahip olan önermeleri çeşitli türleri analiz etmek suretiyle kurulurlar. Sözcükler bir cümleyi işaret ederler. Cümleler de uygun düştüğü daha geniş bir ardışık söylem bütününe işaret eder. Bugüne kadar söylendiği şekilde dil bilgisi, halkın zihniyetinin bilinç dışı mantığını dışa vurur. Düşüncenin ana sermayesini oluşturan temel zihinsel sınıflandırmalar, bizim için her zaman ana dilimiz tarafından kurulmuştur. Dili kullandığımızda, insan ırkının zihinsel sistemleştirmeleri kullanırken sergilediğimiz açık bilinçlilik eksikliği onun mantıksal ayrımlarına ve gruplandırmalarına çok derinlemesine alıştığımızı gösterir (Dewey, 2022: 243-244).

Sözcüklerin, edimlere ve nesnelere dikkat etme yanının dışında itaat etmeyi ifade eden yanı da vardır. Zihin, düşünsel olan dikkat etme ve fark etme etkinliğini, önemseme ve sevme gibi duygusal etkinlikleri ve bir amaca yönelik iradi, pratik davranışın etkinliğini ifade eder (Dewey, 2021: 347).

Sözcükler, bir anlamı ancak bu anlam bizim şeylerle doğrudan kurduğumuz temaslara ilk anda dâhil olurlarsa (bulanık kütleden) ayırıp koruyabilirler. Nitekim şeyleri işe katmadan sadece bir sözcük aracılığıyla bir anlamı sunmaya çalışmak o sözcüğü anlaşılabilir olmaktan çıkarır. Fiziksel şeyleri işe karıştırmadan sözcükleri birbirine bağlamak, onların yeni birleşimlerini oluşturmak da bize yeni fikirler sağlayabilir ama bu olanağın da sınırları vardır. Bir insan düşünceyi başkalarının neye inandığını öğrenmek için kullanmadığı takdirde başkalarının dilde somutlaşmış fikirleri, onun kendi fikirlerinin yerine geçer. Başlangıçta fikirleri temsil eden sözcükler, tekrarlanan kullanımlarıyla birlikte sayaçlar hâline gelmeye başlarlar. Yani anlamları bilinmek zorunda olmadan belirli kurallara göre kurcalanması ya da tepki verilmesi gereken fiziksel şeyler hâline gelirler. Bay Stout, böyle terimler için “ikame göstergeler” ifadesini kul-

lanır. Bu göstergeler, üzerinde hiç düşünmeden sadece sonuçlara ulaşmak için anlamları birer araç olarak kullanmamızı sağlarlar. Göstergelerin düşünmeyi aradan çıkarması insan için avantajlıdır. İyi bilinenin yerini alması açısından insan zihnini özgürleştirir. Bu da bilinçli yorumlamayı ve bunun beraberinde de anlamlara odaklanmayı sağlar (Dewey, 2022: 245-247). Dewey'e göre, sözcüklerin gerisinde düşünsel bir kıyaslama değil, bir duygusal özdeşleştirme edimi bulunur (Dewey, 2021: 110).

3.6. Dilin Eğitimde Kullanılması

Dewey'e göre dil, eğitim işiyle çift katmanlı bir ilişki içindedir. Bir taraftan okuldaki bütün derslerin yanı sıra disiplinin sağlanması için de dil sürekli kullanılır. Diğer taraftan dil de bağımsız bir çalışma konusudur. Dewey, dilin sıradan kullanımının düşünme alışkanlıkları üzerinde etkisinin, bilinçli dil bilim çalışmalarının etkilerinden çok daha derin olduğunu söyler. Çünkü dil bilim çalışmaları, konuşmanın barındırdığı şeyleri açık hâle getirmeye yarar.

Dewey, "Dil düşüncenin ifadesidir." sözünü ancak yarı doğru bir ifade olarak kabul eder ve bu yarı doğru ifadenin bir hataya neden olmasının muhtemel olduğunu belirtir. Ona göre dil gerçekten de düşünceyi ifade eder. Fakat ne ilk işi ne önceliği ne de kastı budur. Dilin temel itkisi ve işlevi başkalarının etkinliklerini -arzuları, duyguları ve düşünceleri ifade etmek suretiyle- etkilemektir. İkincil işlevi ise başkalarıyla daha yakın ve içten toplumsal ilişkiler kurmaya izin vermektir. Dilin bilinçli bir düşünme ve bilgi aracı olarak kullanımı da onun üçüncü işlevidir ve diğerlerine göre geç gelişir. John Locke, sözcüklerin halkça ve felsefeye olmak üzere ikili bir kullanımı olduğunu söylemektedir. Dewey'e göre halkça kullanımından, düşüncelerin ve fikirlerin sözcükler yardımıyla genel iletişimi ve sıradan olaylarla ilgili işleri ve kamu yaşamının ihtiyaç duyduğu koşulları sürdürmeye hizmet edebilecek şekilde ilerlemesi anlaşılmaktadır. Felsefeye kullanımından ise söz konusu sözcüklerin, şeyleri özel kavramlarını başkalarına iletmeye ve kesin gerçekleri genel önermeler kılığında ifade etmeye hizmet edebilecekleri şekilde kullanılmaları anlaşılmaktadır (Dewey, 2022: 247-248).

Dilin bu şekildeki toplumsal ve pratik kullanımının zihinsel/düşünsel kullanımından ayrılması, okulun konuşmayla ilgili sorunu üzerine de ışık tutar. Bu sorun, çocukların çoğunlukla pratik ve toplumsal amaçlara hizmet eden sözlü ve yazılı konuşmasını, bu konuşmanın kademeli olarak bilgiyi iletmenin ve düşünceye yardımcı olmanın bilinçli bir aracı hâline geleceği biçimde yönlendirmektedir. Dilin doğal akışını özendiren onu refleksif düşüncenin bir hizmetçisi yapmak kolaydır. Doğal amaçları ve ilgileri -en azından sınıftayken- dizginlemek, hatta tamamen ortadan kaldırarak bunların yerine bazı (gündelik hayattan kopuk) soyut ve teknik meseleler üzerine tamamen biçimsel ifade tarzlarını kullanma alışkanlığı geliştirmek de nispeten kolaydır. Zor olan gündelik işler ve koşullarla ilgili alışkanlıkları sağın kavramlarla ilgili alışkanlıklara dönüştürmektir. Bu dönüşümün başarılı bir şekilde gerçekleşmesi; çocuğun söz

dağarcığının genişletmeyi, bu söz dağarcığı içindeki terimleri daha açık ve sağın hâle getirmeyi ve ardıl konuşma alışkanlıkları kazandırmayı gerektirir (Dewey, 2022: 248-249).

Söz dağarcığının genişlemesi, şeyler ve insanlarla daha geniş bir zihinsel bağlantı kurmayla ve sözcüklerin anlamlarını bu sözcüklerin duyulduğu ve okunduğu bağlamlardan dolayı yolla devşirmeyle gerçekleşir. Bir sözcüğün anlamını bu iki yöntemden biriyle yakalamak demek; kafayı çalıştırmak ve eldekileri zekice seçip analiz etmek demektir. Bu yolla anlam ve kavram dağarcığı gelişmektedir. Dewey'e göre vurdumduymazlık düşünce ve söz dağarcığı konusunda düşünceyi muğlak ve gevşek hâle getirir. Dewey, akıcı konuşmakla dile hâkim olmak arasında büyük bir fark olduğunu söyler ve hazırcıevaplığın ve laf ebeliğinin de geniş bir söz dağarcığıyla bağlantısı olmadığını belirtir. Sözcük ve kavram havuzunu geliştirmenin bir yolu, anlamın gölgelerini keşfedip adlandırmaktan, yani söz dağarcığını daha açık ve sağın hâle getirmektir. Terimlerin ilk anlamları şeylerle yüzeysel bir tanışıklıktan doğduğu için kapalıdır ve çok uzak şeyleri de içine alır. Bu kapalılık, varlığını sürdürmeye meyillidir ve düşünmenin ilerlemesinin önünde bir engel olarak durur. İlk önce fikrin ne olduğu kavranmalıdır. Yüksek derecede anlamlı ve kesin anlamlara işaret eden terimler tutumlu biçimde kullanılarak sunulması, sözcük dağarcığının daha açık ve sağın hâle getirilmesi açısından önemlidir. Dewey'e göre dil, anlamları hem seçip sabitler hem de birbiriyle ilişkilendirir ve düzenler. Her anlamın bir durumun bağlamı içinde belirlenip kurulması gibi somut kullanıma sahip her sözcük de ya bir cümleye aittir ya da cümleyle ilgilidir. Bir sözcük tek başına sıkıştırılmış bir cümle de olabilir. Cümle ise daha geniş bir öykünün, betimlemenin ya da akıl yürütme sürecinin bir parçasıdır. Dewey, okullardaki pratiklerin bazılarının dilin ardıcılığını kesintiye uğratmaya meyilli olduğunu, düzenli ve yöntemli düşünmeye zarar verdiğini belirtir. Öğretmenlerin sürekli konuşmayı tekelleri altına alma alışkanlığı, ufak analitik sorgulamaların eşlik ettiği fazla kısa dersler ve beceri kazanmaktan çok hatadan kaçınmada ısrar etmek de kesintisiz konuşmayı ve düşünmeyi engeller (Dewey, 2022: 249-255).

3.7. Dil ve Sanat

Dewey, sanat nesnelere ifade edici özelliği sebebiyle sanat nesnelere de dil olduğunu söyler. Her sanatın kendi dili vardır. Sanatın da tıpkı dil gibi kendi ortamı vardır. Her bir ortam başka bir dilde aynı derecede iyi veya eksiksiz anlatılamayan bir şey anlatır. Gündelik yaşamın gereksinimleri bir iletişim kipine, konuşma kipine üstün pratik önem yüklemiştir (Dewey, 2021: 147).

Dewey, sanatı ifade aracı olarak görür. İfadenin, insanları birbirinden ayıran engelleri yıktığını söyler. Dewey için sanat en evrensel dil formu olduğu, kamusal dünyanın ortak nitelikleri tarafından oluşturulduğu için en evrensel ve en özgür iletişim

biçimidir. Bir sanat eserinin oluşturduğu ortaklık duygusu kesinlikle dinsel bir niteliğe bürünebilir. İnsanların birleşimi arkaik insandan bugüne kadar doğum, ölüm ve evlilik gibi önemli olaylar anısına yapılan törenlerdir. Sanat, insanları birleştirmek için gerçekleştirilen törenlerin gücünün, paylaşılan bir kutlama yoluyla, yaşamın tüm olay ve sahnesinde genişletilmesidir (Dewey, 2021: 356).

Dewey'e göre, nitelik ve değerlerin bir grup insanın deneyimi için ortak hâle gelmeleri paylaşılan etkinlikler, dil ve diğer ilişki araçları sayesinde olur. Sanat var olan en etkili iletişim kipidir. Bu nedenle bilinçli deneyimdeki ortak ve genel etmenlerin varlığı sanatın bir etkisidir. Dünyadaki her şey, kendi varoluşu bakımından ne kadar bireysel olursa olsun, potansiyel olarak ortaktır. Çünkü sırf çevrenin bir parçası olduğu için herhangi bir canlı varlıkla etkileşimde bulunabilecek bir şeydir. Potansiyel ortak malzemenin sanata hangi yolla dâhil olduğu sorusu başka meselelerle, özellikle ifade edici nesnenin doğası ve ortam meseleleriyle bağlantılı olarak ele alınmıştır. Ham malzemeden ayrı olarak bir ortam her zaman bir dil kipi ve dolayısıyla bir ifade, bir iletişim kipidir (Dewey, 2021: 374-375).

Resimlerin ve senfonilerin anlamı sözcüklere veya şiirinki düzyazıya çevrilemediği için düşüncenin sözcüklerin tekelinde olması gerektiği boş bir inançtır. Eğer bütün anlamlar sözcüklerle yeterince ifade edilebilseydi resim ve müzik sanatları var olmazdı. Yalnızca dolaylı olarak görülür ve işitilir olan nitelikler vasıtasıyla ifade edilen değer ve anlamlar vardır. Bunların sözcüklere dökülerek yapılan açıklamalarını sormak kendine özgü varlıklarını yadsımak demektir (Dewey, 2021: 106-107).

Dewey'e göre, şiirde sözcüklerin anlamını bireyin deneyimi belirler ve bu duygu sürekli olarak inşa edilir. Her bir sözcük duygunun idrak edilmesi sürecine katkıda bulunur (Dewey, 2021: 223). Dewey'e göre edebiyat eşsiz bir özellik barındırır. Sözcüklerin varlığı, iletişim sanatının ham seslerden ve sözcüklerin sanatını geliştirmesinden önceye dayanır. Edebiyatın var olmasından önce, konuşmanın emir, rehberli, teşvik, yönerge verme, ikaz etme gibi işlevleri vardır. Bu bakımdan edebiyat Dewey'e göre hileli zar kullanır. Malzemesi çok eski zamanlar boyunca özümsemediği anlamlarla yüklüdür. Dolayısıyla malzemesi bütün sanatlardan üstün bir düşünsel kuvvete sahiptir. Ortak yaşamın değerlerini temsil eder (Dewey, 2021: 317).

4. Sonuç

Dilin kökeni ve işlevi hakkında geçmişte başlayan tartışmalar günümüzde de devam etmektedir. Dil, en başından beri insanın kendini ifade etmesini sağlayan en önemli araçtır. Dilin düşünceyle, felsefeyle, psikolojiyle, eğitimle, mantıkla, sanatla, anlama yani kısacası yaşamın içinde var olan her şeyle ilişkisi vardır. Bu ilişki, insanları birey olmaktan çıkarıp onun toplumun bir parçası olmasını sağlamaktadır.

Dilin işlevlerinden biri de başkalarının yaptıklarını etkilemektir. İnsanlar duygularını, düşüncelerini, isteklerini bu mükemmel araç yardımıyla ifade ederek başkalarını

etki altına alırlar. Dilin varlığından söz edebilmemiz için konuşanın ve dinleyenin olması şarttır. Bilgi aracı olarak okullardaki eğitimde kullanılmasının yanı sıra disiplini sağlamaya yarayan bir araç olarak da karşımıza çıkar. Yaşayan kültürü ayakta tutar. Aynı zamanda düşünceyi yüksek seviyelere çıkarmayı sağlar.

İnsanı diğer varlıklardan ayıran şey sadece akıl değildir. İnsan, çevresiyle ilişki-
sindeki karmaşık durumlarla baş etmeye çalıştığı zamanlarda birçok araç geliştirir. Dil
de bu araçlardan biridir. Varlıklarla somut bağlantı kurmamızın yanında onlarla anlam
boyutunda da ilişki kurmamızı sağlar. Anlamlar, dil sayesinde korunarak varlıklarını
devam ettirirler. Soyut olan her ne varsa bu sayede somutlaşır.

Sonuç olarak dil, toplumun ve kültürün önemli bir parçasıdır. Dil, sadece sözlü ve
yazılı ifadelerle de sınırlı değildir. Aynı zamanda jestler, mimikler, semboller, birta-
kım işaretler ve sanat gibi çeşitli yollarla da iletişimin devamlılığı sağlanmaktadır.
John Dewey'in de vurguladığı gibi dilin insanlar arasında bir araç olarak iletişim işlevi
kadar insanın bireysel düşünme ve anlamlandırma süreçleri için de önemli bir rolü
vardır. Düşüncelerimizi somutlaştırarak anlamlandırmamıza ve dünyayı anlamamıza
yardımcı olmaktadır.

Araştırma ve Yayın Etiği Beyanı

Bu makale için etik kurul izni alınmasına gerek yoktur. Araştırma ve yayın etiğine
uygun hareket edilmiştir.

Yazarların Makaleye Olan Katkıları

Makale tek yazarlıdır.

Destek Beyanı

Araştırma herhangi bir kurum veya kuruluş tarafından desteklenmemiştir.

Çıkar Beyanı

Makale tek yazarlıdır. Herhangi bir çıkar çatışması yoktur.

Kaynaklar

Altınörs, S. A. (2010). Düşünce ile Dil Arasındaki İlişkiye Descartes'ın Yaklaşımı.
Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1(28), 389-401.

Altınörs, S. A. (2018). Dil Felsefesindeki Klasik Anlayışa Karşı Sausure'un Örtük
İtirazları. *Kilikya Felsefe Dergisi(1)*, 27-38.

Chomsky, N. (2018). *Dil ve Zihin*. Ankara: BilgeSu Yayıncılık.

Dewey, J. (2021). *Deneyim Olarak Sanat*. (N. Küçük, Çev.) İstanbul: Vakıfbank
Kültür Yayınları.

- Dewey, J. (2021). *Felsefenin Yeniden İnşası*. (S. Aydın, Çev.) Ankara: Fol Kitap.
- Dewey, J. (2022). *Nasıl Düşünürüz?* (H. Kaayıkçı, Çev.) Ankara: Fol Kitap.
- Eroğlu, A. (2012). Sanatta Araç Olarak Dilin Önemi. *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*(38), 393-401.
- Kula, O. B. (2012). *Dil Felsefesi Edebiyat Kuramı I*. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Diyanet İşleri Başkanlığı web sitesinden 15.05.2023 tarihinde <https://kuran.diyaret.gov.tr/tefsir/Bakara-suresi/38/31-33-ayet-tefsiri> adresinden erişildi.
- Nerimanoğlu, K. V. (2015). Dil(bilimi) ve Felsefesi. *Turkish Studies International Periodical for the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, 10(8), 103-140.
- Özcan, Z. (2014). *Dil Felsefesi I (Mantıkçı Paradigma)*. İstanbul: Sentez Yayıncılık.
- Özer, Ö. (2022). John Locke'un Dil Anlayışı Bağlamında Dil-Dünya İlişkisi. Antalya.
- Saygın, A. (2018). Platon'un Dil Felsefesi Üzerine. Academia.edu web sitesinden 15.05.2023 tarihinde https://www.academia.edu/37543957/Platonun_Dil_Felsefesi_%C3%9Czerine adresinden erişildi.
- Türer, C. (2015). John Dewey. C. Türer içinde, *Doğu'dan Batı'ya Düşüncenin Serüveni* (s. 125-153). İstanbul: İnsan Yayınları.
- Türkmen Birlik, P. (2017). John Locke'ta Sözcüklerin Kurulumundan Toplumun Kurulumuna Uzlaşım Unsurunun Rolü. *Kilikya Felsefe Dergisi*(2), 69-95.
- Yıldırım, M. (2021). Mantık ve Dil Açısından Frege'nin Erken Dönem Wittgenstein'la Karşılaştırılması. *FLSF (Felsefe ve Sosyal Bilimler Dergisi)*(31), 97-118.

Extended Summary

The origin of language has been a matter of curiosity in all societies from the past to the present. Since Ancient Ages, many definitions have been made about language, and the subject of language has been one of the topics that have attracted the attention of philosophers since Ancient Ages. Like many philosophers, John Dewey also talked the topic of language in his works and expressed his ideas on the subject.

This study attempts to present philosopher John Dewey's views on language by examining his works. John Dewey directly addresses language in some of his works, while expressing his views on language among other topics in others. As an educational theorist, John Dewey also discusses the use of language in schools. According to John Dewey, language is in a dual relationship with the educational process. On the one hand, language is constantly used for all subjects in schools, and maintaining discipline. On the other hand, language is also an independent subject of study. The impact of ordinary language usage on thinking habits is much deeper than the effects of conscious linguistics studies.

Language is an essential phenomenon for human life, serving as a communicative and expressive tool among people. For language to exist, there must be both a speaker and a listener. There must be a relationship between the speaker, the spoken, and the addressee to speak of language.

The existence of indicators designed for the elevation of thought to higher levels is necessary. Language fulfils this requirement. Humans differ from animals in their ability to use the indicators provided by language. According to John Dewey, language and its tight relationship with thought are subjects that need to be specifically discussed. The word "logic" derived from the term "logos" encompasses both word or speech and thought or reason. Language is not only necessary for facilitating communication among people but also for human thinking. Thinking without language is impossible. Language goes beyond verbal and written speech. Gestures, pictures, monuments, visual images, and finger movements—all conscious and artificial signs used as indicators—are, logically speaking, part of the language.

The continuity of meaning and value is the essence of language. Language sustains a living culture. It allows the concretization of abstract meanings formed in the mind. Giving something a name makes it more distinct. Meaning is preserved through linguistic signs. This is where language comes into play because it is a tool that serves to protect meanings. According to John Dewey, language is the repository of meaning. It is necessary to have language in order to learn the meanings of things. Words are pregnant with meaning. Things devoid of meaning are nothing more than blind stimuli. Since meanings are intangible, they must be attached to a physical entity and secured. Language selects and stabilizes meaning, organizing and relating these meanings with each other. Language not only establishes a concrete connection with existence but also attempts to establish a connection in the dimension of meaning. It reaches abstract concepts through concrete entities.

John Dewey emphasizes that art objects also have a language due to their expressive characteristics. Each art form has its own language. Art, like language has its own medium. Each medium expresses something that cannot be equally well or completely

conveyed in another medium. Art is a means of expression. Expression eliminates barriers that separate people from each other. As the most universal form of language and created by the common qualities of the public world, art is the most universal and liberating form of communication. In this regard, language and art exhibit the same characteristics. Although art may seem individual like language, it is ultimately social.

The primary function of language is to influence the activities of others. Its second function is to allow for closer and more intimate social relationships with others. Its third function is the conscious use of language as a tool for thinking and knowledge.

In conclusion, language is an important part of culture and society. Language is not limited to verbal and written expression alone. It also enables communication through various means such as gestures, facial expressions, symbols, signs, and art. As John Dewey emphasizes, language serves not only as a tool among people but also plays a significant role in individual thinking and the process of meaning-making. Language helps us concretize our thoughts and understand the world.

Türkçede Gerektirim ve Karşıolgusalılık İlişkisi¹

Büşra BELEK²

Türkçede Gerektirim ve Karşıolgusalılık İlişkisi

Özet

Anlambilimi, dil çalışmalarında önemli bir yer tutmaktadır. Anlambilimine dair yapılan çalışmalar hem sözcük düzeyinde ele alınır hem de tümcelerin ve öbeklerin anlam sorununa odaklanır. Gerektirim ve karşıolgusalılık öğeleri de tümce anlambiliminin bir parçasıdır. Bu öğeler, biçimsel anlambiliminin çatısı altında yer alır. Bu çalışmada gerektirim ve karşıolgusalılığın ne olduğu üzerinde durulmuş, ardından da Türkçede gerektirim ve karşıolgusalılık incelenmiştir. Sonrasında da Türkçede gerektirim ve karşıolgusalılığın arasında ne gibi bir ilişki olduğuna bakılmıştır. Karşıolgusal tümcelerde, gerektirim-karşıolgusalılık ilişkisinde zaman, görünüş-kip eklerinin dizilimlerine bağlı gerektirim ilişkileri görülmüştür. Bu tümcelerde bir olay, başka bir olayın gerçekleşmesi koşuluna bağlıdır ve her iki olay da geçmiştedir ve ilki gerçekleşmediği için ikincinin de gerçekleşmemiş olduğu görülmüştür.

Relation of Entailment and Counterfactuality in Turkish

Abstract

Semantics has an important place in language studies. Studies on semantics are not limited to the dictionary level. Apart from the word level, it also focuses on the meaning problem of sentences and phrases. Elements of entailment and counterfactual are also part of sentence semantics. It is among the elements of formal semantics. In this study, entailment and counterfactuality were emphasized, and then entailment and counterfactuality in Turkish were examined. Then, the relationship between necessity and counter-positivism in Turkish was examined. In counterfactual sentences, imperative relations are seen depending on the sequence of tense aspect-modality suffixes in the entailment-counterfactual relationship. In these sentences, one event is conditional on the occurrence of another event, and both events are in the past, and the second does not seem to have happened because the first does not happen.

Anahtar Sözcükler: Anlam, Anlambilimi, Gerektirim, Karşıolgusalılık, Açıklama, Dilbilim, Türkçe

Key Words: Meaning, Semantic, Entailment, Counterfactuality, Linguistic, Paraphrase, Turkish

Makale Türü: Araştırma Makalesi

Paper Type: Research Paper

1. Giriş

Dilbilimde anlam çalışmaları önemli bir yer tutmaktadır. Tek tek sözcüklerin anlamı ve sözcüklerin birbirleriyle kurduğu anlamsal ilişkiler, dilbilimde anlam söz konusu olduğunda ele alınan konulardandır. Günümüz dilbiliminin anlama ilişkin tartışmalarının belki de önemli bir kısmı sözcük düzeyinin ötesinde, öbeklerin ve tümcelerin anlamı sorununa odaklanır demek yanlış olmaz (Şener N. ve Şener S., 2019: 87).

¹ Bu makale, Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Dili Bilim Dalında Prof. Dr. Erdoğan BOZ danışmanlığında devam eden "Türkçede Gerektirim" adlı yüksek lisans tezinden üretilmiştir.

² Yüksek Lisans Öğrencisi, Eskişehir Osmangazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, busrabelek1@gmail.com, 0000-0003-3996-4117

Dilde tümceler/önergeler her zaman gerçekliği sadece biçimsel olarak göstermezler. Örneğin kullandığınız dilin kurallarına uygun, öğeleri iyi oluşturulmuş/iyi biçimlendirilmiş, biçimce doğru bir tümce kurabilirsiniz. Fakat biçimin doğru olması, anlatılmak istenen şeyin anlaşılması için yeterli olmayabilir. İşte bu noktada *anlam* devreye girer. Çünkü her konuşur bunu idrak edemese de anadili konuşucuları, fark etmeden de olsa örtük anlamları, sezdirimleri kullanır ve anlar.

İyi biçimlendirilmişlik ile ilgili neyin kastedildiğini Şener N. ve Şener S. (2019: 87) şöyle açıklar:

“İyi-biçimlendirilmişlik, ‘biçimi’ ilgilendirir. Anadili konuşucuları, aslında çoğu zaman sahip olduklarının farkında bile olmadıkları örtük bir bilgi doğrultusunda, bir sözcük dizisinin *iyi-biçimlendirilip iyi-biçimlendirilmediğini* söyleyebilirler. Ancak bu, herhangi bir sözcük dizisinin anlamlı olup olmamasından farklı bir durum olarak düşünülmelidir.” Bu ifadenin ardından tartışmayı somutlaştırmak için şu örneği verir:

(1) “Genetik mühendisliği okuyan karıncalar daha iyi işler buluyorlar.”

Biçimsel olarak bu tümcede bir tuhaflık söz konusu değildir. Asıl tuhaflık bu tümcenin anlamındadır. Dilbilgisi kurallarına uygundur. Hatta Şener N. ve Şener S. (2019: 87), anadili konuşucularının yukarıdaki tümcede ‘karınca’ sözcüğünü, örneğin ‘öğrenci’ sözcüğü ile değiştirebileceğini ve değiştirirse (1)’in mükemmel bir Türkçe tümce haline geleceğini söyleyebileceklerine dikkat çeker. Dolayısıyla, Türkçe konuşucuları için (1)’de verilen sözcük dizisi Türkçenin *iyi-biçimlendirilmiş* bir birimidir.

(2) Okuyan işler daha genetik iyi karıncalar buluyorlar mühendisliği.

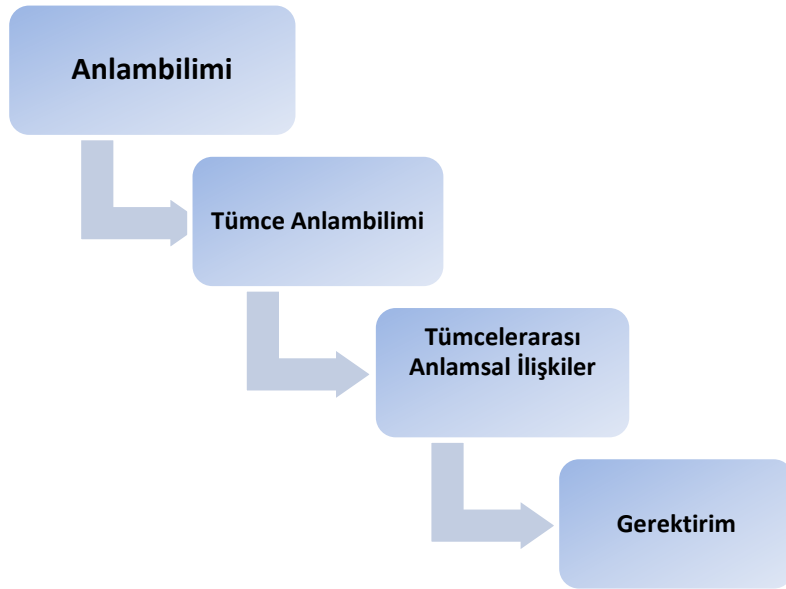
Şener N. ve Şener S. (2019: 87), verdiği bu örnekte de (2)’deki sözcük dizisini (1)’deki sözcük dizisinden ayıran temel özelliğin, (1)’in, dünya bilgimizle uyumsuz da olsa bir anlamı olmasına karşın (2)’ye herhangi bir temel anlam yükleyemiyor olmamız olduğunu ifade eder. Anlamla olan ilişkisini bir kenara bırakırsak (1) ile (2) arasındaki temel fark, anadili konuşucularının (1)’in iyi-biçimlendirildiğine ilişkin yargılar bildirirken (2)’nin iyi-biçimlendirildiğini düşünmüyor olmalarıdır. Dilbilgisi adını verdiğimiz bu bilgi, anadili konuşucularının zihninde var olan örtük bir bilgidir ve iyi-biçimlendirilmişlik yargılarına olanak tanır (Şener N. ve Şener S., 2019: 88).

Bir dilsel ifadenin anlamı yalnızca dünyadaki gönderimi ile ilgili olmayabilir ve bunun çok yönlü bir olgu olarak ele alınması gerekir. Buna ilişkin ilk berirlemeler Alman matematikçi ve mantıkçı Gottlob Frege (1848-1925) tarafından yapılmıştır (Şener N. ve Şener S., 2019: 90). Bir tümcenin doğruluk değeri, onun gönderimsel anlamıyla anlaşılır. Gerektirim de tümcelerarası doğruluk değerleriyle ilişkili bir konudur ve mantık, matematik, felsefe, dilbilim hatta bilgisayar bilimlerinin çalışma alanına giren çok yönlü bir konudur. Bu çalışmada Türkçede gerektirim konusu ele alınacak ardından da gerektirimin karşıolgusalılık ile ilişkisi üzerinde durulacaktır.

2. Gerektirim

Sözcükler arası anlamsal ilişkiler üst-alt kavram, eş anlam, karşıt anlam gibi açılardan incelenebilir. Gerektirim de bu ilişkilerin tümce ve önerme boyutunda kurduğu anlamsal ilişkilerden biridir ve biçimsel anlambilimin bir ögesidir.

Şekil 1. Gerektirimin Ait Olduğu Yer

Akşehirli (2022: 96)’ye göre gerektirim ilişkisi, bütün bir biçimsel anlambilimin temelini oluşturabilir. Hatta diğer doğruluk temelli ilişkilerin de özünde gerektirime dayandığını söylemenin mümkün olduğunu dile getirir ve şöyle açıklar:

“Bunun nedeni tüm matematiksel ve mantıksal modellemelerin bir tür gerektirim ilişkisinden türemiş olmasıdır. Söz gelimi $3+2=5$ gibi bir matematiksel işlem doğruysa $5-2=3$ işleminin sonucu da doğru olmak zorundadır. Ya da eğer B kümesi A kümesinin alt kümesi ise B’nin her elemanı aynı zamanda A’nın da elemanıdır. Eğer bütün çift doğal sayılar 2’ye kalansız bölünebiliyorsa 6 da 2’ye kalansız bölünür. Burada önemli olan nokta, bu matematiksel gerektirim ilişkilerinin doğal dillerdeki anlamsal ilişkiler açısından da belirleyici olmasıdır.”

Bir tümcenin yargısının doğru olabilmesinin başka bir tümcenin doğruluğuna bağlı olması ilişkisine gerektirim denir. Erk Emeksiz (2011: 76) gerektirim için şu tanımı yapar ve şöyle örneklendirir:

“Bir tümcenin bildirimini, kendi bildiriminin yanı sıra *çıkarımsal olan* başka bildirimler de taşıyabilir.

(3) Emrah İstanbul’da doğdu.

Bu tümce ‘Emrah’ın İstanbul’da doğduğu bildiriminin yanı sıra aşağıdaki bildirimleri de taşır:

(3a) Emrah Türkiye’de doğdu.

(3b) Emrah erkektir.

(3c) Emrah insandır.”

3.tümce / önerme doğru olduğu sürece 3a, 3b, 3c tümceleri/önermeleri de doğru olmak zorundadır. Çünkü (3), beraberinde 3a, 3b, 3c tümcelerini gerektirir ve aralarında *gerektirim ilişkisi* olduğu görülür.

(3) \vDash 3a, 3b, 3c

Dinleyici, konuşucudan tek tek diğer yargıları duymadan tek bir tümceyle üç farklı yargıya ulaşabilmektedir. Bu durum aynı zamanda dil ekonomisi ile de ilişkilendirilebilir.

İki tümce arasında gerektirim ilişkisi olmasını garantileyen anlamsal ilişkilerden biri üst kavram ilişkisidir. *Emrah İstanbul’da doğdu* tümcesinde *İstanbul* ve *Türkiye* arasında bir kapsama ilişkisi vardır. *Türkiye*, *İstanbul*’u kapsar yani *Türkiye*, *İstanbul* için bir üst kavramdır. Benzer biçimde *Emrah* ile *insan olma* ve *erkek olma* özellikleri arasında da bir üst kavram ilişkisi olduğu da söylenebilir (Erk Emeksiz, 2011: 76).

Gerektirim ilişkilerini ifade etmek için *kümeler kuramından* faydalanılır ve şu işaretler kullanılır:

\vDash : **gerektirim**

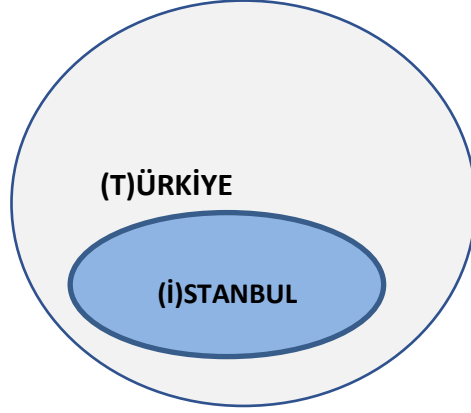
\nDash : **gerektirmez (olumsuz gerektirim)**

\in : **eleman**

\cap : **kesişim**

\subset : **kapsar**

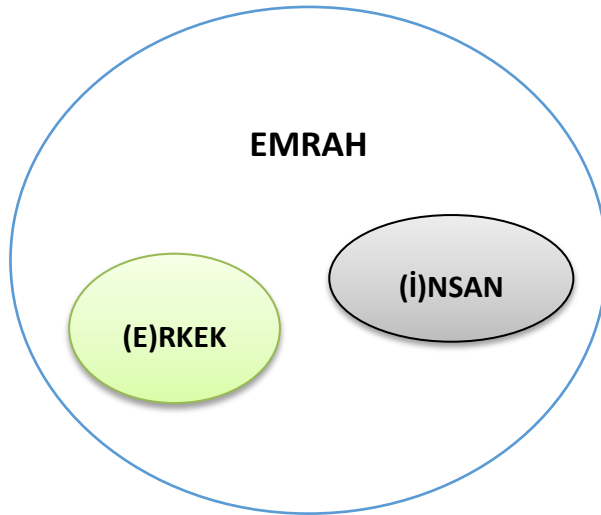
Şekil 2. Türkiye-İstanbul Kapsama Kümesi

$$(4) \dot{I} \subset T$$

(Türkiye, İstanbul'u kapsar.)

Şekil 3. Emrah-İnsan-Erkek Kapsama Kümesi

Emrah için kısaca *Em* dersek bu ilişki şöyle ifade edilebilir:

$$(5) Em \models Em \in (E) + Em \in (İ)$$

Gerektirimin en belirgin özelliği tek yönlü bir ilişki olmasıdır. Örneğin; X tümcesinin/önermesinin içinde barındırdığı yargı, Y tümcesindeki yargıyı/önermeyi de zorunlu olarak içinde barındırıyor bu tümceler/önermeler arasında gerektirim ilişkisi olduğu söylenir. Fakat bu durumun tam tersi düşünüldüğünde Y tümcesi/önermesi her zaman X tümcesi/önermesini gerektirmeyebilir. Gerektirim ilişkisi bu sebeple çift yönlü değil tek yönlüdür. (3) tümcesi 3a, 3b, 3c tümcelerini gerektirirken bu durumun tersi yani 3a, 3b, 3c tümceleri (3) tümcesini zorunlu olarak gerektirmeyebilir.

$$(6) 3a, 3b, 3c \not\models (3)$$

Örneğin (5)'in tam tersi oluşturulamaz. Çünkü Emrah diye birinden bahsediyorsak yani bu konuşma evreninde Emrah adında birisi varsa o aynı zamanda bir insan ve bir erkektir. Ama tersi düşünüldüğünde, örneğin *Bu bir erkektir* denildiğinde onun kesin olarak Emrah olma ihtimali yoktur. Emrah'ı kesin olarak gerektirmez. Herhangi bir erkek olabilir. Veyahut *Bu bir insandır* dediğimizde bu insan kesin olarak Emrah'tır da diyemeyiz. Çünkü herhangi bir insandan bahsediyor olabiliriz. Hatta bu durumda *erkek kümesine* kıyasla *insan kümesinde* olasılıkları daha da arttırmış oluruz.

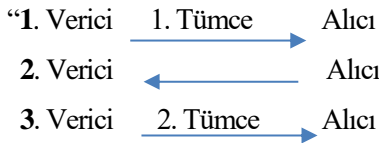
$$(7) Em \in (İ) \not\models Em \in (E)$$

$$(8) Em \in (E) \not\models Em$$

2.1. Açıklama

İki önerme arasındaki gerektirimin çift yönlü olması durumunda aralarındaki ilişki açıklama ilişkisidir (Erk Emeksiz, 2011: 77). Açıklama, tümce düzeyi ve sözcük düzeyinde görülen bir durumdur. Bu çalışma, tümce düzeyi ile ilgili olduğundan bu çalışmada açıklamanın sadece tümce düzeyi üzerinde durulacaktır.

Tümce düzeyindeki açıklamalar sözlü dilde daha çok kullanılır. İletişim bağlamında düşünüldüğünde verici iletisini daha anlaşılır kılmak ve sözlerin alıcı tarafından tam olarak alınması için, anlam olarak aynı kalan mesajın farklı bir biçimde yeniden sunulması açıklama olarak değerlendirilebilir (Uzdu 2010: 270).

1. Durumda verici mesajını verir.
2. Durumda mesaj alıcıdan geri döner ya da verici mesajın anlaşılmadığını düşündüğünden mesajını geri alır.
3. Durumda verici mesajını farklı biçimde yeniden dile getirir.” (Uzdu 2010: 267).

3. Karşıolgusalılık

Bir konuşurun (dünyada) olup bitenler hakkında bildirimde bulunduğu cümleler *olgusal* (factual) *tümceler* olarak nitelendirilir. Olgusal olanla örtüşen ya da en azından böyle bir iddiaya sahip olan bu cümleler, *bildirme cümleleri* (declarative sentences) olarak adlandırılır (Denizer, 2023: 7).

Karşıolgusalılık (counterfactuality) ise belirli bir gerçekliğin paralelinde, gerçek olmayan bir durumu anlatan ifadeler olarak tanımlanabilir (Lyons, 1977: 795; Kumakiri, 2013: 166; Ruhi vd., 2000’den akt. Üzüm, 2020: 124). Kısaca karşıolgusalılığın bilinen bir gerçekliğin karşıtında yer aldığı söylenebilir. Karşıolgusal dünya, olgusal ve olgusal olmayan (olgusalılık dışı) dünyadan farklı, olgusal olarak yorumlanamayan olası bir dünyadır (Üzüm 2020:123).

Counterfactuality teriminin Türkçe karşılığı olarak kullanılan *karşıolgusalılık* için Aygen-Tosun (1997: 39) *hipotezsel* ya da *olgusalılık karşıtı*, Ruhi vd. (2000) *gerçek karşıtılığı* terimlerini kullanmışlardır. Deniz Yılmaz (2014) ise Rusça kaynakları temel olarak *gerçekleşmemiş olanak kipi* altında değerlendirmiştir (Üzüm 2020: 124).

Lyons, karşıolgusalılığı *karşıt-olgu* içinde değerlendirir. Lyons’ın görüşüyle *karşıt-olgu*; gerçekliğe değil, sahteliğe yöneliktir. *Karşıt olgunun* bulunması, konuşucunun ifade edilen önermenin sahteliğini üstlendiğine işaret eden sözce bileşenlerine atıfta bulunur (Üzüm 2020: 125).

Denizer (2023: 89) *sezdirim* (implication) ve *önvarsayımın* (presupposition) edimibilimin temel inceleme konuları arasında yer aldığını belirterek özellikle Huang (2007: 65-66)’da ve diğer kaynaklarda *önvarsayım tetikleyicisi* (presupposition trigger) olan, yani önvarsayım üreten sözlüksel ve dilbilgisel yapılar arasında karşıolgusal koşul cümlelerinin de sayıldığını bildirmektedir.

Karşıolgusal ifadeler, olası durumları bildirir ve olgusal dünyada yorumlanamaz. Eğer bir durum olgusal zaman dünyasının tersine verilen zaman içinde yer alıyorsa karşıolgusal kabul edilebilir. Önermede gizlenen durum olgusal dünyada gerçekleşmez, çünkü olgusal dünyadaki gerçeklikle örtüşmez (Üzüm 2020: 124).

Üzüm (2020:123)’e göre karşıolgusalılık iki durumda karşımıza çıkar. İlki öznenin var olan durumun aksini ifade ettiği arzu ve istekler aracılığıyla oluşan karşıolgusal dilekler, diğeri ise şimdiyle ilişkili olarak geçmişteki bir olası duruma işaret eden koşul tümceleridir. Her iki bildirim türünde de olgusal dünyadaki durum bilinmekte fakat işaretlenen zamanda olgusal

durumun karşısında yer alan olası durum ifade edilmektedir. Konuşucu konuşma anından geçmişe yönelik bir bakış açısıyla ya da geçmişte, geleceğe yönelik bakış açısıyla yargıda bulunur.

3.1. Türkçede Karşılgusalılık

Koşul tümcelerinin bir alt ulamı olarak karşılgusal ifadelerin Türkçenin ilk yazılı kaynaklarından itibaren kullanıldığı görülür. Köktürkçedeki karşılgusalılık bildirimlerini Tekin (2016, s. 192) “Gerçeğe Aykırı Şartlar” başlığı altında değerlendirir (Üzüm 2020: 125). KT K 10 *kül tigin yok erser kop ölteçi ertigiz* “Kül Tigin olmasaydı hepiniz ölecek idiniz” Kül Tigin anıtında geçen bu ifade; yan tümcenin bildirdiği koşul gerçek olsaydı, ana tümcede verilen sonuç olgusal kabul edilecekti. Geçmişte, olgusal duruma karşılık oluşturulan olgusalılık dışı durumla ilgili konuşma anında her şey belirgindir fakat olmaması varsayımına yönelik bir tahmin bildirimi yapılır (Üzüm 2020:125).

Türkçede karşılgusal bildirimlerin yapısı şu şekilde ele alınmıştır:

Tablo 1. Karşılgusal Bildirimlerin Yapısı

<i>Öncül</i>	<i>Olası gerçeklik/Sonuç</i>
Yoksa/ Ø; Eğer/ Ø... sA+vd., Yerinde olsam Keşke, Ø Bence, Ø	Bitmemişlik görünüş işaretleyicisi +-DI, -mİş+kişi bildirimi -sA+kişi bildirimi, -sAyDI +kişi bildirimi -mAllydI+kişi bildirimi

Kaynak: (Üzüm 2020, s.129)

4. Gerektirim-Karşılgusalılık İlişkisi

Akşehirli (2022: 95) zaman, görünüş-kip eklerinin dizilimlerine bağlı gerektirim ilişkilerinin belki de en ilgi çekici olanının, karşılgusal tümcelerde görüldüğünü söyler. Bu tümcelerde bir olay, başka bir olayın gerçekleşmesi koşuluna bağlıdır ancak

her iki olay da geçmiştedir ve ilki gerçekleşmediği için ikincisi de gerçekleşmemiştir der ve şu örneği verir:

(9) “Ali sınavı geçseydi babası ona bilgisayar alacaktı.”

Bu tümcenin doğruluğu kesinse şu tümceler de doğru olmak zorundadır:

≠ a. Ali sınavı geçemedi.

≠ b. Babası Ali’ye bilgisayar almadı.

Burada ilgi çekici olan nokta, olumlu olan (9) tümcesinin, a ve b gibi iki olumsuz gerektirim üretmesidir. Buradaki ilişkinin gerektirim olduğunun temel kanıtı, ilişkinin tek yönlü olmasıdır. Yani Ali sınavı geçemedi ve babası Ali’ye bilgisayar almadı tümceleri (9)’u gerektirmezler (Akşehirli 2022: 95).

5. Sonuç

Gerektirim, biçimsel anlambilimin bir ögesidir ve sözcükler arası ilişkilerin tümce ve önerme boyutunda kurduğu anlamsal ilişkilerden biridir.

Gerektirim ilişkileri, bütün bir biçimsel anlambilimin temelini oluşturabilir.

Tümceler arasında tek yönlü bir ilişkiye sahip olması gerektirimi diğer öğelerden ayıran en önemli unsurlardan biridir.

İki önerme arasındaki gerektirimin çift yönlü olması durumunda aralarındaki ilişkiye açıklama ilişkisi denir.

Karşıolgusallık, bilinen bir gerçekliğin karşıtında yer alır. Karşıolgusal dünya, olgusal ve olgusal olmayan (olgusallık dışı) dünyadan farklı, olgusal olarak yorumlanamayan olası bir dünyadır.

Karşıolgusallığın iki durumu vardır. İlki öznenin var olan durumun aksini ifade ettiği arzu ve istekler aracılığıyla oluşan karşıolgusal dilekler, diğeri ise şimdiyle ilişkili olarak geçmişteki bir olası duruma işaret eden koşul tümceleleridir.

Karşıolgusal ifadelerin, Türkçenin ilk yazılı metinlerinde de bugünkü güncel metinlerde de var olduğu görülmüştür.

Gerektirim-karşıolgusallık ilişkisinde, zaman görünüş-kip eklerinin dizilimlerine bağlı gerektirim ilişkileri, karşıolgusal tümcelerde görülür. Bu tümcelerde bir olay, başka bir olayın gerçekleşmesi koşuluna bağlıdır ancak her iki olay da geçmiştedir ve ilki gerçekleşmediği için ikincisinin de gerçekleşmemiş olduğu görülür.

Araştırma ve Yayın Etiği Beyanı

Bu makale için etik kurul izni alınmasına gerek yoktur. Araştırma ve yayın etiğine uygun hareket edilmiştir.

Yazarların Makaleye Olan Katkıları

Makale tek yazarlıdır.

Destek Beyanı

Bu araştırma Türk Dil Kurumu yüksek lisans araştırma bursu kapsamında hazırlanan yüksek lisans tezinden üretildiğinden dolayı Türk Dil Kurumu tarafından desteklenmiştir.

Çıkar Beyanı

Makale tek yazarlıdır. Herhangi bir çıkar çatışması yoktur.

Kaynaklar

- Akşehirli, S. (2022). *Biçimsel Anlambilim Temel Kavramlar*, Ankara: Anı Yayıncılık
- Aygen-Tosun, G. (1997). Türkçe’de Koşul Tümcelerinin Bazı Sözdizimsel ve Anlambilimsel Özellikleri. D. Zeyrek ve Ş. Ruhi (Haz.) *XI. Dilbilim Kurultayı: Bildiriler* içinde (ss.35-45). Ankara: ODTÜ.
- Denizer, F.U. (2023). *Türkçede Karşılığusallık, Yayınlanmamış Doktora Tezi*, Ankara: Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü.
- Deniz Yılmaz, Ö. (2014). Türkiye Türkçesinde Gerçekleşmemiş Olanak Kipi (konyunktif, subyonktif). *Marmara Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, 1(1), 135-147.
- Erk Emeksiz, Z. (2011). Anlambilim: Tümce Anlamı. A. S. Özsoy ve Z. Erk Emeksiz (ed.), *Genel Dilbilim-II* içinde (ss. 72-89). Anadolu Üniversitesi: Eskişehir.
- Göksel, A. ve Kerslake, C. (2005). *Turkish: A Comprehensive Grammar*. London, New York: Routledge.
- Huang, Y. (2007). *Pragmatics*. Oxford: Oxford University Press.
- Uzdu, F. (2010). Açıklama ve Açıklama Üzerine. *Synergies Turquie*, sa.3, ss.261-270.
- Üzüm, M. (2020). Türkçede Karşılığusallık: Korpus Temelli Bir İnceleme. A. Uçar, P. İbe Akcan ve F. Çetintaş Yıldırım (ed.), *Dilbilimde Güncel Tartışmalar* içinde (ss. 123-130). Ankara: Dilbilim Derneği Yayınları.
- Şener, N. ve Şener S. (2019). Tümce Anlabilimi. A. S. Özsoy ve Ü. D. Turan (ed.), *Genel Dilbilim II*-içinde (ss. 87-110). Anadolu Üniversitesi: Eskişehir.
- Tekin, T. (2016). *Orhon Türkçesi grameri*. Ankara: TDK Yayınları.

Extended Summary

Meaning studies have an important place in linguistics. The meaning of individual words and the semantic relations that words establish with each other are among the topics discussed in linguistics when it comes to meaning. It would not be wrong to say that perhaps an important part of the discussion of meaning in today's linguistics focuses on the problem of the meaning of phrases and sentences beyond the lexical level. In language, sentences/propositions do not always show reality only formally. For example, you can construct a sentence that complies with the rules of the language you use, whose elements are well-formed, and that is stylistically correct. However, the correct format may not be enough to understand what is meant. This is where meaning comes into play. Because although not every speaker can realize this, native speakers use and understand implicit meanings and implications, albeit without realizing it.

The meaning of a linguistic expression may not only be related to its reference in the world and must be treated as a multifaceted phenomenon. The first determinations regarding this were made by the German mathematician and logician Gottlob Frege (1848-1925). The truth value of a sentence is understood in its referential sense. Entailment is also a subject related to inter-sentence truth values, and it is a multifaceted subject that falls within the study area of logic, mathematics, philosophy, linguistics, and even computer sciences. In this study, firstly, what the requirement was mentioned. Then, definitions of paraphrase and counterfactualism were made. Then, it is focused on how the necessity and counterfactualism in Turkish and finally, the relationship between necessity and counterfactual in Turkish is examined.

Requirement is an element of formal semantics and is one of the semantic relations established by the relations between words in the dimension of sentences and propositions. Requirement relations can form the basis of all formal semantics. As sentences carry a truth condition and truth value on their own, a sentence can also give information about the truth condition and value of another sentence. We can also model such inter-sentence semantic relations with the logical formal methods of compositional semantics. The entailment relationship is an absolute logical relationship, and the requirement is a logical relationship that enables us to have information about the truth condition and value of the other when we look at the meaning of one sentence. The statement of a sentence can carry other statements that are inferential in addition to its own statement.

The entailment to have a one-way relationship between sentences is one of the most important elements that distinguish it from other elements. If the requirement between two propositions is bidirectional, the relationship between them is called the paraphrase relationship. Sentence-level paraphrases are more commonly used in spoken language. When we think about it in the context of communication, it can be considered as a paraphrase in which the sender re-presents his message, which remains the same in meaning, in a different way, in order to make his message more understandable, so that his words are fully received by the receiver.

Counterfactualism is defined as statements that describe an unreal situation in parallel with a certain reality. Counterfactualism stands in opposition to a known reality. The counterfactual world is a possible world that cannot be interpreted factually, different from the factual and non-factual world. Counterfactual statements report possible situations and cannot be interpreted in the factual world. A

situation can be considered counterfactual if it takes place in a given time as opposed to the factual world of time. The situation hidden in the proposition does not occur in the factual world-, because it does not coincide with reality in the factual world. Counterfactualism occurs in two situations. The first is the counterfactual wishes formed through the desires and wishes in which the subject expresses the opposite of the existing situation. The other is the conditional sentences pointing to a possible situation in the past in relation to the present. In both types of notification, the situation in the factual world is known, but the possible situation opposite the factual situation is expressed at the marked time. From the moment of speaking, the speaker makes judgments from a retrospective point of view-, or from the past to the future.

It is seen that counterfactual expressions as a sub-category of conditional sentences have been used since the first written sources of Turkish. Perhaps the most interesting of the imperative relations depending on the sequences of the tense aspect-modal suffixes is seen in counterfactual sentences. In these sentences, an event is conditional on the occurrence of another event, but both events are in the past, and the second does not happen because the first does not happen.

Aruna Kerimbek'in Aytıslarında Gelin Olmak

Lazzat URAKOVA YANÇ¹

Aruna Kerimbek'in Aytıslarında Gelin Olmak

Özet

Aytıslar, yani atışmalar, Kazak halkı için büyük öneme sahip sözlü kültür türleridir. Zira onlar Kazakların dili, dini, edebiyatı, tarihi, uğraşları, düşünceleri, aile ilişkileri, bayramları kutlama biçimleri, gelenekleri kısacası geçmişten günümüze milli yaşam kültürüyle ilgili çok sayıda bilgi içeren ve Kazak dilinde söylenen doğaçlama şiirlerdir. Kazak dilinin, geleneğinin korunmasında aytısların rolü büyüktür. Çünkü akınlar / âşıklar her sahneye çıktıklarında milli yaşam kültürünün, milli değerlerin halk tarafından daima korunması yönünde kamuoyu oluşturma gayesi gözetmektedirler. Bu gayeye günümüzde var gücüyle hizmet edenlerin başında gelen genç kadın akınlarından biri Aruna Kerimbek'tir. Bu çalışmada Aruna Kerimbek'in aytısları milli yaşam kültürünün korunması bakımından incelenecektir.

Anahtar Sözcükler: Aytıs, Akın, Aruna Kerimbek, Gelin, Kazakistan

Being a Bride in Aruna Kerimbek's Aityses

Abstract

Aityses, i.e. poetic duelling, are products of oral culture of great importance for the Kazakh people. Because they are the impromptu poems in Kazakh language by the minstrels during the aityses races, the raids that the Kazakh language, religion, literature, history, occupations, thoughts, family relations, ways of celebrating holidays, traditions, in short, the national life culture from past to present are sacred and venerated. Aityses plays a great role in preserving the Kazakh language and tradition. Because every time the minstrels take the stage, they aim to create public opinion in order to always protect the national life culture and national values by the people. Aruna Kerimbek is one of the young women who are at the forefront of those who serve this purpose with all their might. In this study, aityses of Aruna Kerimbek will be examined in terms of preserving the national life culture.

Key Words: Aityses, Akın, Aruna Kerimbek, Bride, Kazakhstan

Makale Türü: Araştırma Makalesi

Paper Type: Research Paper

¹ Doç. Dr., Akdeniz Üniversitesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, lyanc@akdeniz.edu.tr, ORCID No 0000-0003-4911-9910.

1. Giriş

Aytıs en az iki akının /âşğın seyircilerin huzurunda çoğunlukla dombıra ya da kopuz eşliğinde birbirini alt etmek gayesiyle doğaçlama şiirlerle atışmasıdır. Kazak aytısları, yani atışmaları eskiden beri Kazak halkının sarsılmaz dil, kültür ve gelenek taşıyıcısı olarak karşımıza çıkmaktadır. Toplumun büyük saygı gösterdiği akınlar / âşıklar da bilinçli bir şekilde ayıtısın bu özelliğini kaybetmemesi için çaba sarf etmişler, üretimlerini bu emsalsiz türün tabii niteliklerini göz önünde bulundurarak yapmışlardır. Günümüzde de millet için paha biçilmez olan ayıtıs geleneğine sınıksız sarılarak halkın bugünü ve geleceğiyle ilgili duygu ve düşüncelerini, öngörü ve endişelerini, uyarılarını dile getiren doğaçlama şiir ustası ayıtıs akınları vardır. Muhtar Niyazov, Aybek Kaliyev, Erkebulan Kaynarov, Tölegen Jamanov, Bekaris Şoybekov gibi günümüzde aktif bir biçimde ayıtıslarını icra eden erkek ayıtıs akınlarının yanı sıra eski zamanlardan beri seyirci tarafından özellikle beklenen kadın-erkek ayıtıslarının devam ettirilebilmesinde büyük öneme sahip kadın ayıtıs akınları vardır. Aynur Tursınbayeva, Jansaya Musina, Sara Toktamısova, Asem Erjekızı günümüz ayıtıs sanatının önde gelen tecrübeli, Kazak millî geleneklerinin korunmasına, Kazak gençlerinin dillerine, kültürlerine bağlı olmasına katkı sağlayan meşhur kadın akınlarındandır. Bu akınların yanı sıra genç olmakla birlikte hazırcevaplık, keskin zekâ, yerinde kullanılan kelimeler, sivri dilcilik, Kazak millî yaşam kültürüne sevdalılık bakımından ayıtıs severlerin gözdesi haline gelen Aruna Kerimbek halihazırda Kazakistan'da ulusal ve uluslararası ayıtıs yarışmalarının aranan ismidir. Özellikle genç kızların terbiyesi, edebi, ahlakı, toplumdaki yeri, gelinlik çağı, annelik dönemi, aile birliği gibi konuları hemen hemen her ayıtısında gündeme getiren Aruna'nın genç neslin Batı'yı taklit etmeyip geleneksel "Kazak kızı" özelliklerini muhafaza etmesinde büyük rol oynadığını söylemek mümkündür. Nitekim ayıtısları kronolojik biçimde incelendiğinde Aruna'nın genç kızlık döneminden annelik dönemine kadar yaşam öyküsünü gözlemek, hayatının önemli anlarında verdiği kararlara, yaptığı davranışlarına, aile içindeki ilişkilerine şahit olmak mümkündür.

Kazaklarda tüm Türk Dünyasında olduğu gibi aileye yeni fertler "gelin almak" yoluyla katılır. Türk kültüründe "turmuşa çıkmak/kız çıkarmak" ifadesi kızlar için evlenmek anlamında kullanılırken evlenen erkek çocuk için "oğul çıkarmak" gibi bir terimin kullanılmaması, aileden ayrı düşünülmediğini gösterir niteliktedir. Dolayısıyla, ailenin var olan bireyleri ile yeni gelen birey arasındaki çatışmalar incelendiğinde, taraflardan birinin çoğunlukla "gelin" olduğu görülür (Yıldız, 2021: 72). Kazak halkında yaygın olan görüşe göre bu çatışmalar gelinin aklıselim, aile büyüklerine karşı saygılı, hoşgörülü, çalışkan, becerikli, çocuklara karşı sevecen ve merhametli olması durumunda tamamen önenebilir. Bu çalışmada Aruna Kerimbek'in ayıtısları performans teorie göre değerlendirilerek genç kızlar ve gelinler başta olmak üzere genç nesle örnek teşkil edilecek davranışlar ve kararlar tespit edilmeye çalışılacaktır.

2. Aruna Kerimbek'in Hayatı

Aruna Kerimbek 12.02.1997'de dünyaya gelmiş, 2003 yılında okula başlamıştır. İlk olarak yedi yaşında sahneye çıkarak “Quvırşagım Meniñ / Oyuncak Bebeğim” adlı şarkıyı söyleyen Aruna “Äñşi Balapan / Şarkıcı Cıvcıv”, “Qulan Juldızları / Bozkır Yıldızları” gibi şarkı ve ses yarışmalarına katılmıştır. 4. sınıfta şiir yazmaya başlamış, 8. sınıfta ilk defa aytıs yarışmasına katılmış ve birinci olmuştur. 2014'te liseyi başarıyla bitirip Astana'daki Kazak Milli Sanat Üniversitesi'nin yeni açılmış olan “Aytıs” bölümünü burslu olarak kazanmıştır. 2015'te hocası Erkebulan Kaynazarov'un önerisiyle aytıs sanatının gelişiminde büyük rol oynayan Jürsin Erman tarafından Aktöbe'de düzenlenen büyük aytıs yarışması sahnesine çıkmıştır. 2018'de üniversiteyi üstün başarıyla bitirmiş ve 2019'da aynı üniversitenin “Jır /Destan” bölümünden mezun olan Nurbek ile evlenmiştir. Aruna Kerimbek, bugüne dek birçok büyük aytıs yarışmalarına katılmış olup çok sayıda ödüle layık görülmüştür.

3. Aruna Kerimbek'in Aytısları

Aruna Kerimbek'in 29 Kasım 2018 tarihinde “Keleşegi Kemel Kendi Ölke / Geleceği Parlak Zengin Ülke” adlı Geleneksel Ulusal Akınlar Aytısının 1. Bölümünde Didar Kamiyev'in rakibi olarak sahneye çıktığı aytıs (<https://www.youtube.com/watch?v=Js0e19ovWgQ>) Karagandı bölgesinin Karajal şehrinde gerçekleşmiştir. Didar, Karagandı olması nedeniyle aslında ev sahibi konumundadır. Aytıstan önce sunucu, Didar Kamiyev'in aslında Asem Erejekızı adlı kadın akınla atışması gerekirken Asem'in geçirdiği ufak bir trafik kazası sebebiyle alelacele davet edilen Aruna ile atışmak durumunda olduğunu belirtmiştir. Bu karşılaşmayı, yapıldığı şehrin tarihinden övgüyle söz edip halkı selamlayarak ve Asem'den daha genç olduğu için Aruna'yla atışmaktan dolayı duyduğu memnuniyeti mizahi bir üslupla belirterek Didar Kamiyev başlatmıştır. Didar'dan sonra sözü alan Aruna Kerimbek, Asem'in gelememesiyle bir alakasının olmadığını, Allah'ın isteğiyle kendisinin geldiğini ifade ettikten sonra uzun süredir Didar Kamiyev ile atışmayı arzuladığını ve nihayet “ağına düşürdüğünü” söylemiştir. Söz konusu yarışmada hep güçlü akınların yer alması sebebiyle Aruna seyircilerden destek istedikten sonra aytısa gelmeden önce internet ortamında rakibiyle ilgili önemli bilgiler aradığını ama sadece “Ana” adlı öğretici türküyü söylediği videoya karşılaştığını dile getirir. Çok acıklı bir türkü olan “Ana Termesi”ni duyanların videoda ağladığını söyleyip bu karşılaşmada rakibinin kendisini ağlatacak mı yoksa sevindirecek mi diye merak ettiğini belirterek söz sırasını rakibine bırakır. Didar Kamiyev ise rakibinin buram buram tarih kokan Karajal'a gelmesinden ve kendisiyle atışma arzusunun kavuşmasından ötürü zaten sevinmesi gerektiğini vurgulayarak halkı güldürdükten sonra yine de soğuk kış gününde memleketi Karajal'a kadar gelen rakibini sevindirebilmek için çaba sarf ederek şöyle der:

Qarajaldıñ Dulat deytin / Karajal'ın Dulat adlı

Bastığı otur jasıytın adal qızmet. / Başkanı oturuyor eden helal hizmet.
Otuz ekige kelse de boydaq eken / Otuz iki yaşa gelse de bekârmış
Âli jürgen bir suluv tabarmız dep. / Hâlâ geziyor bir güzel belki buluruz diye.
Bar bolsa orınan turıp qoysın / Varsa (burada) yerinden bir kalksın
Qarayın zalga osı ağamdı izdep... / Ağabeyimi arayıp bir bakayım salona...

Bu esnada salonda yükselen seslerden ve Didar'ın yüz ifadesinden Karajal şehri yöneticilerinden biri olan Dulat'ın oturduğu yerden kalktığı anlaşılmaktadır. Bunu gören Didar sözlerine şöyle devam etmiştir:

Mına kisige turmısqa şıgasın ba / Bu adamla evlenir misin

El aytpaydı özindi jaman qız dep... / Halk senin hakkında kötü hiçbir şey söylemiyor...

Görüldüğü üzere Didar burada rakibine Karajal şehrinin iyi özelliklerini saydığı bekar yöneticisiyle evlenmek isteyip istemediğini sormuştur. Rakibinin bu sözlerine cevaben Aruna şöyle demiştir:

Qalasalam Dulatın alam dese / Kalırım (burada) Dulat'ın evlenirim dese,

Avılıma quda tüsip baram dese. / Köyüme dünürlük için gelirim dese.

Qalın maldı kem kılmay milyonnan / Kalıñ malı az kılmadan milyondan

Äjeme brilliant bilezik salam dese / Nineme pırlanta bilezik takarım dese.

Äkeme at mingizip, ton kiygizip, / Babama at bindirip, kürk giydirip,

Anama norka şuba jabam dese / Anneme vizon kürk giydiririm dese,

Men aytısqa ketkende urıs kılmay / Ben aytısa gittiğimde tartışma çıkarmayıp

Taqım qısıp üyimde qalam dese. / Sakin sakin evde otururum dese,

Jılatpay balanı da bağam dese. / Ağlatmadan çocuğa da bakarım dese.

Menin aytar bar şartım osı gana / Benim diyeceğim tüm şartlar bu kadar

Kelin qılıp tüsirip qal şaman kelse. / Gelin olarak al beni gücün yetse.

Burada Aruna Kerimbek gelin olarak Karajal'da kalması için yerine getirilmesi gereken koşulları sıralarken Kazakların "kiyit" geleneğine atıfta bulunmuştur. Bu geleneğe göre dünürler birbirine daha çok kürk, kaban gibi dış giyim olmak üzere kıyafetler veya değerli takılar, halılar hediye ederler. Ayrıca Aruna tarafından kalıñ malın miktarının da belirlendiği görülmektedir. "Kalıñ mal" Türkiye Türkçesine çoğunlukla "başlık parası" olarak çevrilir. Fakat "kalıñ mal" bir ailenin kızını para karşılığında başka bir aileye gelin olarak vermesinden ziyade

kızlarını ve onun doğuracağı çocukları bırakıp gitmeyeceğine, onlara daima değer vereceğine dair damattan alınan teminat olarak düşünülebilir. Çünkü bazı aileler bu parayı kızlarına çeyiz hazırlamak için ya da genç çiftin evlenmesinden sonra onların veya doğacak çocuklarının ihtiyaçlarını karşılamak için harcamaktadırlar. Bununla birlikte kızını gelin olarak veren ailede bir yardımcı eksildiği için “kalın mal” damat tarafının kızın ailesine yaptığı bir destek olarak da düşünülebilir. Böylelikle yeni gelin, ki bu ailesinin tek çocuğu olabilir, akli ailesinde kalmayıp yeni ailesinde huzurlu ve mutlu olur. Nitekim burada Aruna’nın “kalın mal” miktarını hiç çekinmeden, gururla ve özgüvenle kendisinin belirliyor olması bunun açık bir delilidir. Aruna’nın bu gelenekle övündüğü gözler önüne serilmektedir. Damat tarafının da bu durumu yadırgamadığı, çok olağan karşıladığı görülmektedir. Yani “kalın mal”ın Kazak halkının millî görüşüne göre kızlarını çok iyi bir gelin olarak yetiştiren ailenin emeğinin doğal karşılığı olarak görüldüğünü söylemek mümkündür. Evlilikten sonra mesleğini icra etmeye devam edeceğini de belirten kadın akın, ayıs yarışmalarına gittiğinde kocasının evde oturup çocuklara bakması gerektiğini de ifade ettikten sonra sözlerine şu şekilde devam etmiştir:

Biraq bári osıdan qaşıp jür goy / Ama herkes bunlardan kaçıyor ya
Tıyip alar edim goy magan dese / Yoksa ben çoktan evlenirdim
Men de sonşa aqımaq qız emespin / Ben de o kadar ahmak bir kız değilim
Mümkindik berem könil qalam dese. / Şans veririm gönül kalırım dese.
Bir Qazaqtın jigiti qolın sozıp / Bir Kazak delikanlı elini uzatıp
Qaşpaymın goy bağımdı jağam dese. / Kaçmam seni mutlu ederim dese.
Qız edim ay aymalap kün qaqtagan / Kızım ben ayın okşayıp güneşin yaktığı,
Jağıma kelgen jaydı jurlap qalam / Ağzıma gelenleri şiire dökerim,
Biz Qazaq öte qaysar halıq edik / Biz Kazaklar çok cesur halkız
Ar menen namısın eş ırlatpağan / Ar ile namusunu hiç kaybetmeyen.
Qazaq qızın Qıtaylar alıp jatır / Kazak kızlar Çinlilerle evleniyor
Sol jaylı jüregimmen sırdı aqtaram / Bu konuda yüreğimle sır aktarırım.
Nesi bar Qarajalğa kelin bolsam / Nesi kötü Karajal’a gelin olsam
Buyırsa jüregimmen şın maqtanam. / Nasip olursa tüm kalbimle övünürüm.
Öytkeni tarbiyeli aruv edim / Çünkü terbiyeli bir güzelim
Namısının tunıgın bılgatpağan. / Namusunun saflığını kirlletmeyen.
Mın Qıtayın tatımas tırnağına / Bin Çinli etmez tırnağı kadar

Bir Qazaqtın jigiti qımbat mağan. / Bir Kazak delikanlısı değerli bana.

Bu mısralarda Aruna'nın rakibi Didar'ın onu halkın önünde utandırmaya çalışmasına karşılık, dürüstçe cevap verdiği, düşüncelerini ayrıntılı şekilde açıkladığı görülmektedir. Akabinde Aruna, Kazak kızları arasında Çinliyle evlenenlerin sayısının arttığı gerçeğinin altını çizerek Kazak kızlarının Kazak delikanlıları tercih etmesinin önemini vurgulamıştır.

Aruna aytar sözün tıymaydı göy / Aruna diyeceği sözü içinde tutmaz ya,
Quvanğannan ezuvın jiymaydı göy, / Sevincinden hep gülümser ya,
Üylensek dürkiretip toy jasaymız / Evlensek şanlı düğün yaparız,
Halıqqa ol mereke sıylaydı göy. / Halk için bu bayram olur ya.
Keletin qonaq sanı köp boladı / Gelecek misafir sayısı çok olur,
Altı Alaştın aqının jiynaydı göy / Kazak'ın tüm akınlarını toplar ya,
Jalgız ak toyhana bar eken mında / Sadece bir tane düğün evi varmış burada
Sol jağı sâl sâl meni qıynadı göy. / O yönü biraz beni üzüyor.
Törkinimmen keletin tört jüz quda / Ailemle gelecek olan dört yüz dünür
Qubay-av toyhanağa sıymaydı göy. / Eyvah, düğün evine sığmaz ya.
Onın da bir esebin tabu kerek / Onun da bir hesabını yapmak gerek
Aytevir qudalarğa jağu kerek / Sonuçta dünürlerin hoşuna gitmek gerek,
Halıqtın qazınası göy toy degeniñ / Halkın hazinesi ya düğün dediğin
Qız uzatıp köp kelin alu kerek. / Kız evlendirip çok gelin almak gerek,
Tezirek kirisinder şaruvağa / Çarçabuk girişin işlere
Şınımın bolsa mendey aru kerek / Gerçekten de benim gibi güzel lazımsa
Tilektes ağama bir ötiñiş bar / Tilektes ağabeyime bir ricam var
Qanattı qırandayın qağuv kerek. / Kanadı kartal gibi çırpamak gerek.
Ken qılıp Qarajaldın peyilindey / Geniş kılıp Karajal'ın gönlü gibi
Mın adamdıq toyhana salu kerek. / Bin kişilik düğün evi yapmak gerek.

Bu sözlerden sonra Aruna kendisini tren garında karşılayan rakibinin 90 kilometrelik kısa yoldan getirmeyip yolu çok uzattığından; bunu hangi amaçla yaptığını bilmediğinden ama Didar'ın bu davranışının kendisini bazı düşüncelere sevk ettiğinden söz eder. Akabinde sözü alan rakibi kısa yolun çok engebeli, kötü bir yol olduğunu, eğer 90 kilometrelik yoldan getirmiş

olsaydı rakibinin şu an sahnede 90 yaşındaki nine gibi görüneceğini dile getirir. Bundan sonra bir milyonluk başlık parasını biraz azaltmasını ister, geriye kalan tüm şartlarının kabul edildiğini söyler. Tam bu sırada sahneye Dulat çıkar ve Aruna'ya bir demet çiçek verir. Didar ise Dulat'ın başlık parasından korkmadığını, çünkü gerekirse Karajal halkının başlık parasını ödeyeceğini ifade eder. Akabinde Karajal'daki ısınma ve su sorunlarından söz ederek Aruna'nın gözünü korkutmaya çalışır ve bu sorunlarla baş etmenin yollarını mizahi bir üslupla anlatır. Daha sonra gelin olarak yerine getirmesi gereken görevleri sıralayıp "buraya gelin olmak kolay mı sanıyorsun, niye sırtıyorsun" deyip sözlerini bitirir. Didar'dan sonra sözü alan Aruna rakibine şu yanıtı verir:

...Kelin bolsam şımınen kerilmeymin / Gelin olsam gerçekten de kasılmam
Aq enemnin könilin tavıp körem / Ak kaynanamın gönlünü bulmayı denerim
Men de avıldın qızımın qarapayım / Ben de köy kızıyım sıradan
Kerek dese şöpti de şavıp berem. / Gerekirse ekini de biçirim.
Ogorodtı qolmen aq suvaramın / Bahçeyi elimle de sularım
Ağaş jarıp peşti de jagıp berem / Ağaç kesip ocağı da yakarım
Siyır değen söz emes aynalayın / İnek de bir şey mi yavrucağım
Akelsen tüyendi de savıp berem. / Getirsen deveyi bile sağarım.

Görüldüğü üzere burada Aruna başarılı bir Kazak gelininin nasıl olması gerektiğini detaylı bir biçimde anlatmıştır. Ona göre kaynanayla anlaşabilmek, şikâyet etmeden ev işlerini yapmak, hamarat olmak iyi bir gelin olarak kabul edilmek için şarttır. Aruna rakibiyle atışmaya şu şekilde devam eder:

Dulat değen jigitin gülmen şıgar / Dulat adlı yiğidin gülle çıkar,
El sözine qulagin türgen şıgar / Halkın sözünü kulağına küpe etmiştir
Qol astında onşaqtı qız jürse de / İdaresinde onlarca kız olsa da
Qasınan tabılmıptı müldem sınar. / Yanından bir eş bulunmamış.
Otuzdan aşqanıña üylenbese / Otuzu devirse de evlenmemişse
Bir balıq keletinin bilgen şıgar / Bir balığın geleceğini biliyordur belki
Onın atı, al menin ruvım Dulat / Onun adı, benimse uruğum Dulat
Osı menin bügingi jüldem şıgar. / Bu benim bugünkü ödülümdür belki.
Otuzga deyin üylenbese / Otuza dek evlenmemişse
Meni kütüp ömirin sürgen şıgar / Beni bekleyip hayatını sürdürdü belki

Lazzat URAKOVA YANÇ

Dulat degen jigiti Qarajaldın / Dulat adlı yiğidi Karajal'ın

Dulattın qızın izdep jürgen şıgar. / Dulat'ın kızını aramıştır belki.

Görüldüğü üzere burada Aruna kendisinin de Kazakların Büyük Cüzünün bünyesindeki Dulat boyundan olduğunu belirtmiştir. Sonra sözlerine şöyle devam etmiştir:

Jaratqan jetkizse eger oydağım / Yaratan verse eğer gönlüme göre

Bir şükirlik qılarınm toyğanıma / Bir şükrederim doyduğuma

Tarihqa tunıp turgan meken goy bul / Tarih dolu bir mekân ya burası

Eşkim qarşı şıqpaydı baylavıma. / Kimse karşı çıkmayacaktır kararına.

Bayağıdan azattıq Qazaqtıqtın / Ta eskiden özgür Kazaklık'ın

Jalavı tigildi goy jaylavına / Bayrağı dikildi ya yaylama

Aqın da bar, bul jaqta batır da bar / Akın da var burada, kahraman da var

Eşbiri daq tüsirmegen aybarına. / Hiç kimse leke sürmemiş saygınlığına.

Senin topıragındı basıp jürgen / Senin toprağını basıp gezen

Adam tügil qızıgam qoylarına / İnsan bir yana, imrenirim koyunlarına

Aqındardın qabıl al arnav jırın / Akınlığın kabul al ithaf şiirini

Quttı bolsın dep keldim toylarına / Kutlu olsun diye geldim toyunuza.

Örkendep öseberşi Qarajalım / Gelişip büyüsün Karajal'ım

Qazına, qut darıgan qoynavına. / Hazine ve kut dolu vadisinde.

Qarajalda endi bir üyim bolar / Karajal'da artık bir evim olur

Osı sözim aytısqa tüyin bolar / Bu sözüm aytısa sonuç olur

Biz aytıştı osimen toqtatpaymız / Biz aytısı bununla bitirmiyoruz

Satpayev'ta erten bir jiyin bolar... / Satpayev'de yarın bir toplantı olur...

Burada Aruna bu yöreye gelin olmayı kabul ederek doğru bir karar vermiş olacağını dile getirdikten sonra ertesi günkü aytısta rakibinin de jürilerden biri olacağını hatırlar ve söz sırasını rakibine verir.

Didar, rakibine ve “müstakbel damada” dua edip “deve sağarım” sözlerini duyan Aktavlı delikanlıların Aruna'yı kaçırmaması için damadı uyardıktan sonra memleketlisi olan jüri üyelerine kendisine verdiği puan kadar rakibine de vermesini söyleme nezaketinde bulunarak aytısı tamamlamıştır. Jüri üyeleri aytısın sonunda her iki akına 50'şer puan vermiştir.

Bu aytısın yine Karagandı bölgesinin Karajal şehrinde 30 Kasım 2018 tarihinde yapılan 2. bölümünde Aruna Kerimbek, Ömirjan Köpbosın ile karşı karşıya gelmiştir. Aytısı Ömirjan seyircileri ve rakibini selamlayarak, rakibinin Karajal'a gelin olmayı seçtiğini hatırlatarak başlatmıştır (<https://www.youtube.com/watch?v=IsF4Fz2kNUE>). Ömirjan'dan sonra sözü alan Aruna, kendisine “gelin” diye saygı duyan herkese teşekkür etmiş ve:

...kelindi jarga iterip jiber mender / ...gelini uçurumdan aşağı atmayın

Jüldege jartı qadam qalğan jerde / Ödüle yarım adım kalmışken

sözleriyle kendisini ödüksüz bırakmamaları için yetkilileri uyarmıştır. Bu sözlerden sonra halk alkışlayarak ve nidalar atarak Aruna'ya desteğini bildirmiştir. Akabinde Aruna “gelin” konusunu devam ettirerek birtakım endişelerini şu şekilde dile getirmiştir:

...Agayın, biraq jana şoşıp kettim / Kardeşler az önce ben ürktüm

Dulat şıgıp kelgende domalanıp / Dulat çıkıp geldiğinde yuvarlanıp

Küyevim sonday semiz bolıp jatsa / Kocam bu kadar şişman olursa

Negizi magan bolad obal anıq. / Aslında bana yazık olur.

Sondıqtan semizdikti aqtamanız / Bu yüzden şişmanlığı aklamayın

Artıq salmaq değendi jaqtamanız / Fazla kiloyu savunmayın

Sen semiz qara buqa al men laqpın / Sen şişman kara boğa, bense yavru keçiyim

Juppız dep jurtqa qalay maqtanamız. / Eşiz diye el âleme nasıl söyleriz.

Men özim anıq kişkentay qız bolgannan son / Ben kendim ufak zayıf kız olunca

Biz semiz jigitterden saqtanamız / Biz şişman yiğitlerden uzak dururuz

Säl säl arıqtamasan ekevmiz / Biraz zayıflamasan ikimiz

Maşa medved sekildi bop qalamız. / Maşa ile ayı gibi oluruz.

Görüldüğü üzere burada Aruna evlenmeyi kabul ettiği Dulat'ın kilolu olmasından ötürü duyduğu rahatsızlığı dile getirmiştir. Bu sözlerden sonra evlenip aile kurma niyetinin olduğunu ama kesinlikle kendisini “kolay lokma” olmadığını şu sözlerle izah etmiştir:

...biraq onay olja dep oylamandar, / Fakat kolay lokma diye düşünmeyin,

Qadirdi bilmegender ösip jatr. / Kıymet bilmeyenler çok fazla.

Qızıl diplom alğanmın oqu bitip. / Üstün başarı diploması aldım okulu bitirip.

Aruna maselesin şeşip jatr. / Aruna durumu açıklamakta.

Aytısta da ap jürmin talay jülde / Aytısta da aldım birçok ödül

Ömir özi espegin esip jatr. / Hayatın kendisi kürek çekiyor

Tezirek qalındıq qıp almasandar / Çarçabuk gelin edip almasanız

Qalın malım kün sanap ösip jatr... / Başlık param gün geçtikçe artıyor...

Rakibi Ömirjan, gelinleri olmayı kabul eden ancak şartlarını dile getirmeye devam eden Aruna'ya başlık parası için merak etmemesini, gereken miktarın verileceğini temin ettikten sonra Aruna'ya master ve doktora yapmanın, bunun için İngilizce öğrenmenin çok zaman aldığı, lisans diplomasının yeterli olduğunu, artık evlenmesinin doğru olacağını söyledikten sonra İngiliz dilini öğrenmek yerine kaynanasının dilini öğrenmesi gerektiğini dile getirir. Aruna rakibine cevaben şöyle der:

Ene dese jüregim dirildehydi, / Kaynana deyince kalbim titriyor,

Oylap ketsem janımdı tilimdeydi, / Düşünsem canımı parçalıyor,

Kelinder aqıldırağ bolsa birağ / Gelinler biraz akıllı olsa ama

Üyinde eşnärse de bülınbeydi... / Evinde hiçbir şey bozulmaz.

...Meniñ enem qanday jan eken av dep / Benim kaynanam nasıl bir insandır diye

Közime keyde türi elesteydi. / Gözümün önüne bazen yüzü geliyor.

...Aqlı bar adamlar negizinde / Aklı olan insanlar aslında

Muğalimmen eşqaşan egespeydi. / Öğretmenle hiçbir zaman inatlaşmaz.

Enemenen kelinder Zeremenen / Kaynanayla gelinler Zere ile

Uljanday sıylaspasa el öspeydi / Uljan gibi birbirine saygı duymadan halk büyümez

Qızdar tezirek turmışqa şıgu kerek / Kızlar bir an önce evlenmeli

Oqu dep sozilganmen o nesi meyli. / Okul diye uzatmaktansa boşuna

Eneñniñ mektebinen alğan bilim / Kaynananın mektebinden alınan ilim

Eşqanday unıvermen tenespeydi. / Hiçbir üniversiteyle kıyaslanamaz.

Görüldüğü üzere burada Aruna kendi geleceğini düşünürken sıkça kaynanasının nasıl bir insan olacağı, onunla anlaşmak için nasıl davranması gerektiği üzerinde fikirler yürüttüğünü beyan edip kaynanayla gelinin büyük Kazak akını Abay Kunanbayulu'nun annesi Uljan ile babaannesi Zere kadar iyi anlaşmasının milletin büyüyüp gelişmesi bakımından büyük önem taşıdığının altını çizmiştir. Akabinde sözlerine şu şekilde devam etmiştir:

...Magistrge ädeyi tapsırgam joq / Yüksek lisansa özellikle başvurmadım

Aytayın qızdar bolsa jüye tındar. / Anlatayım kızlar, varsa akıl dinleyecek

Oquv oqibergennen müyiz şıqpas / Sürekli okul okuyarak bir yere varılmaz
Jan edim ultım üşin küyetin дәl. / Milletim için tam yanacak biriyim.
Diplom saniñ köbeytip ne qılamın / Diploma sayısını arttırıp ne yapayım
Meniñ de aql aytar üy otım bar. / Benim de akıl verecek ev ocağım var.
Qızdıñ bastı maqsatı ana bolu / Kızın başlıca amacı anne olmak
Alpıs eki tamırnıdı iyetin dal. / Altmış iki damarını duygulandıran.
Süyetin jumıs emes men üşin / Sevecek iş değil benim için
Mañızdıraq men üşin süyetin jar. / Sevecek yâr daha önemli benim için.
Diplom saniñ köbeytpey turmıs qurıp / Diploma sayısını arttırmadan, aile kurup
Qazaq saniñ köbeytu niyetim bar. / Kazakların sayısını artırmak gibi var niyetim.

Burada Aruna genç kızlara aile kurup anne olmanın önemini vurgulamakta ve Kazak milletin sayısının ve geleceğinin kızların zamanında evlenip çocuk dünyaya getirmesine bağlı olduğunu izah etmeye çalışmaktadır.

Aruna Kerimbek, bir sonraki ayıtısını Karagandı bölgesinin Karajal şehrinde 1. 12. 2019 tarihinde “Geleceği Parlak Zengin Ülke” adlı Geleneksel Ulusal Akınlar Ayıtısı’nda yine Didar Kamiyev ile gerçekleşmiştir (<https://www.youtube.com/watch?v=XH7U9vjE1UI>). Bu ayıtis yarışmasında Didar, Karagandı şehrinin Şet ilçesini, Aruna Kerimbek ise Aktöbe şehrini temsilen atışmışlardır. Ayıtısı Karajal şehrinin tarihinden, yöneticilerinden övgüyle söz edip halkı selamlayarak Didar Kamiyev başlatmıştır. Selamlama faslından sonra Didar seyircilere bir yıl önce yine Karajal şehrinde yapılan ayıtis yarışmasına rakibi Aruna’nın Taraz’ı temsilen katıldığını, o ayıtista Dulat adlı delikanlıya varacağını söyleyip gerekirse soba yakıp ineği sağacağını söylediğini hatırlatır. Akabinde bu sözleri veren Aruna’nın 3 ay önce başkasıyla evlendiğini, Dulat adlı delikanlıyla seyircilere duyurup söz sırasını rakibi Aruna’ya verir. Aruna rakibine şu sözlerle cevap verir:

Armısın Qarajaldıq elim meniñ, / Merhaba Karajallı halkım benim,
Aqınnıñ unatpaytın köringeniniñ. / Akının beğenmeyen önde geleni
Kelinimiz qayda dep izdegen soñ / Gelinimiz nerede diye arayınca
Kelip tur Arunaday kerimderiniñ. / Geldi Aruna harikanız.
Bizge kelin bolmat dep renjimender, / Bize gelin olmadı diye alınmayın,
Eşqanday kinäm joq qoy meniñ de elim, / Hiç suçum yok benim de halkım,
Alam dese qalam dep aşiq ayttım, / Evlenirim derse kalırım diye açıkça dedim,

Lazzat URAKOVA YANÇ

Jaman üydin qızınday kerilmedim. / Kötü ailenin kızı gibi kasılmadım.
Dulat'tı üyden şıqpay on ay küttim, / Didar'ı evden çıkmadan on ay bekledim,
Qanşa jigıt kelse de berilmedim, / Ne kadar yiğıt gelse de yüz vermedim.
Qursın otırıp qalarımın dep bir küni / Allah korusun, evde kalırım, diye bir gün
Batıstıñ bir serisin tegim dedim. / Batının bir yiğidini eş seçtim.

Aruna'nın bu sözlerinden Dulat'la evlenmeme sebeplerini halka izah etmek ve onların gönlünü almak için Karajal şehrine özellikle geldiği anlaşılmaktadır. Son iki mısradaki rakibinin de dediği gibi Kazakistan'ın batısında yaşayan bir delikanlıyla evlendiğini doğrulayan kadın akın, sözlerine şöyle devam etmiştir:

Sizderde de kinä joq ağayındar / Sizde bir kusur yok kardeşlerim
Kelin bolsın dep qoldap erinbediñ, / Gelinimiz olsun diye desteklediniz üşenmediniz
Bügin de sizder üşin kelip turmın, / Bugün de sizler için geldim,
Aqtalsın mağan artqan senimderin. / Bana olan güveniniz sarsılmasın diye.
Qalğan iske töreşi öziñ elim / Geri kalanına hâkim sensin halkım
Men işimdeğini aytıp jeñildedim, / Ben içimdeğini anlatıp hafıfledim,
Ne istesen de öziñ bil keldi aldına, / Ne yapsan da sen bilirsın geldi karşına
Bolam dep bolmay qalğan kelinderiñ. / Olurum deyip de olamayan gelinleriniz.

Burada verilen sözün önemi, sözünün arkasında durma arzusu, vefa borcu, halkın güvenini sarsmamının bir akın için ne derece mühim olduğu gözler önüne serilmektedir. Aruna bu davranışıyla tüm Kazak gençlerine, kızlarına örnek teşkil etmektedir.

...Qarajal qaygırıptı, al Aqtöbe / Karajal üzüldü, Aktöbe ise
Quvandı “qatırdıq” dep “biz kelindi”. / Sevindi “alabildik” diye biz gelini.
Arqa batıs arası tım uzaq jol, / Arka ile batı arası uzak yol,
Eşqaşan qosılmastay iz körindi. / Hiç birleşmeyecek gibi izler göründü
Tört kün burın Şalqardan Aqtöbege / Dört gün önce Şalkar'dan Aktöbe'ye
Arqalap jolğa şıqtım jüz kelimdi. / Sırtlayıp yola çıktım yüz kilomu.
Aqtöbeden Astana jaqqa keldim, / Aktöbe'den Astana tarafına geldim,
Körermen taqpasın dep bizge mindi. / Seyirci bulmasın diye bizde kusur.

Odan soñ Qaragandı qaydasın dep / Ondan sonra Karagandı neredesin diye
Jolqa şıqtıq ertip ap qız kelimdi. / Yola çıktık takıp peşimize kız halimi.
Aytevir tün ortası Qarajalga / Neyse ki gece yarısı Karajal'a
Jettik av artqa tastap tüz jerimdi. / Ulaştık ya geride bırakıp düz ovamı.
Osınşa uzaq uvaqtı jürüp keldim / Bu kadar uzun vakit yolda geçirdim
Tüsindin jolın barın tizgenimdi. / Anladın yolun tamamını dizdiğimi
Sebebi men erekşe jaqsı körem / Çünkü ben özel olarak seviyorum
Aqkönil Qarajaldıq izgi elimdi. / Samimi Karajallı iyi halkımı.
Bari de sizder üşin, izgi el üşin, / Herşey sizin için, iyi kalpli halk için,
Tüsindin joldın barın tizgenimdi. / Anladın yolun tamamını geçtiğimi,
Bir emes bes peresadka jasap keldim, / Bir değil beş araç değiştirdim
Bir körüp ketuv üşin jüzderindi. / Bir defa görmek için yüzünüzü.

Görüldüğü üzere Aruna seyircilere olan insanlık vazifesini yerine getirmek ve onların karşısında kusurlu duruma düşmemek, Karajal halkına yalan söylemiş gibi olmamak için çok uzun yollar kat etmiştir. Akabinde durumu izah etmeye devam eden Aruna, geçen yılki aytıs yarışmasına Dulat'ın aslında kız arkadaşıyla birlikte geldiğini, rakibin yersiz şakası yüzünden iki gencin arasının bozulup evlenemediğini dile getirip bu konuya açıklık getirmesi için sözü rakibi Didar'a vermiştir. Didar, rakibi Aruna'nın aklanmak için bahaneler uydurduğunu, aslında Dulat'ın başka kız arkadaşının olmadığını, on ay boyunca kendisiyle bugün evlenebilmek için başlık parası biriktirdiğini söylemiştir. Aruna bu sözlere şu mizah dolu yanıtı vermiştir:

Sonda onıñ sezimi äli solmağan ba, / Yani onun duyguları daha solmamış mı,
Arunanın orını äli tolmağan ba, / Aruna'nın yeri daha dolmamış mı,
Adamdı jındı qılıp jiberdin goy, / İnsanı deli kıldın ya,
Ölenindi qubılıp soldan onğa. / Şiirini söyleyip soldan sağa,
Ananı üytti, mınanı büytti goy dep, / Onu şöyle, bunu böyle yaptı diye,
Özeğindi ökiniş torlagan ba, / Boğazımı pişmanlık sarmış mı,
Sonşa dayındalğanın qaytem endi, / O kadar hazırlığını ne yapayım artık
Qolına qusı qonbay sorlagan ba. / Eline kuşu konmayıp üzölmüş mü?
Özi de birtüröllev jigiti eken, / Kendisi de biraz tuhaf yiğiti imiş,
Altındı qadiremey qolda barda, / Altına kıymet vermeyip elindeyken

Lazzat URAKOVA YANÇ

Bayağı zaman emes aynalayın / Eski çağda değiliz yavrucağım
Bolar ed bir habarın joldaganda. / Olurdu bir haber yolladığında
Dayındalıp jaturmın meni küt dep / Hazırlık yapıyorum bekle beni diye,
Hat jazuğa da uvaqıtı bolmagan ba? / Mektup yazmaya da mı vakti olmamış?
Aruna jar kıldı göy bağı bardı, / Aruna yâr kıldı ya talihi olanı,
Jüreginde imanmen arı bardı, / Yüreğinde arı ile imanı olanı
Qalın malı qımbat dep siltavratıp / Başlık parası çok diye bahane bulup
Üylenbey biyıl Dulat tağı qaldı. / Evlenmeden bu yıl Dulat yine kaldı.
Odan pısıq jigitter tez qiymıldap / Ondan çevik yiğitler çabuk davranıp
Qarmagınan balıqtı qağıp aldı, / Oltasından balığı çekip aldı,
Qulagıma sırğanı tağıp aldı, / Kulağıma küpeyi takıp aldı,
Sendey qızdan eştene ayamaym dep, / Senin gibi kızdan hiçbir şey esirgemem diye
Qaltasına milyondı salıp aldı, / Cebine milyonu koyup aldı,
Barlıq sän saltanatın kelistirip / Tüm güzellik ve saltanatı ayarlayıp
Batıstan Tarazıma barıp aldı. / Batıdan Taraz'ıma gelip aldı.
Qalın malı qımbat dep qiynalmay-aq, / Başlık paran çok diye kırvanmayıp
Bir ayda qalındıq qıp alıp aldı. / Bir ay içinde gelin edip aldı.

Görüldüğü üzere burada Aruna, Kazak halkının kız isteme esnasında uygulanan “sırğa saluv / küpe takma” geleneğine atıfta bulunmuştur. Kazakistan'da dünürler tarafından kulağına küpe takılan kız artık nişanlı sayılır. Kendi evlilik sürecini gururla anlatırken Aruna aynı zamanda geleneklere bağlılığını da gözler önüne sererek aynı davranışa genç kızları teşvik etmektedir.

Agayın Arunanı çoştanızdar, / Kardeşler, Aruna'yı destekleyin,
Eşqaşan jaman iske başpanızdar, / Hiçbir zaman kötülüğe yeltenmeyin,
Üylenbese menen emes ol jigittin / Evlenmediyse benim yüzümden değil o yiğidin
Özinen ekendigin rastanızdar. / Kendisinden kaynaklandığını doğrulayın.
...Didardı qalıqtağan qıran deyin, / Didar'a süzülen kartal diyeyim,
Aytatını termemen jur, än deyin, / Söylediği türkü ile, destan, şarkı diyeyim,

Dulat, Dulat, Dulat dep bastalğalı / Dulat, Dulat, Dulat diye başlayalı
Qaqıldap qoymay otqan uran deyin. / Vırlayıp duran nara diyeyim.
Endi özgerte almaymız eşteneni, / Artık değıştiremeyiz hiçbir şeyi,
Meyli bılıtır men oğan şığam deyin, / Tamam geçen yıl ben ona varırım dedim,
Bir qara şanıraqqa kelin boldım, / (Ama) Bir baba ocağına gelin oldum.
Men onun qasiyetin uğam deyin. / Ben onun kutsallığını anlıyorum.
Aytıstı atam, enem, küyevim köret, / Bu aytısı kaynatam, kaynanam, eşim seyredecek
Solarga jasalatın duğam beyim. / Onlara edecek duam hazır.
Sol kisiler jibermese kelmes edim, / Onlar göndermese gelmezdim,
Tüsinuvge kerek qoy buğan deyin. / Anlamak gerekirdi şu ana dek.
Joldasımnan uyat boldı aynalayın / Eşime karşı ayıp oldu yavrucağım
Dulatpen emes somen turam keyin, / Dulat'la değıl onunla yaşayacağım artık
Sondıqtan aytaberme qoyaqoyşı, / Bu yüzden tekrarlama bırak
Japjaqısı adam en goy buğan deyin, / İyi biriydin şimdiye dek
Zardabın sen emes men şegemin goy, / Zararını sen değıl ben görürüm,
Jibermey qoysa aytısqa budan keyin. / Göndermese aytısa bundan böyle.

Burada rakibinin ısrarla Dulat konusunu devam ettirmesinden rahatsız olan Aruna bunu halktan destek isteyerek dile getirmiştir. Kadın akının sözleri onun aile kavramına, eşi ve eşinin ailesine duyduğu hürmeti, gelin olarak ailesine karşı taşıdığı sorumluluk duygusunu gözler önüne sermektedir. Akabinde Aruna birçok aytısına konu olmak zorunda kalan Dulat'tan özür diler, bu kadar anlayışlı ve hoşgörülü olduğu için teşekkür ve dua eder:

Dulat da erekşe bir jüzgen ovsın, / Dulat da farklı düşünen insanlardan
Arunanı köp kütüp küz köripsin. / Aruna'yı çok bekleyip güzü getirmişsin.
Özinizge erekşe algıs aytam / Size özel olarak teşekkür ediyorum
Bul aytıs qızıq boldı siz kelip şın. / Bu aytıs ilginç oldu siz gelince sahiden.
Artıq avız söz aytsaq renjimeniz. / Biraz ileriye gittiysek affedin.
Aytısta ne desek de bizge eripsin, / Aytısta ne desek de bize uydun,
Jaurını qaqpıqtay ör tulğalı / Geniş omuzlu, mağrur
Babalarga layıqtı iz bolıpsın. / Atalara layık iz olmuşsun.

Lazzat URAKOVA YANÇ

Men sizge şın jürekten tilekşimin, / Ben sizin tüm kalbimle duacınızım.
Baqıtındı tapqaysın izdenip şın, / Kısmetini bulasın arayıp sahiden,
Aruvlardın işinde bul Dulatqa / Güzellerin içinde bu Dulat'a
Arunadan da asatın qız jolıqsın. / Aruna'yı gölgede bırakacak kız rastlasın.
Bu aytısı Aruna, rakibine ve seyircilere iyi dileklerini dile getirerek tamamlamıştır.

Oral şehrinde 16-17 Aralık 2019 tarihinde düzenlenen “Altın Dombıra” yarışmasında Aruna Kerimbek tecrübeli aytıs akımı Kanat Mırzahan'ın rakibi olarak sahneye çıkmıştır. Bu aytısı Oral yöresinin kahramanlarından, bilim insanlarından, iş insanlarından, olimpiyatlarda büyük başarılar elde eden sporcularından, Oral halkının cesaretinden övgüyle söz ederek ve halkı selamlayarak Kanat başlatmıştır (<https://www.youtube.com/watch?v=gNgKvJnt4jI>).

Aytısının giriş bölümünde Kanat ayrıca bütün genç kızların kendisiyle atıştıktan kısa bir süre sonra evlendiğini söyleyip buna örnekler verdikten sonra rakibi Aruna'nın da kendisiyle atıştıktan altı ay sonra Kazakistan'ın batısında bulunan Aktöbe şehrinde bir “jırşı” yani destan anlatıcısı ile evlendiğini, evli olmasına rağmen hâlâ aytıslara katılmaya izin verdiğine göre kocasının asaletinden şüphe duymanın yersiz olduğunu ifade eder. Akabinde gelin olarak görevlerini yerine getirmek yerine aytıs yarışmalarında gezen rakibini alaylı üslupla eleştirir. Kanat'tan sonra sözü alan Aruna, gelin olarak gittiği Kazakistan'ın batı bölgesinden övgüyle söz eder ve gelin olduktan sonra Oral şehrine ilk defa gittiği için salonu dolduran seyircilere bir hürmet göstergesi olarak eğilerek gelin selamı verir. Kazakistan'da gelinler bu selamlamayı eşî tarafından büyüklere, onların “Baqıttı bol! / Mutlu ol!”, “Köp Jasa! / Çok Yaşa!”, “Ul Tap! / Oğlan doğur!” gibi hayır dualarını alabilmek amacıyla yaparlar. Bu geleneğe Kazaklarda “sälem saluv” denir. Akabinde Aruna sözlerine şu şekilde devam eder:

Enene şay quygızıp ketipsin dep / Kaynana çay doldurtup gitmişsin diye
Kanatjan jas kelinge kinä artpa köp / Kanatcan genç geline suç yükleme çok
Bir üy emes bir eldiñ namısı bul / Bir evin değil bir halkın namusu bu
Aytpeşe şıqpaymın men jıraçqa köp / Yoksa çıkmam ben uzağa çok
Qaynatam bata berip şıgarıp saldı / Kaynatam dua edip uğurladı
Jetkeysin aq kelinim muratqa dep. / Ulaşasın ak gelinim muradına diye
Biz birdene qılargımız qalasıñ göy / Biz hallederiz ama sen ayıp edersin
Qalın eldi küttirsen uyatqa dep / Kalabalık halkı bekletirsen diye.
Enem meni jiberdi özi arnay / Kaynanam beni gönderdi kendisi bizzat

Qarsı kelgen aqındı şıdatpa dep / Rakip akını alt et diye.

Qayın jurtqa qızmetin osı bolsın / Kayın yurduna hizmetin bu olsun

Aqtöbenin aq tuvin qulatpa dep. / Aktöbe'nin ak bayrağını düşürme diye.

Bu mısralarda da aile içindeki karşılıklı saygıya şahit olunmaktadır. Görüldüğü üzere kaynanaya çay doldurtmak gelin için bir kusur ya da suç olarak algılanmaktadır. Aruna, kendisini Aktöbe şehri adına atışıp rakibini yenmesi için bizzat kaynatasıyla kaynanasının gönderdiklerini gururla dile getirmiştir. Buradan ayıtis akınlarının yarışmalarda doğduğu, yaşadığı ya da gelin gittiği şehirleri temsilen atıştığı anlaşılmaktadır. Akabinde Aruna kadınların evlendikten sonra da sanatlarını icra etmeye devam etmelerinin özgürlük ve bağımsızlık sayesinde mümkün hâle geldiğini şu sözlerle ifade etmiştir:

Munun barı arqası azattıqtın / Bunun hepsi sayesinde özgürlüğün

Qızdarın güldey bolıp jaynap jürse / Kızlarınız çiçek gibi parlasa

Qamalıp torda otırmay bulbuldarın / Kapanıp kafeste oturmayıp bülbüllerin

Sahnada sandugaştay sayrap jürse. / Sahnede bülbül gibi ölse.

Bu sözlerinin ardından Aruna, rakibinin hem ayıtis akını, hem karateci, hem özel girişimci, hem psikolog olduğundan söz edip beş parmağında beş marifetin olduğunu belirttikten sonra az önce rakibinin bekâr kızların kısmetini açmak gibi yeni bir marifetini öğrendiğini, hicivli bir biçimde dile getirir ve ona psikolog yönünü de kullanarak bu işini online olarak yürütüp kısa sürede sayılı zenginler arasına katılabileceğini söyler. Söz sırası kendisine geçen Kanat, İkinci Dünya Savaşında kahramanlıklarıyla tanınmış olan batı Kazakistan'ın Aliya, Manşuk gibi kızlarından söz edip bu bölgeye gelin olan rakibinin de onlar gibi olması gerektiğini söyledikten sonra gelinlerin çay doldurması beklenirken bu gelinin sahne çayına meraklı olduğunu, seyircileri eğilerek selam vermesinin iyi bir şey olsa da baş köşede oturuyor olmasının (Kazaklarda gelinler baş köşede oturmaz. Aruna ise sahnede atıştığı için sahnenin baş köşesinde oturuyor) hoş bir durum olmadığını alaylı bir üslupla dile getirir. Aruna'nın "online iş yap" önerisine cevaben her işte ataları örnek almak gerektiğini, bilge ve deha atalarımızın üç Kazak Cüzünün önde gelenlerini "obal boladı / günah olur", "uyat boladı / ayıp olur", "savap boladı / sevap olur" şeklinde sadece üç sözle terbiye ettiğini ama şimdiki psikologlardan çok daha başarılı olduğunu söyler. Ayrıca genç kızların eş aramasının Kazak geleneğine uygun olmadığını altını çizerek televizyonda yayınlanmakta olan evlenme programının kapatılması gerektiğini dile getirir. Daha sonra rakibi Aruna'nın Aktöbe şehrinin Şalkar gibi ufak ilçesinde yaşadığına değindikten sonra Oral halkının misafirperverliğinden, gelen akınlar için düzenlenen etkinliklerden övgüyle söz edip bu etkinlikler sırasında rakibinin evlendikten sonra satranç, tenis gibi iki kişiyle oynanan sporlarda daha başarılı olduğunu fark ettiğini mizahlı bir şekilde söyler. Kanat'ın bu sözlerine karşılık Aruna

Oy qazır biz ondaydı qatıramız, / Oh artık biz onları çok iyi yapıyoruz,

Lazzat URAKOVA YANÇ

Senbeseniz tağı da baqılanız / İnanmıyorsanız izleyin
Aytış da eki adamnın ayqası goy / Aytıs da iki kişinin çekişmesi ya
Bayqamay jenip ketsem şöşmanız. / Tesadüfen yenersen şöşımayın.

dedikten sonra kendisinin ufak bir ilçede yaşıyor olmasını alaylı bir biçimde dile getiren raki-
bine şöyle der:

Şalqar'da turatugın Aruna dep / Şalkar'da yaşıyor Aruna diye
Meniñ jeke ömirimdi taldadın mıñ / Benim özel hayatımı analiz ettin bin defa
İya, ras, Almatımen Astana emes / Evet, haklısın, Almatı ile Astana değil
Mäni bar qara şanıraqta qalğanımnıñ / Anlamı var baba ocağında kalmamın.
Jaman bola qoymaspın şayın quyıp / Kötü biri olmam çayını doldurup
Batasın alsam kempir şaldarımniñ. / Hayır duasını alsam nine ile dedelerin.
Adal jar, sıylı kelin bolsam boldı / İyi yâr, itibarlı gelin olsam tamam
Qolğanatı bolıp mäñgi qorğanımnıñ / Yardımcısı olup daima kale evimin.
Allam ana baqıtın nasip etse / Allah'ım anneliği nasip etse
Eñ ülkeni osı göy armanımnıñ / En büyüğü bu ya hayallerimin
Men üşin Almatımen Astana emes / Benim için Almatı ile Astana değil
Baqıt degen janında jan jarımniñ. / Mutluluk dediğin yanında can yârimin.

Görüldüğü üzere burada Aruna hayattaki önceliklerini sıralamıştır. Baba ocağı, büyüklere hizmet, hayır dua, itibarlı gelin olmak, annelik ve aile birliğini korumak Aruna için Astana veya Almatı gibi büyük şehirlerde yaşamaktan çok daha önemlidir. Rakibine bu yanıtı verirken Aruna'nın genç kızlara, gelinlere öğüt verdiği, yol gösterdiği aşikârdır. Bununla da kalmayıp Aruna köyde yaşamının artılarını ekonomik koşullara da değinerek şu şekilde anlatmaya devam etmiştir:

...Avıl degen rahat qoy tüsingenge / Köy dediğin rahat ya anlayana
Nagız baqıt dep onı şamalaymın / Asıl mutluluk bu diye düşünüyorum.
Ay sayın kvartira tölemeymin / Her ay kira ödemiyorum,
Qaltasın ata anamnın tonamaymın / Cüzdanını anne babamın boşaltmıyorum
Bankti jagalamay kredit dep / Banka banka dolaşmıyorum kredi diye,
Toy dep tугan tuvıstı jagalaymın / Düğüne katılıp akrabaları dolaşıyorum.

Probkada turmaymın eki sagat / Trafikte beklemiyorum iki saat
Avıl işin jayav-aq aralaymın. / Köyün içini yaya olarak dolaşıyorum.
Bolaşagın oylasam urpagımının / Geleceğini düşündüğümde çocuklarımın
Qalada bir minut da qalamaymın / Şehirde bir dakika bile kalamıyorum,
Avıldın şanına avnap össe bala / Köyün toprağında yuvarlanıp büyüse çocuk
Nagız batır boladı dep jobalaymın / Gerçek yiğit olur diye düşünüyorum.
Sondıqtan da tandadım men avıldı, / Bu yüzden seçtim ben köyü
Ökinip ogan artqa qaramaymın / Pişman olup da arkama bakmam
Balammın qalada tört qabırgaga / Çocuğumun dört duvar arasında
Qamalıp öskendigin qalamaymın. / Kapanıp büyümesini istemem.

Aruna'dan sonra sözü alan Kanat, rakibine “Altın Dombıra” ödülünün peşinde koşmak-tansa çok sayıda çocuk sahibi olup altın madalya almayı (Kazakistan'da çok çocuklu anneler altın madalyayla ödüllendirilir) diler. Aruna ise rakibine şu yanıtı vererek aytısı bitirir:

...Osı aytısqa qatısqa jıyırma aqın / Bu aytısa katılan yirmi akın
Osı altın dombırağa talaspay ma / Bu altın dombıra için çekişmiyor mu?
Sondıqtan men de ogan ümitkermin / Bu yüzden ben de ondan ümitliyim
Alıp jatsam şabıtıma jol aşpay ma / Kazanırsam ilhamıma ilham katmaz mı?
Buyırsa altın qursaqtı ana bolsam / Nasip olup anne olsam
Qudaydın özi magan qaraspay ma / Allah bana yardım etmez mi?
Altın dombıramenen aldı aytıp / Altın dombıra ile ninni söyleyip
Beşik terbeb otırsam jaraspay ma. / Beşik sallayıp otursam yakışmaz mı?

Görüldüğü üzere Aruna mücadeleden vazgeçmeyi asla kabul etmemiş, hatta “Altın Dombıra” ödülünü de çok istediği “annelik” hayaline kavuşunca bebeğine ninni söylemek için iste-diğine dair çok yerinde bir cevapla aytısı tamamlamıştır.

Aruna Kerimbek bir sonraki aytısını 2021 yılında Nevruz Bayramı vesilesiyle düzenlenen etkinlikte, genç başarılı akınlardan biri olan Aybek Jeniskazin ile yapmıştır. Bu aytısı (https://www.youtube.com/watch?v=Or6OPmbH_Ic) ilk olarak başlatan Aybek, kendisini tanıttıktan sonra seyircileri ve rakibini selamlamış, yarışmaya katılan tek kadın akın olan ve etkinliğe bebeğiyle birlikte gelen Aruna'ya rakip olarak çıktığı için kendisini şanslı hissettiğini belirtmiştir.

Lazzat URAKOVA YANÇ

Aybek'ten sonra sözü alan Aruna, rakibinin bu sözlerine karşılık şunları söylemiştir:
...Aybek-av balam tügil enem keldi, /Hey Aybek, çocuğum bir yana kaynanam bile geldi,
Tavsılıp qalmasa eken endi amalın / Tükenmeseydi keşke şimdi çaren
Sen aytısıp jatqanda jılamasın / Sen atışırken ağlamasın
Dedi mamam Şımkentke men baramın / Dedi annem Şımkent'e ben de geliyorum.
Erinbey nemere üşin erip keldi, / Üşenmeyip torun için o da geldi,
Jagdayın jasaymın dep sol balanın / Rahatını sağlarıım diye çocuğun
Birev emes üşev bop kelsek munda / Bir değil üç kişi olarak geldiysek buraya
Bizdegi sıylastıqtı kör qaragım, / Bizdeki karşılıklı saygıyı gör gözbebeğim..
Enesimen aytısıp jürgender köp / Kaynanasıyla atışanların sayısı çok
Aytısqa birge kelgen men ganamın. / Atışmaya birlikte gelen sadece benim.

Burada Aruna'nın kaynanasına çok saygılı olduğu için kaynanasının da ona sevgiyle yaklaştığını, sahneye çıktığında bebeğe bakmak üzere o kadar uzun yolu kat edip birlikte geldiğini övgüyle dile getirdiğine şahit olmaktadır. Aruna, kaynanası ile arasında problem olanlara da bu sözleriyle gönderme yapmakta ve bunun faydasının olmadığını ama kendisi gibi saygılı davranmanın karşılıklı anlayış getirdiğini ima etmektedir.

Aybek ise rakibinin geline özgü görevlerini yapmak yerine aytıs yarışmalarında gezdiğini, üstelik kaynanasını da yanına getirdiğini alaylı bir üslupla dile getirip kaynatasının ve kocasının işlerinin zor olduğunu ima etmeye çalışmıştır. Aruna buna cevaben kaynatası hakkında şunları söylemiştir:

...Ol kisinin özi de önerli jan, / Onun kendisi de sanatçı
Eziler an salganda et jüregın / Sızlar o şarkı söylediğinde kalbin.
Öz ulnın basına şay qaynatar / Kendi oğlunun başına çay kaynatacak kadar
Tentek emes qaynatam tekti menin / Yaramaz değil kaynatam benim soyludur.
Halıqtın batasımen kögeresın / Halkın hayır duasıyla büyürsün
Alğın dep aytadı ılgı köp tilegin / Alın der her zaman halkın duasını
Sahnaniñ törinde otsam qaynatamniñ / Sahnede otursam bu kayın babamın
Töl önerge qurmeti dep bilemin. / Ezeli sanata saygısındandır.

Burada da Aruna'nın kayın babası hakkında söylediklerinden onun ne kadar saygılı, vefalı, eşinin ailesini de kendi aile gibi kabul edecek kadar iyi niyetli olduğunu görmekteyiz. Rakibinin şimdiki genç kızların çocuk doğurmak istemediğini söyleyip zamanla çocuk sahibi olmanın zor olacağına dair endişeli sözlerine cevaben Aruna şunları söylemiştir:

Sahnadan aytaqtamay iske kiris / Sahnede kışkırtmaktansa işe giriş
El üşin bolıp otsan şın jaralı / Ülke için gerçekten de üzülüyorsan
Üles qos, üylen, köbeyt Qazaq saniñ / Katkıda bulun, evlen, çoğalt Kazakların sayısını
Ömirin sonda gana nurlanadı, / Hayatın o zaman nurlanır.

Görüldüğü üzere burada da Aruna, Kazak nüfusunun artması için aile kurmanın önemini vurgulamıştır. Aybek söz sırası kendisine geçince gelecekte Aruna gibi akıllı, güzel, edepli, başarılı bir aytıs akını kızla evlenmek istediğini ama eşinin kendisini bırakıp kaynanasıyla birlikte aytıs peşinde gezmesinden korktuğunu şakacı bir üslupla söyler. Buna cevaben Aruna rakibine şöyle der:

...Däl sendey qız jolıqşın dep otırsın, / Tam senin gibi kız denk gelsin diyorsun,
Maqsat qoyğan ekensin aldına şın. / Amaç belirlemişsin gerçekten.
Mamandığın da sıylav kereksin göy / Mesleğine de saygı duymalısın ya
Aybekjan bir suluvdı jar qılğasın... / Aybekcan bir güzelle evlendiysen.
...Qayta sağan mendey qız jolıqpasın, / Aksine sana benim gibi kız denk gelmesin,
Baygustın sorlatarsın sorlı basın, / Zavallının mahvedersin talihsiz başını,
Önerli qız jolıqşa sağan mendey, / Sanatçı kız rastlarsa sana benim gibi
Jiyenqul, Toytandarday tor kurasın / Jiyenkul, Toytanlar gibi kafes kurarsın.
Sen mınanday türinmen Aybekjan-av, / Sen bu düşüncenle hey Aybekcan
Bulbuldı torğa qamap qor qılasın. / Bülbülü kafese kapatıp hor kılarısın.

Görüldüğü üzere Aruna burada eşlerin birbirinin mesleğine saygı duyması gerektiğini ifade etmiştir. Aruna'nın bu sözlerine karşılık rakibi Aybek, bülbülünü asla kafese kapatmayacağını aksine hep onu koruyacağını söyleyerek aytısı bitirmiştir.

4. Sonuç

Tarihin yanı sıra dil, kültür ve gelenek taşıyıcısı olan aytıs geleneği, aynı zamanda bir eğitim aracıdır. Toplum tarafından kutsal kabul edilen akınlar omuzlarına halk tarafından yüklenen bu ağır sorumluluğun farkında olup onların güvenini sarsmamaya, boşa çıkarmamaya özen göstermektedir. Aruna da, sanatına saygı duyan ve kendisine yardımcı olan ailesinin

değerini bilmekte ve kendi olumlu tecrübelerini halkla paylaşarak, hem genç kızların hem de ailenin büyüklerinin nasıl davranması gerektiğini ortaya koymaktadır. Bir başka deyişle Aruna aytıslarında gelin olacıklara ve gelinlere geleneklere bağlı olmayı, millî kültürü sevmeyi, zamanında aile kurmayı, büyüklerine saygılı olmayı, hizmet etmekten kaçınmamayı, nazik olmayı, yapmak istediklerini zorla değil, ikna ederek gerçekleştirmeyi, sözünde durmayı, güzel karakterli evlatlar yetiştirmeyi tavsiye etmektedir.

Kaynaklar

1. Yıldız, N. (2021). Türk Dünyası Fıkralarında “Gelin” Olmak. Millî Folklor, 2021, Yıl 33, Cilt 17, Sayı 130, 70-83.
2. <https://www.youtube.com/watch?v=Js0e19ovWgQ> (08.12.2018)
3. <https://www.youtube.com/watch?v=IsF4Fz2kNUE> (09.12.2018)
4. <https://www.youtube.com/watch?v=XH7U9vjE1UI> (21.03.2020)
5. <https://www.youtube.com/watch?v=gNgKvJnt4jI> (02.02.2021)
6. https://www.youtube.com/watch?v=Or6OPmbH_Ic (10.04.2021)

Extended Summary

Kazakh aityses / poetic duelling, have been the steady language, culture and tradition carriers of the Kazakh people since ancient times. Akıns / turkish popular poet singer, who are highly respected by the society, consciously made an effort not to lose this feature of aitys, and they made their production by taking into account the natural qualities of this unique species. Today, there are a number of improvised poetic masters of aitys, who hold fast to the tradition of aitys, which is invaluable for the nation, and express the feelings and thoughts, foresight, concerns and warnings of the people about the present and future of the people. In addition to the male aitys raids, such as Muhtar Niyazov, Aybek Kaliyev, Erkebulan Kaynazarov, Tölegen Jamanov, Bekaris Shoybekov, who are actively performing their aitys today there are female aitys raids that are of great importance in maintaining the male-female aitys that have been especially expected by the audience since ancient times. Aynur Tursinbayeva, Jansaya Musina, Sara Toktamisova, Asem Erjekızı are among the famous women's akıns, who are the leading experienced aitys art of today, making a huge contribution to the preservation of Kazakh national traditions and the adherence to the language and Kazakh culture of Kazakh youth. In addition to these influxes, nowadays Aruna Kerimbek, who has become the favorite of aitys lovers in terms of quick-wittedness, sharp intelligence, appropriate words, sharp-tongued language, and love for Kazakh national life culture, is currently the sought-after name of national

and international aitys races in Kazakhstan. Aruna, who brings up issues such as the upbringing of young girls, her morals, her place in society, wedding dress age, motherhood, family unity, plays a major role in keeping the traditional "Kazakh girl" characteristics of the young generation. As a matter of fact, when the aitys are examined chronologically, it is possible to observe Aruna's biography from her teenage years to her motherhood, and to witness the decisions she made in important moments of her life, her behaviors, and her relationships within the family.

It took place in Karajal city of Aitys Karagandı region, where Aruna Kerimbek took the stage as Didar Kamiyev's rival in the 1st part of the Traditional National Incursions Ayt called "Keleşegi Kemel Kendi Öлке" on 29 November 2018. In this aitys, Aruna explained in detail how a successful Kazakh bride should be. According to him, being able to get along with the mother-in-law, doing the housework without complaining, being industrious are essential for being accepted as a good bride. In listing the conditions that had to be met for his stay in Karajal, Aruna referred to the Kazakh tradition of "kiyit kiygizuv". According to this tradition, mothers-in-law and fathers-in-law of bride and groom give each other clothes, mostly fur, outerwear such as coats and precious jewelry. In addition, in this aitys, Aruna emphasized the importance of Kazakh girls choosing Kazakh boys when getting married.

In the second episode of this aitys, which was held in Karajal city of Karagandı region on 30 November 2018, Aruna Kerimbek faced Ömirjan Köpbosın. Aityısı Ömirjan started by greeting the audience and his opponent and reminding him that his opponent had chosen to be Karajal's bride. Aruna stated that while she was thinking about her future in response to her rival, she often thought about what her mother-in-law would be like and how she should behave in order to get along with her, and underlined that it is of great importance for the growth and development of the nation that the mother-in-law and the bride get along as well as Abay Kunanbayulı's mother Uljan and his grandmother Zere. On the other hand, Aruna emphasizes the importance of starting a family and being a mother to young girls and tries to explain that the number and future of the Kazakh nation depends on the girls getting married and giving birth to children.

The next year was held in Karajal city of Aruna Kerimbek Karagandı region on the 1st 12th of 2019, at the Traditional National Incursions Aytıs called "Keleşegi Kemel Kendi Öлке" with Didar Kamiyev. In this aitys, Aruna referred to the Kazakh people's tradition of "sırğa saluv / wearing earrings", which is practiced during the request for a girl. In Kazakhstan, the girl who was put on an earring by the in-laws is now considered engaged. While proudly describing her own marriage process, Aruna also demonstrates her commitment to traditions and encourages young girls to do the same.

Aruna Kerimbek took the stage as the rival of the experienced aitys akin Kanat Mırzahan in the "Golden Dombra" race held in the city of Oral on 16-17 December 2019. In this aitys, Aruna has listed her priorities in life. Father's hearth, service to elders, benevolence, being a

respected bride, motherhood and maintaining family unity are much more important for Aruna than living in big cities like Astana or Almaty. While giving this answer to his opponent, it is obvious that Aruna gives advice and guides to young girls and brides. Not only that, Aruna also explained the advantages of living in the village by referring to the economic conditions.

Aruna Kerimbek performed her next aitys with Aybek Jeniskazin, one of the young successful raiders, at the event held on the occasion of the Nowruz holiday in 2021. In this aitys, we witness that Aruna's mother-in-law approached her with love because she was very respectful to her mother-in-law. It is also seen that Aruna emphasized the importance of starting a family for the increase of the Kazakh population in this aitys.

In addition to Aitys tradition, which is a transmitter of language, culture and tradition as well as history, is also an educational tool. It has been clearly demonstrated that he is aware of this heavy responsibility placed on his shoulders by the people for the akins, which are considered sacred by the society, and how much he cares and strives not to undermine their trust. It is possible to say that Aruna Kerimbek, who connects every statement to the development of the nation, to the importance of the family that makes up the nation, to mutual respect within the family, to founding and multiplying a family, is also a volunteer exemplary educator, a patriotic trainer who shapes the society.

Kocatepe Beşeri Bilimler Dergisi
[KBBĐ]
Haziran 2023

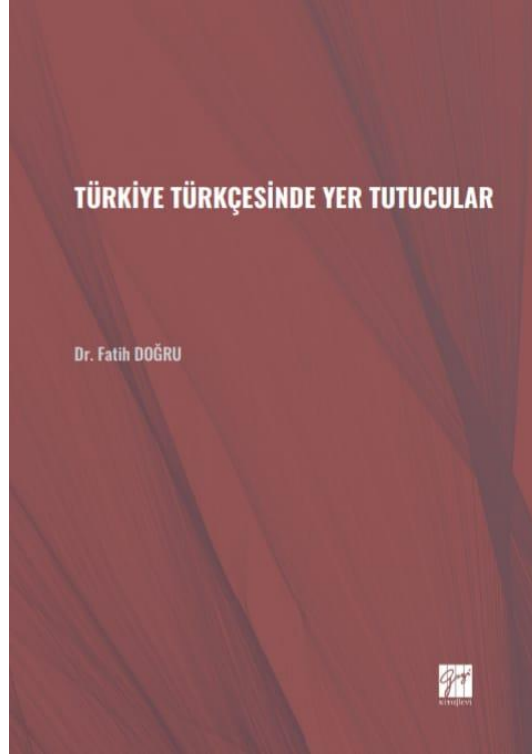
Kocatepe Journal of Humanities
[KJH]
June 2023

Atıf (cite): Ozdemir, Engin (2023). Dile Gelmeyenin Dile Gelişine İlişkin Bir Çalışma Üzerine: “Türkiye Türkçesinde Yer Tutucular”, *Kocatepe Beşeri Bilimler Dergisi*, 1, 101-107. Doi: [10.5281/zenodo.8091210](https://doi.org/10.5281/zenodo.8091210).

Dile Gelmeyenin Dile Gelişine İlişkin Bir Çalışma Üzerine: “Türkiye Türkçesinde Yer Tutucular”

Engin ÖZDEMİR¹

Makale Türü: Kitap İncelemesi

Paper Type: Book Review

Fatih DOĞRU (2022). Türkiye Türkçesinde Yer Tutucular, Ankara: Gazi Kitabevi, 223 s. ISBN: 9786258413779

¹ Doktora, Eskişehir Osmangazi Üniversitesi, Türk Dili ve Edebiyatı, pau.enginozdemir@gmail.com, ORCID: 0000-0001-5097-5699

Yüzlerce yıldır düşünmenin aracı olmanın yanında kesintisiz olarak üzerine düşü-
nülen dil olgusu, kendisine bakılan her bir açıdan araştırmacılara başka bir yüzünü
göstermeye ve kendisine yönelen soruları başkaca sorulara dönüştürmeye devam et-
mektedir. İnsanın en az kendisi kadar canlı bir varlığı betimleme çabası, kendisi gibi
ele avuca gelmez bir sosyal varlıkla uğraştığı gerçeğiyle karşılaştığında, kaçınılmaz
olarak dizgelerin, fonksiyonların ve kalıpların ötesinde bir yerlerde sonuçlanmaktadır.
Bu nedenledir ki *sesle* ilgili sorular *biçime*, biçimin soru işaretleri *sözdizimine*, tüm
bunlar bir bütün olarak *anlama* itimat etmek durumunda kalmaktadır. Anlam, *bağlamı*
talep etmekte, bağlam ise *edimi* işaret etmektedir. Dil özelinde edimsellik söz konusu
olduğunda ise yalnızca dile gelen, sesletilen, konuşulan ve adlandırılan değil, çeşitli
sebeplerle dile gel(e)meyen, sesletil(e)meyen, konuşul(a)mayan ve adlandırıl(a)mayan
şey de araştırmanın konusu olabilmektedir. Böyle bir durumda dilin birimleri bir şey
söylemekten ziyade farklı nedenlerle söylenemeyenin üzerini örtmek veya yerini tut-
mak amacıyla *kullanılabilmektedir*. Bu nedenle dilin bilimi, söylenen kadar söylen-
meyenin ve söylenmeyenden kaynaklanan edimsel kullanımın da bilimi olmak duru-
munda kalmaktadır. Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Türk Dili ve Edebiyatı ABD
öğretim üyelerinden Doç. Dr. Fatih Doğru da dil ve Türkçeye dair böylesi bir alana
temas etmektedir: *Türkiye Türkçesinde Yer Tutucular*.

Türkiye Türkçesi ağzları, sözlük bilimi, anlam bilimi, biçim bilimi, iletişim
dili, seslenme sözleri gibi çeşitli alan ve konular üzerine yayınları bulunan Fatih Doğ-
ru'nun *Türkiye Türkçesinde Yer Tutucular* adlı çalışması, Prof. Dr. Erdoğan Boz'un
editörlüğünde hazırlanmış ve Mart 2022'de Gazi Kitabevi tarafından kitap formatında
(223 sayfa) yayımlanmıştır. Kitap, Türkiye Türkçesi çerçevesinde daha önce müstakil
olarak ele alınmamış bir kavramı inceleme konusu yapmasıyla alanyazında ilk olma
niteliği taşıdığı iddiasındadır. *Çalışmanın konusunu*, "çeşitli nedenlerle söylenmeyen
veya söylenemeyen ifadelerin yerine kullanılan geçici ifadeleri" işaret eden *yer tutucu*
(place holder) kavramı ve Türkiye Türkçesindeki yer tutucular teşkil etmektedir. Ya-
zar, çoğunlukla konuşma dilinde ortaya çıkan yer tutucuların Batı alanyazınında çeşitli
terimlerle ifade edildiğini ve Türkiye Türkçesinde konuya doğrudan eğilen bir çalış-
maya rastlanmadığını ifade etmektedir. Buna karşın *adılımsı* (pro-form) ve *ikame*
(substitution) gibi kavramlar etrafında yer tutucularla yakın işlevdeki dil birimlerinin

konu edildiği çalışmaların varlığından söz eden yazar, yer tutucu kavramının diğerlerinden ayrıldığı noktayı da belirtmiştir. Buna göre esas fark adılımsı ve ikamenin metin içi gönderimde bulunmalarına karşın yer tutucuların çoğunlukla metin dışına gönderimde bulunmasıdır. Yer tutucu kavramının merkezinde bulunduğu çalışmanın amacı ise (1) ncelikle yer tutucu kavramı ve bu kavramla ilgili diğer kavramlar hakkında bilgi vermek ve (2) sonrasında Türkiye Türkçesindeki yer tutucuların işlev ve özelliklerini betimlemek biçiminde ifade edilmiştir. Çalışmanın kapsamı Türkiye Türkçesiyle sınırlı tutulmuştur. Verilerin elde edildiği sözlü ve yazılı kaynaklar şöyle sıralanmıştır: Yazılı ve sözlü derlemler, genel Türkçe sözlükler, lümpen sözlükleri, ocuk dili sözlüğü, interaktif sözlükler, ağız sözlükleri, ağız çalışmaları, edebi eserler (94 eser taranmıştır), sosyal medya iletileri, film, dizi ve gösteriler, radyo programları, haber metinleri, forumlar vb.. Ayrıca verilerin doğru değerlendirilmesi adına btnceyi oluşturan sözlü ve yazılı metinlerin, yetişkin ve (fizyolojik ve psikolojik olarak) sağlıklı kişiler tarafından üretilenler arasında seçilmesine dikkat edilmiştir. Çalışmanın yöntemi şu dört aşamayla ifade edilmiştir: (1) ncelikle kullanılan terim ve kavramlar hakkında bilgi verilmiş, (2) yer tutucuların hangi işlevlerde kullanıldıkları belirlenmiş, (3) hangi yollarla teşekkül ettikleri ortaya konmuş, (4) daha sonra Türkçedeki farklı bağlamalardan alınan örnekler tartışılmıştır. Kavramların tartışılması, yer tutucuların işlevlerinin belirlenmesi ve teşekkül yollarının tespitinde alanyazındaki dilbilimsel, psikodilbilimsel, sinirdilbilimsel ve edimbilimsel bulgulara sıklıca temas edilmiş, teorik altyapı bu çerçevede geniş bir uluslararası kaynakçaya dayanarak şekillendirilmiştir. Kavramsal çerçevenin oluşturulmasında özellikle dilbilimi ve psikoloji alanlarından elde edilen verilere başvurulmuştur.

Türkiye Türkçesinde Yer Tutucular adlı çalışma konu, kapsam, amaç ve yöntemin açıklandığı “Giriş” bölümünün ardından gelen üç bölümden oluşmaktadır: I. Bölüm: Temel Kavramlar, II. Bölüm: Türkiye Türkçesinde Yer Tutucular, III. Bölüm: Değerlendirme ve Sonuç. Bunların dışında kitabın başlangıcında “n söz”, “İçindeki-ler”, “Kısaltma ve İşaretler” ve “Taranan Eserler ve Kısaltmaları” bölümleri, sonunda ise basılı ve elektronik kaynakların yer aldığı kaynakalara yer verilmiştir. “Temel Kavramlar” başlıklı I. Bölüm’de (s. 7-24), daha sonraki bölümde Türkçedeki yer tutucular üzerine yapılacak tespit ve tasnif için gerekli veriyi sunacak/işleyecek teorik ereve biçimlendirilmiştir. Bu bölümde ilk olarak; *kavramsallaştırma*, *formülleştirme* ve *kodlama* süreçlerinden oluşan ve zihinselden fizyolojik olana doğru ilerleyen konuşma üretimi sürecine değinilmiştir. Bunun ardından konuşma üretimi süreciyle paralel bir gerçekleşme sürecini paylaşan *adlandırma* konusu ele alınmıştır. Adlandırma, özellikle bilinen bir adın kullanılması bağlamında değerlendirilmiş, psikodilbilimsel

ve nöropsikolojik bulgular ışığında sözcüksel erişimi engelleyen unutmama/hatırlayamama (dilimin ucunda olgusu vb.) durumunun ve afazi, alzaymır gibi nörolojik rahatsızlıkların yarattığı adlandırma/dile getirme sorunlarına değinilmiştir. Adlandırma sürecindeki aksamaların yalnızca psikolojik, nörolojik ve fizyolojik engellerden değil, dil kullanıcısının kasıtlı davranışından da kaynaklanabileceği ifade edilmiştir. Adlandırma kavramının ardından, adlandırma sürecindeki aksaklıkların da bir sonucu olarak *bulanık dil* (vague language) olgusuna değinilmiştir: Konuşucunun düşüncelerinde karışıklık olması veya kasıtlı olarak anlamı bulanıklaştırma çabası, çeşitli nedenlerle bir ifadeyi kullanmak istememesi veya kullanmaya ihtiyaç duymaması gibi durumlar genel olarak bulanık ifadelerin ortaya çıkmasıyla sonuçlanabilir. Bu doğrultuda tanımlanan bulanık dil olgusunun dilin edimsel kullanımıyla ilişkisi vurgulanmıştır. I. Bölüm’de son olarak, bulanık dil olgusunun da getirisi olan, çoğunlukla konuşma dilinde anlık (spontane) konuşmada ortaya çıkan, dilde söylenmeyen veya söylenemeyeni geçici olarak temsil eden ifadeleri karşılayan yer tutucu kavramına değinilmiştir. Alanyazında yer tutucu (place holder) kavramı yerine veya benzer yapılar için kullanılan *pro-form*, *konum tutucu*, *vague expression*, *dummy element*, *vague reference* gibi kavramlar hakkında bilgi verilmiş, bu yolla yer tutucu kavramının ayırt edici yönleri belirginleştirilirken çalışmanın üzerine yükseleceği kavramın içi doldurulmuştur. Tüm bu kavramsal ve işlevsel tartışmalardan faydalanarak, *şey*, *nasıl*, *ne*, *bilmem kim*, *bilmem ne*, *zımbırtı* gibi örnekleri temsil eden yer tutucu teriminin şu tanımını olgunlaştırılmıştır:

“(...) bir kişinin, bir nesnenin ya da bir kavramın adının konuşucu tarafından bilinmediği veya hatırlanamadığı durumlarda, bir ad değersiz görüldüğü veya adın söylenmesi gereksiz bulunduğu için konuşucu tarafından söylenmediğinde veya konuşucunun bildiği/hatırladığı hâlde bir adı çeşitli nedenlerle söylemekten kaçındığında ortaya çıkan ve genellikle geçici olarak bu adların yerine kullanılan ifadelerdir.” (s. 17, 18)

“Türkiye Türkçesinde Yer Tutucular” başlıklı II. Bölüm, aynı zamanda kitabın esas bölümünü teşkil etmektedir. Bu bölümde, taranan kaynaklardan tespit edilen yer tutucular, işlevlerine ve ait oldukları sözcük türüne göre tasnif edilerek tartışılmış ve örneklendirilmiştir. Bu bölümde öncelikle tespit edilen tüm yer tutucular, yukarıda alıntılanan tanımdan üretilen işlevler üzerinden üç kısma ayrılmıştır. Bunlardan ilki (1) “Adı Bilinmeyen/Hatırlanamayan Varlıklar için Kullanılan Yer Tutucular”, ikincisi (2) “Değersiz/Gereksiz Görülen Varlıklar için Kullanılan Yer Tutucular”, üçüncüsü (3) ise “Söylenmekten Kaçınılan İfadeler için Kullanılan Yer Tutucular” kısmıdır. İlk

başlık altında (1) ya konuşucu tarafından adı unutulmuş, ya adı bilinmeyen ya da konuşucu veya dil nezdinde zaten bir adı olmayan kişiler ve nesnelere ifade etmek amacıyla kullanılan yer tutucular ele alınmıştır. İkinci başlık altında (2) konuşucunun adı zikredilmesi gereken varlığı değersiz/gereksiz görmesi nedeniyle adını dillendirmeme tutumu sergileyerek ve söz konusu tutumunu dinleyiciye yansıtmak amacı güderek bu ad yerine kullandığı yer tutucular incelenmiştir. Son başlık altında ise (3) ikinci başlık altında ele alınan ve daha çok kişisel tutumu yansıtan yer tutuculardan farklı olarak, söz konusu varlığı koruma isteği, konuşmanın gerçekleştiği ortamda bulunanların olası tepkileri, değerleri, kültürel kabulleri, psikolojik durumları vb. gibi hassasiyetler nedeniyle kullanılan yer tutucular değerlendirilmiştir. Aynı yer tutucunun, büyük çoğunluğu birçok işlevde kullanıldığı için, her başlık altında kullanım amacına göre yeniden örneklendirildiğine ve değerlendirildiğine rastlanmaktadır. Bu itibarla ilk tasnifin yer tutuculara yönelik değil onların farklı bağlamlardaki farklı kullanım amaçlarına yönelik yapıldığı ifade edilebilir. Söz konusu üç başlık altında, yer tutucular sözcük türlerine göre yeniden tasnif edilmiş ve bu yeni alt başlıklar altında (adıl kullanımı, ad kullanımı, üst anlam kullanımı, benzetme kullanımı, eylem/yardımcı eylem kullanımı vb. 16 adet) yer tutucular ayrı ayrı tanımlanarak örneklendirilmiştir. Bu bölümün genel yapısı şu tabloyla canlandırılabilir:

	(1)Adı Bilinmeyen/Hatırlanmaya Varlıklar İçin	(2)Değersiz/Gereksiz Görülen Varlıklar İçin	(3)Söylemekten Kaçınılan İfadeler Yerine Kullanılan
(a) Adıl Kullanımı	<i>biri, falan, ne, şey...</i>	<i>biri, adam, falan, bazısı...</i>	<i>adam, bazıları, o bu...</i>
(b) Ad Kullanımı	<i>zımbırtı, dalga, dava...</i>	<i>ibiş, kamil, kezban...</i>	<i>ayak yolu, yüz numara...</i>
(c) Kalıp İfade Kullanımı	<i>karın ağrısı, tanrı misafiri...</i>	<i>adı batasıca, karın ağrısı...</i>	<i>malum takım, ismi lazım değil...</i>
(d) Seslenme	<i>hey, hişt, hop...</i>	---	<i>hocam, müdü-</i>

Sözü Kul.			<i>rüm...</i>
.	.	.	.
.	.	.	.
.	.	.	.

Fatih Doğru'nun çalışmasıyla birlikte Türkiye Türkçesinin yer tutucularının tespit edilmesi ve bu yer tutucularının işlevlerinin ortaya konması, başta dil çalışmaları olmak üzere birçok alana yeni bir veri sunmanın yanında yeni bir bakış imkânı da sunmaktadır. Doğru'nun çalışması, kuramsal çerçevesinin dayanağı olması nedeniyle, çoğunlukla meselenin psikolojik ve nörolojik yanına odaklanmıştır. Daha az olmak üzere konunun toplumsal, kültürel, edimsel yönüne de değinilmiştir. Nitekim çalışmanın sonuç kısmında bu çalışmanın başta dilin betimlenmesine, bunun yanında birtakım karşılaştırmalı çalışmalara, toplumbilim, psikoloji ve konuşma güçlükleriyle ilgilenen tıp çalışmalarına katkı yapabileceği vurgulanmıştır. Tanıtım yazımızı bitirirken, bu değerli çalışmanın dokunabileceği alan ve hususlara birkaç ekleme yapmanın faydalı olacağı kanısındayım. Bu noktada özellikle yer tutucuların unutulmuş veya hiç bilinmeyen yerine kullanımından ziyade, söylenmek istenmeyen yerine kasıtlı olarak kullanıldığı durumlara dikkat çekmek istiyorum. Yazarın henüz ön sözde ifade ettiği husus, *birey dili* (idiolect) dikkate alındığında yer tutucuların sınırsız sayıda olabileceği idi. Birey dili özelliği olarak yer tutucular öncelikle kendi birimsel (sözlükbirimsel, sözdizimsel, anlambirimsel vb.) kimlikleriyle edebiyat araştırmaları ve üslupbilim çalışmalarında, yazar veya şairin “örtme” biçiminin yorumlanması açısından yol gösterici olabilir. Ancak, kitaptaki “yer tutucuların anlamsal kimliklerinden çok edimsel kimliklerinin baskın olduğuna” dönük açıklamaya paralel olarak, kanımca yer tutucuların kendi birimsel kimliklerinden ziyade edimsel yönleri, bilimsel fayda açısından daha cezbedicidir. Nitekim yer tutucuların kendilerine değil de örtmeye niyetlendikleri esas metin-ötesi unsura odaklanılması, psikanalizde bireyin bilinçaltının okunmasında üstü örtülenin öncül işlevselliğinde olduğu gibi, dil açısından bireysel ve toplumsal söylemin çözümlenmesinde düğümlerin ilk açıldığı yerlerin keşfine önayak olabilir. Tıpkı ağız çalışmalarında ayırt edici seslik ölçütlerin sınıflandırma eyleminin kilit noktasını oluşturması gibi, toplumsal katmanların tasnif edilmesinde yer tutucularla örtülen unsur da toplumdilbilimsel bir sınıflandırmanın anahtarı olarak kullanılabilir. Söylemin çözümlenmesinde yer tutucuların anahtar vazifesi görmesi, etkinliğin tam tersi durumunda, yani söylemin inşa edilmesi durumunda da geçerli olabilir. Örtülen unsurların tespitiyle yola çıkan çözümleme yoluyla kitlenin kimliği tespit edildikten

sonra aynı toplumsal kitleye yönelik oluşturulacak söylemin nitelikleri de böylece en azından kuramsal olarak belirlenmiş olur. Bu durumda hedef kitlenin yer tutucularının kullanıldığı yerlerle, oluşturulacak söylemin yer tutucularının konumları örtüştüğünde, en üst düzeyde etkin bir söylemin oluşturulması için önemli bir adım atılmış olacaktır. Tüm bunların bir özeti olarak Fatih Doğru'nun çalışması, dil ve Türkçe üzerine tekrar ve tekrar düşünmeye sevk edilişyle, Türk dilbilimi alanyazımına yaptığı katkının yanında disiplinlerarası düşünmeyi tetikleme açısından, değerini tescil ediyor görünmektedir.

Araştırma ve Yayın Etiği Beyanı

Bu makale için etik kurul izni alınmasına gerek yoktur. Araştırma ve yayın etiğine uygun hareket edilmiştir.

Yazarların Makaleye Olan Katkıları

Makale tek yazarlıdır.

Destek Beyanı

Araştırma herhangi bir kurum veya kuruluş tarafından desteklenmemiştir.

Çıkar Beyanı

Makale tek yazarlıdır. Herhangi bir çıkar çatışması yoktur.

Kocatepe Beşeri Bilimler Dergisi
[KBBĐ]
Haziran 2023

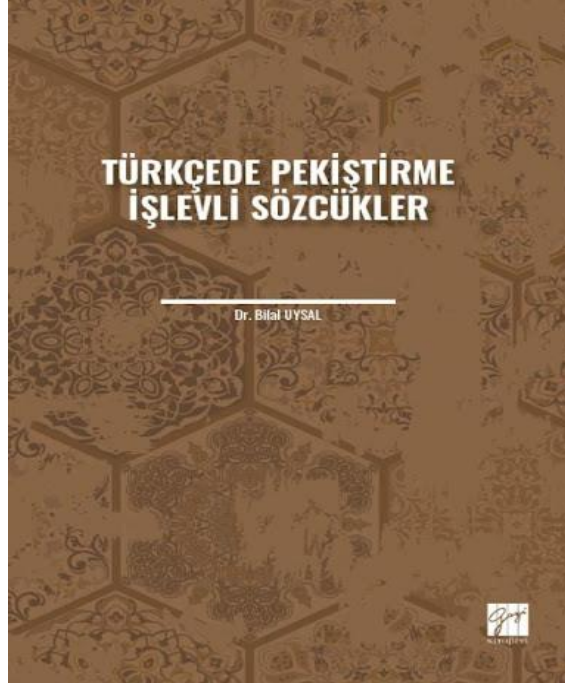
Kocatepe Journal of Humanities
[KJH]
June 2023

Atf (cite): BAG, Rabia Leyla (2023). "Türkçede Pekiştirme İşlevli Sözcükler" Adlı Eser Üzerine, *Kocatepe Beşeri Bilimler Dergisi*, 1, 108-112. Doi: [10.5281/zenodo.8091233](https://doi.org/10.5281/zenodo.8091233).

"Türkçede Pekiştirme İşlevli Sözcükler" Adlı Eser Üzerine

Rabia Leyla BAĞ¹

Makale Türü: Kitap İncelemesi

Paper Type: Book Review

Bilal UYSAL (2022). *Türkçede Pekiştirme İşlevli Sözcükler*, Ankara: Gazi Kitabevi, 194 s. ISBN: 978-625-7911-57-3

¹ Doktora, Eskişehir Osmangazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, e-posta: rabialeyla-bag@gmail.com, ORCID: 0000-0002-8305-6258

Bu çalışmada, Afyon Kocatepe Üniversitesi Eğitim Fakültesinde görev yapan Bilal UYSAL'ın 2022 yılında Gazi Kitabevi'nden yayımladığı Türkçede Pekiştirme İşlevli Sözcükler adlı çalışmasının tanıtımı yapılacaktır.

Pekiştirme, söylenenin açık bir şekilde anlaşılması ve söylenen söze vurgu, netlik, kuvvetlendirme vs. kazandırıp iletişimin daha etkili olması için başvurulan dilbilgisel işlevli sözcüklerdir. Pekiştirme, İngilizcede *intensify*, *semi-reduplication*; Fransızcada *instensif*; Almandada *intensium*; Arapçada *te'kid* terimleri ile karşılanmaktadır. Türkiye Türkçesi dilbilgisi kitaplarında pekiştirme için farklı adlandırmalar vardır: kuvvetlendirme, pekitme, berkitme, te'kid vs. Pekiştirme için Muharrem Ergin, *kuvvetlendirme* terimini; Tahsin Banguoğlu ise *berkitme* terimini tercih etmiştir.

Üstüner, *Türkçede Pekiştirme* adlı çalışmasında pekiştirmeyi dört grupta (ekler, sesler, sözcükler ve sözdizimi) ele alırken Uysal bu çalışmasında sözcüklerle yapılan pekiştirmeleri ayrıntılı şekilde ve edebi metinlerden ve derlemden örneklerle ele almıştır. Ayrıca dilbilgisi kitaplarında sözcükler, genel olarak isim, fiil ve edat olmak üzere üç başlıkta ele alınır. Pekiştirme konusu da edat başlığı altında değerlendirilir. Uysal'ın bu çalışması, pekiştirmeyi *pekiştirme edatları* başlığı altında ele alması bakımından oldukça önemlidir.

Yazı dilindeki pekiştirme işlevli sözcükler, konuşma diline göre daha zor anlaşılır. Çünkü konuşma dilinde pekiştirmeyi, jest ve mimiklerle veya ses tonuyla vurgu şeklinde daha kolay aktarabilirken yazı dilinde bu durum biraz daha sınırlıdır. Konuşma dilindeki pekiştirme, vurgu, netlik ve kuvvetlendirme her ne kadar imla sistemi ile anlatılmaya çalışılsa da konuşma dilindeki gibi olmamaktadır. Fakat bu çalışma, bu güçlüğü üstesinden gelmeye çalışmıştır. Edebi metinlerden ve derlemden elde edilen tümcelerde farklı pekiştirme işlevli sözcüklerin olduğu görülmüştür. Elde edilen tümcelerden hareketle pekiştirme işlevli sözcüklerin farklı işlev ve görevlerine göre de tasnif yapılmıştır. Literatürde pek bahsedilmeyen başka sözcüklerin de pekiştirme işlevi / görevi üstlendiği tespit edilmiştir. Bu nedenle bu çalışma, zengin bir veriye sahiptir.

Bilal Uysal'ın kaleme aldığı *Türkçede Pekiştirme İşlevli Sözcükler* adlı çalışma, akademik bir gayeyle hazırlanmış ve pekiştirme konusunu geniş bir açıdan ele almıştır. Kitap 2022 yılı Ekim ayında Gazi Kitabevi tarafından yayımlanmıştır. Çalışma için öncelikle bir literatür taraması yapılmıştır. Sekiz farklı edebi metinden ve Türkçe Ulusal Derlemi'nden (TUD) yararlanılmıştır. Taranan eserlere ve kısaltmalarına da ayrı bir sayfada yer verilmiştir.

Zengin bir veriye sahip olan çalışma, genel hatlarıyla iki bölüm üzerine kurulmuştur. Çalışmanın ilk bölümünde pekiştirme teriminin tanımına ve bazı araştırmacıların pekiştirme tanımlarına yer verilmiştir. Dilbilgisi kitaplarında sözcükler genellikle isim, fiil ve edat olmak üzere üç başlıkta altında ele alınırken pekiştirme, edatlar başlığı altında değerlendirilir. Bu çalışma, İpek (2016:45)'in tasnifi esas alınarak pekiştirmeleri sıfatlar, belirteçler, adılar, fiiller, ilgeç, bağlaç ve ünlem biçiminde yedi başlıkta ele almıştır.

Bu çalışmanın yöntemi, örnek tümcelerdeki pekiştirme işlevli sözcüklerin tamamının altı çizili olarak gösterilmesi ve ihtiyaç duyulduğunda pekiştirilmiş ifadelerin italik gösterilmesi olarak benimsenmiştir. Çalışmada daha çok sözcüklerin pekiştirme işlevine odaklanılmıştır.

Çalışmanın ikinci bölümü yedi alt başlıktan oluşur. Bu alt başlıklar sırasıyla sıfatlarla, belirteçlerle, adılarla, fiillerle, ilgeçlerle, bağlaçlarla ve ünlemlerle yapılan pekiştirmelerdir. Bir sözcüğün türünü belirlemek için önce bağlama bakmak gereklidir. Derlemeden elde edilen örnek tümcelerde pekiştirme sözcüklerinin farklı işlevlerinin olduğu görülmüş ve bu nedenle literatürde yer almayan farklı alt başlıklara da yer verilmiştir. Örnek tümcelerde yine literatürde yer almayan bazı sözcüklerin pekiştirme yaptığı tespit edilmiştir.

İkinci bölümün ilk alt başlığında *sıfatlarla yapılan pekiştirmelere* yer verilmiştir. Burada sıfat görevli pekiştirmeler ele alınmış ve *bir, ne, iyelik+olacak, tek* sözcüklerinin pekiştirme işlevli sıfat oldukları tespit edilmiştir.

“*Fakat bu umut benim tek gıdamdır.*” (Uysal, 2022: 19).

İkinci alt başlıkta *belirteçlerle yapılan pekiştirmeler ele alınmış*, bunların sıfat görevli pekiştirmelere benzediği belirtilmiştir. Bağlama göre bu pekiştirmeler, hem sıfat hem belirteç görevinde olabilir. Bu alt başlıkta bir hayli sözcük tespit edilmiştir. Bunlardan bazıları şunlardır: *açıkça/açıkçası, artık, asla, bir başka, gayet, evvela, kesinlikle, özellikle, pek, surf tamamı, zaten, zinhar* vs.

“*Şu evi arayayım da bir şeyler lazım mı yoksa çıkarım artık.*” (Uysal, 2022: 23)

Üçüncü alt başlık *adılarla yapılan pekiştirmeler*, şahıs adıları (ben, sen, o, biz, siz, onlar), dönüşlülük adlı (kendi), belirsizlik adlı (kimi), soru adlı (ne) şeklinde ele alınmıştır. Adılarla yapılan pekiştirmeler, Uysal'ın da belirttiği gibi bazı dilbilgisi kitaplarında *pekiştirmeli özne* adı ile değerlendirilmiştir.

“*Siz anneler, çocuklarınızı iyi yetiştirmelisiniz.*” (Uysal, 2022: 84)

Dördüncü alt başlıkta *fiillerle yapılan pekiştirmeler* ele alınmıştır. Burada peş peşe gelmiş zıt anlamlı sözcüklerin ve iki yüklem arasına giren *dA* ve *mI* yapılarının peki-

tirme yaptığı örnek tümcelerle gösterilmiştir. Sonra sıralı fiillerle yapılan pekiştirmelere yer verilmiştir.

“Çocukluğum Eskişehir’de geçti, askerliğimi Çankırı’da yaptım, bilirim.” (Uysal, 2022: 101)

Beşinci alt başlık olan *ilgeçlerle yapılan pekiştirmelerde* üç (3) pekiştirme işlevli sözcük tespit edilmiştir: çokluk ekiyle pekiştirme yapan *birlikte/beraber* sözcüğü; olumsuz cümlelere yalnızca, sadece anlamı katan *başka* sözcüğü ve söze fazlalık, çokluk anlamı katan *ziyade* sözcüğü.

“Güzel olmasından öte başka başka marifetleri de vardır. Bu kardelen deli bir çiçektir.” (Uysal, 2022: 104)

Bir sonraki alt başlık *bağlaçlarla yapılan pekiştirmelerdir*. Burada da pek çok pekiştirme işlevli sözcük tespit edilmiştir. Bazı bağlaçların, bağlaç görevinin yanında pekiştirme işlevinin olduğuna ve anlamı kuvvetlendirdiğine dikkat çekilmiştir. *Aksi (ne) (takdirde/halde/durumda), am(ma)a (da), ancak, bile, binaenaleyh, (bir)... bir de..., dA, dahi eğer, güya, hatta, hele, hem de, ise>> (+sA), ki, meğer, mI, ne de / ne... dA, sanki, üstelik, yoksa* gibi bağlaçlar, örnek tümcelerle desteklenerek bağlamda pekiştirme işlevli oldukları belirtilmiştir.

“Buna şu cevabı verdim: ‘Kızı da amma gevezeymiş’ dedim.” (Uysal, 2022: 106)

Son alt başlıkta da ünlemlerle yapılan pekiştirmelere yer verilmiştir. Ünlemler, bildiği üzere sevinç, üzüntü, şaşkınlık, korku gibi duyguları anlatan sözcüklerdir. Ünlemler bu işlevlerinin yanı sıra pekiştirme de yapar. Yer verilen pekiştirme işlevli ünlemlerden bazıları şunlardır: *aha, âlâ, alimallah, canım, deme, doğrudur, e, e mi, evet, eyvah, ha, hah, hani, haydi/hadi, hayır, hayhay, işte, keşke, nah, ne, peki/pekiyi, sakın, ulan/ülen, vallahi/billahi, var/yok, ya/a, yavrum, yazık*.

“Komşular cankurtaran yok mu? Aman ayıcık ne olur beni yeme! Sakın, sakın üstüme geleyim deme!” (Uysal, 2022: 153)

İkinci bölümün tüm alt başlıklarında pekiştirme işlevli sözcükler bol bol örnek tümcelerle bağlam içinde gösterilmiştir. Bu çalışmada, yalnızca sözcük düzeyinde pekiştirmelere yer verilmiştir. Çalışma, literatürde yer almayan bazı pekiştirmeleri tespit etmesi bakımından önemlidir. Fakat çalışmada yer verilen pekiştirme işlevli her sözcük, farklı bağlamlarda farklı işlevlerde kullanılabilir. Çalışmada, toplam 130 pekiştirme işlevli sözcük ele alınmış ve bu sözcükler arasında en fazla, 69 sözcük ile belirteçlerle yapılan pekiştirmeler yer almaktadır. Ayrıca sözcükler arasında en çok pekiştirme işlevi ile kullanılan iki sözcük tespit edilmiştir: *ne* soru adılı ve *ki* bağlacı. Çalışmada *değerlendirme ve sonuç* başlığı altında pekiştirmenin görevleri ve bu çalışmada pekiştirmelerle ilgili bazı tespitler dile getirilmiştir. Araştırmacıların pekiştir-

me için çok farklı terimler kullandığı görülmüştür. Çalışmada bu terimlerin hepsinin aynı anlama geldiği söylenemez fakat terimler, aşağı yukarı aynı anlama gelmektedirler. Son olarak da pekiştirme işlevli sözcükler dizinde alfabe sırasına göre sıralanmış ve sonra yararlanılan kaynaklara yer verilmiştir. Uysal'ın kaleme aldığı çalışmada, bağlama bağlı olarak literatürde görmediğimiz pek çok pekiştirme işlevli sözcüğün olduğu ve isimler dışında diğer sözcük türleri ile de pekiştirme yapılabildiği gösterilmiş; böylece zengin bir veri elde edilmiştir.

Araştırma ve Yayın Etiği Beyanı

Bu çalışma bilimsel araştırma ve yayın etiği kurallarına uygun olarak hazırlanmıştır.

Yazarların Makaleye Olan Katkıları

Bu çalışma için etik kurul izni alınmasına gerek yoktur. Araştırma ve yayın etiğine uygun hareket edilmiştir.”

Makale tek yazarlıdır.

Destek Beyanı

Bu çalışma, herhangi bir kurum veya kuruluş tarafından desteklenmemiştir.

Çıkar Beyanı

Makalede herhangi bir çıkar çatışması yoktur.

Kaynaklar

Uysal, B. (2022). Türkçede Pekiştirme İşlevli Sözcükler. Ankara: Gazi Kitabevi.

"Dijital Çağda Okuma Eğitimi" Adlı Eser Üzerine

Hasan KARAKAŞ¹

Makale Türü: Kitap İncelemesi

Paper Type: Book Review

Günümüzde, dijital alanın gelişim ve ilerleyişi kuşkusuz pek çok kolaylığı beraberinde getirmektedir. Özellikle küresel salgın ile -Kovid-19- eğitimde dijital metin kullanımı hızla artmıştır. Eğitim öğretim sürecinde kazandırılmak istenen temel beceriler arasında yer alan okumanın dijital materyallerle yapılması zaman ve depolama gibi pek çok konuda avantaj sağlamaktadır. Bununla birlikte alışlagelmiş olanla modern olanın çatışmasına da yol açabilmektedir. "Dijital materyaller ile basılı materyallerin okur ve okuma üzerinde etkileri nasıldır?" sorusu cevap aranması gereken sorulardandır. Bu alanda kaleme alınan eserlerden biri de Doç. Dr. Süleyman Erkam SULAK ve Doç. Dr. Seher ÇETİNKAYA editörlüğünde 2022 yılında Vizetek yayınevi tarafından basılan "Dijital Çağda Okuma Eğitimi"dir.

Kitap, "Dijital Çağda Okumanın Evrimi", "Dijital Çağda Okuduğunu Anlama", "Akıcı Okuma", "Okuma Güçlüğü", "Dijital Çağda Akıcı Okumanın Geliştirilmesi ve Okuma Güçlüklerinin Giderilmesi", "Dijital Çağda Metin Türleri ve Okuma" olmak üzere altı bölümden ve toplam 210 sayfadan oluşmaktadır.

Doç. Dr. Seher ÇETİNKAYA tarafından kaleme alınan ilk bölüm "Okuma Nedir?", "Okumanın Nörolojik Temelleri", "Okumanın Sosyokültürel

¹ Yüksek Lisans, Afyon Kocatepe Üniversitesi, Türkçe Eğitimi ve Pedagojisi, hasan.karakas408@gmail.com, ORCID: 0000-0001-6527-5097

Temelleri” ve “Okumanın Duyuşsal Temelleri” olmak üzere dört başlıktan oluşmaktadır. Okumanın tanımı “Okuma Nedir?” başlığında söyleşi dili ile yapılmaktadır. Yazara göre okuma; *“Okumayı çevremizdeki doğal, sosyal biyolojik vb. alanlardaki olay, olgu ve her türlü işaret/sembolü anlama süreci olarak ele alırsak okumanın çok genel bir anlama sahip olduğunu düşünebiliriz.”* şeklinde ifade edilmektedir. “Okumanın Evrimi” alt başlığında okumanın tarihsel değişimi ele alınmakta, okumanın dijital okumaya doğru evrilişi açıklanmaktadır. “Okumanın Nörolojik Temelleri” başlığında okumanın fiziksel boyutu ele alınmaktadır. Okuma sırasında göz hareketleri ve görme alanı detaylı biçimde açıklanmakta, verimli okumayı gerçekleştirmek için dikkat edilmesi gerekenler maddeler hâlinde sunulmaktadır. Okumanın insan beynindeki fiziksel süreçleri, göz aracılığıyla iletilen bilgilerin beyinde işlenişi, okumanın insan beyni üzerindeki etkileri açıklanarak verimli bir okuma süreci için öneriler verilmektedir. “Okumanın Sosyokültürel Temelleri” başlığında; okumanın dil gelişimi ile paralel ilerlediği belirtilmektedir. *“Dil gelişimi desteklenen çocuk, zengin bir kelime hazinesiyle birlikte dilin sesbilgisi, söz dizimi ve anlam bilgisine sahip olur ve bu beceriler de okuma becerisinin ön koşuludur.”* Yetkin okuryazarlığa geçişin temel basamağı olan erken okuryazarlık gibi dijital yetkin okuryazarlık için de erken dijital okuryazarlığın gelişiminin gerekli olduğu ifade edilmektedir. Yazar, erken okuryazarlık ve dijital erken okuryazarlığın gelişiminde sosyokültürel çevrenin önemini altını çizmektedir. Birinci bölümün son başlığı olan-“Okumanın Duyuşsal Temelleri” nde olumlu duyguların okuma başarısı üzerinde etkili olduğu vurgulanmaktadır. Okumaya ilişkin olumlu tutumların geliştirilmesinde, okuma motivasyonunun artırılmasında ve okumaya ilişkin kaygıların azaltılmasında dijital metinlerden faydalanılabileceği, bu alanda yapılan bilimsel araştırmalardan hareketle açıklanmaktadır.

İkinci bölüm Alperen Şükrü ÇAPANOĞLU ve Doç. Dr. Süleyman Erkam SULAK tarafından kaleme alınmıştır. Bu bölüm “Okuduğunu Anlamayı Etkileyen Faktörler”, “Okuduğunu Anlama Stratejileri”, “Dijital Okuma ve Okuduğunu Anlama” başlıklarından oluşmaktadır. Anlama, okumanın temel amacıdır. Bölümde bu amaca ulaşmak, okuduğunu anlama becerisinin etkili ve kalıcı olmasını sağlamak için kullanılacak yöntemler yer almaktadır. Dijital metinler ve basılı metinlerin farklılıkları aşikârdır dolayısıyla basılı metinlerde kullanılan okuduğunu anlama stratejilerinin doğrudan dijital metinler üzerinde uygulanması olumsuz ya da etkisiz sonuçlar oluşturabilmektedir. “Okuduğunu Anlama Stratejileri” başlığı altında basılı metinlerde kullanabilecek, okuduğunu anlamayı arttıracak sekiz strateji, uygulama örnekleri ile verilmektedir. *Sesli Düşünme (Think aloud)* stratejisi, metin yüksek sesle okunurken tahmin, benzetme vb. yapılarak sesli düşünmeyi içermektedir. *Metin Yapısı Stratejisi* metnin yüzey yapısına dikkati çekme ve amaca göre okumayı geliştirmede etkili olabilmektedir. *K-W-L Stratejisi*, “K-Ne biliyorum?”, “W-Ne öğrenmek istiyorum?”, “L-Neler öğrendim ve neler öğrenmem gerekiyor?” sorularına yanıtlar aranarak okuma sürecine okuyanın aktif katılımını ve okuduğunu anlama seviyesinin artırılmasını sağlamaktadır. *Karşılıklı Öğretim (Reciprocal teaching)* öğretmen ve öğrenci arasındaki diyaloglar ile tahmin etme, özetleme, sorgulama, açıklama yapılarak okuduğunu anlamayı sağlamaktadır. *Jigsaw (Ayırıp Birleştirme-Yapboz)* işbirlikçi öğrenme yöntemlerinden biridir. Okuduğunu anlama için kullanımında öğrencilerin birbirleriyle iletişim kurma becerisini de geliştirmektedir. Öğrencilerin gruplara ayrılması, okunan metnin parçalar hâlinde gruplara dağıtılması ve bu gruplarda tartışılması sonucu okuduğunu anlamayı geliştiren yöntem olarak kullanılabilir. *Bilişsel Çıraklık (Cognitive apprenticeship)* öğretmenin rehberliği ve geri

bildirimleri ile okuduğunu anlamada kullanılmaktadır. *Beklenti Rehberi*, okunacak materyal ile ilgili ön bilgileri harekete geçirmek, bu ön bilgilerin okuma tamamlandıktan sonra ne seviyede işe yaradığını değerlendirmek amacıyla kullanılabilir. *Hikâye Yüzü (Story face)*, hikâye unsurlarının insan yüzüne benzeyen şemaya aktarılmasını içermektedir. Bu uygulama dikkat çekici ve akılda kalıcı olmasıyla okuduğunu anlamada kullanılmaktadır. Basılı metinlerde okuduğunu anlama stratejileri ardından dijital okumanın tanımı ve detayları “Dijital Okuma ve Okuduğunu Anlama” başlığında yer almaktadır. Dijital okumanın basılı metinleri okuma ile farklılıkları, dijital metinlerin ve dijital okumanın avantaj/dezavantajları anlatılmaktadır. Dijital okuma getirileriyle ya da eksikleriyle günümüzün bir parçasıdır. Bu nedenle dijital metinlerde okuduğunu anlama yöntemlerine gereksinme olduğu ikinci bölümde vurgulanmaktadır. Dijital metinlerde okuduğunu anlamayı arttıracak iki örnek yöntem verilmiştir. *Dijital zihin haritaları* dijital metinler üzerinde yapılan okumalarda bilgiyi hatırlamayı kolaylaştırdığı gibi kâğıt ve zaman tasarrufu da sağlamaktadır. Dijital zihin haritaları oluşturmak üzere kullanılacak *“Xmind, Mindjet, Mindomo...”* gibi yazılım örnekleri de kitapta yer almaktadır. *Dijital hikâyeler*, dijital ortamda hikâyeye ses, görsel gibi efektler eklenerek oluşturulmaktadır. Bahsedilen yöntem, okuma tutumu ve okuma motivasyonunu arttırmakta, konunun çok yönlü araştırılmasına olanak sağlamakta, kalıcılığı birden fazla duyuya seslenerek arttırmaktadır.

“Akıcı Okuma” adını alan üçüncü bölüm Semra AKTAŞ KUBAL tarafından yazılmıştır. “Akıcı Okuma Nedir?”, “Akıcı Okuma Bileşenleri”, “Akıcı Okumanın Değerlendirilmesi” olarak üç başlıktan oluşan bölümde akıcı okuma *“Doğruluk, hız ve prozodi olmak üzere üç bileşenden oluşan akıcı okuma çok katmanlı bir beceridir.”* şeklinde tanımlanmaktadır. Yapılan tanımın ardından akıcı

okumanın gerekliliği vurgulanmakta, akıcı okumanın geliştirilebilmesi için öneride bulunmaktadır. Akıcı okumanın bileşenleri “Okuma Doğruluğu”, “Okuma Hızı” ve “Okuma Prozodisi” alt başlıkları hâlinde ele alınmaktadır. Okuma doğruluğu, okuma materyalinde bulunan kelimelerin hatasız biçimde okunması olarak ifade edilmekte, okumanın anlama ulaşabilmesindeki temel etken olduğu vurgulanmaktadır. Okuma hızı, okuyucunun kelimeleri tanıma süresi olarak tanımlanmaktadır. Okuma hızının arttırılmasında öğrencinin okuma motivasyonunun önemine dikkat çekilmektedir. Okuma motivasyonunun düşük olması yeterli okuma çalışması yapılmasını engellemekte ve okuma hızının gelişmesine ket vurmaktadır. Okuma prozodisi ise yazılı ifadelerin vurgu, tonlama, duraklama gibi unsurlara uygun biçimde okunması olarak tanımlanmaktadır. Konuyla ilgili alanyazında kullanılan farklı hesaplamalara yer verilmiştir ve hesaplamalar tabloleştirilmiştir.

Kitabın dördüncü bölümü olan “Okuma Güçlüğü” Tuğçe DURMUŞ tarafından yazılmıştır ve “Okuma Güçlüğü Nedir?”, “Okuma Güçlüğü Tanılama Süreci ve Genel Özellikleri”, “Dijital Gelişmeler ve Okuma Güçlüğü” başlıklarından oluşmaktadır. Okuma güçlüğüne görme, işitme, beyin hasarı gibi problemlerin ya da hiperaktivite bozukluğu, dikkat eksikliği gibi öğrenme engellerine sahip olan bireylerin dışında normal zekâ seviyesine sahip olan ancak akranlarına oranla okuma anlama becerilerinde istenen seviyenin çok altında kalan bireylerde rastlanıldığı belirtilmektedir. Konuyla ilgili alanyazının incelendiği, okuma güçlüğüne tür ve nedenlerine göre pek çok farklı sınıflandırma yapıldığı belirtilmiştir. Bölümde yaygın olarak karşılaşılan dört okuma güçlüğü, alt başlıklarda tanımlanmaktadır; *Disleksi*, *Aleksis*, *Optileksi*, *Hiperleksis*. Yapılan tanımlamaların dışında ikinci başlık altında okuma güçlüklerinin tanılama sürecinin uygun müdahalelerde bulunmak için ön koşul olduğu belirtilmektedir. Ayrıca öğretmenlerin okuma güçlüğüne tespit etmek

amacıyla kullanabilecekleri, öne çıkan ölçme değerlendirme uygulamalarına da kitapta yer verilmektedir. Bahsedilen okuma güçlüklerinin tanılama süreçleri, karakteristik özellikleri alt başlıklarda ayrıca ele alınmaktadır. Bölümde son olarak okuma güçlüklerinin giderilmesi veya okuma güçlüğüne sahip olan bireylerde okuma güçlüğünü gidermede dijital gelişmelerden yararlanılabileceği “Dijital Gelişmeler ve Okuma Güçlüğü” başlığında belirtilmektedir.

Semra AKTAŞ KUBAL ve Tuğçe DURMUŞ tarafından yazılmış olan “Dijital Çağda Okumanın Geliştirilmesi ve Okuma Güçlüklerinin Giderilmesi” adlı beşinci bölüm üç başlıktan oluşmaktadır. “Akıcı Okumanın Geliştirilmesi” başlığında akıcı okumanın geliştirilmesinin öğrencilerin akademik başarılarının gelişmesinde ön koşul niteliğinde olduğu vurgulanmaktadır. Akıcı okumayı geliştirmede sıklıkla kullanılan yöntem ve tekniklerden altısı alt başlıklarda kısaca tanıtılmaktadır. Ek olarak tanıtılan yöntem ve tekniklerin uygulama örnekleri de kitapta yer almaktadır. *Tekrarlı Okuma*, model bir okuyucunun seslendirmesi ardından okuyucuların okuma materyalini birden çok kez okumaları temeline dayanmaktadır. Böylelikle okuyucunun okuma hızının ve kelime tanıma oranının artırıldığı belirtilmektedir. *Okuyucu Tiyatroları*, izleyenlere metnin anlamını iletmeyi amaçlamaktadır. Bu amaç doğrultusunda tekrarlanan ve yardımcı okuma kullanılabilir. *Eşli Okuma*’nın, ebeveyn, öğretmen ya da iyi okuyucu bir akran eşliğinde metnin okunmasını böylece duraksamaların, hataların anında geri bildirim ile düzeltilebileceği bir yöntem olduğunun altı çizilmektedir. *Yankılı (Eko) Okuma*, tekniğinde özellikle başlangıç seviyesi okuyucuların iyi bir okuyucuyu taklit yolu ile kelime tanıma oranlarının artırılabilceği belirtilmektedir. *Nörolojik Etki Modeli*’nin, okuma uzmanı ve okuyucuyla birlikte eş zamanlı olarak uygulanan bir yöntem olduğu açıklanmaktadır. “Okuma Güçlüğü’nün Giderilmesi”

başlığında, okuma güçlüğü yaşayan bireylerin ailesi ve öğretmenlerine büyük sorumluluk düştüğü tekrar vurgulanmaktadır. Okuma güçlüğünün tespiti için tanılamanın öneminin altı çizilmiş ve okuma güçlüğünün giderilmesinde kullanılabilir sekiz program kısaca tanıtılmıştır. Tanıtılan programlar “Orton- Gillingham Programı, Wilson Okuma Programı, Barton Okuma Programı, Fernal Yöntemi, Rave-o, Müdahaleye Tepki Modeli, Çoklu Duyusal Yöntem, Çocuk Merkezli Okuma Müdahalesi” dir. “Dijital Araçlarla Akıcı Okumanın Geliştirilmesi ve Okuma Güçlüğünün Giderilmesi” başlığında, dijital araçların kolay ulaşılabilir, depolanabilir, farklı duylara seslenebilir olması gibi özellikleri sayesinde okuma güçlüklerinin giderilmesinde veya akıcı okuma becerisinin kazandırılmasında etkili olabileceği vurgulanmaktadır. Ayrıca öğrencilerin, okuma tutumunu veya okuma motivasyonunu artırabilecek unsurlar barındırdığı, uygulamalarda eş zamanlı ya da bireysel olarak okuma alıştırmaları yapabilecekleri açıklanmaktadır. Eserde okuma güçlüğünü giderebileceği veya akıcı okuma becerisinin kazandırılmasında yardımcı olabileceği düşünülen yirmi dijital materyal/uygulama “Dijital Kalem Teknolojileri”, “Sesli Kitaplar”, “Dijital Kitap Uygulamaları”, “Podcastler”, “Reading Speed/Fluency Builder”, “Texthelp”, “Reading ForAllLearners 1-8”, “TeeRees”, “Moby Read”, “I See Sam”, “Sight Word Snapper”, “Alphabetics”, “Booksy”, “GNight Safari”, “Web Tabanlı Disleksi Ev Okulu Yazılım Sistemi”, “ApraxiaTherapy: Aphasia”, “GraphoGame”, “Hooked on Phonics”, “Web 2.0 Araçları” uygulama görselleri de verilerek kısaca tanıtılmaktadır. Dijital uygulamalar genel olarak birden fazla duyuya seslenmeleri ve içerisinde eğlence unsuru barındırmaları ile dikkati çekmektedir. “Hooked on Phonics” ve “GNight Safari” okuyucularda öz güven geliştirme, olumlu okuma tutumu kazandırma amaçlarını da içermektedir. “Texthelp” ve “Moby Read” öğretmenlerin

öğrencilerde akıcı okuma, okuma hızı gibi ölçütlerin takibi konularında kolaylık sağlayabilmektedir. “*Dijital Kalem Teknolojileri*”, “*Sesli Kitaplar*”, “*Podcastler*” okuyucunun etkileşimli okuma yapmasını ve okumalarında öz denetim becerilerini kullanabilmelerini sağlamaktadır. Tanıtılan dijital materyal/uygulamalardan hedefe ve amaca yönelik yapılan tercihler ile okuma güçlüklerinin belirli seviyelerde giderilebileceği, akıcı okuma becerisinin büyük oranda kazandırılabilceği belirtilmektedir. Ek olarak öğretmenlerin dijital uygulamaları kullanarak, bireysel amaca yönelik uygulamalar tasarlayabileceğine, öğrenciler ile iş birlikçi öğretim yöntemi kullanarak dijital metinler oluşturabileceğine ayrıca dikkat çekilmektedir.

Eserdeki altıncı ve son bölüm Doç. Dr. Süleyman Erkam SULAK tarafından kaleme alınmıştır. “Dijital Çağda Metin Türleri ve Okuma” adındaki bölüm “Metin Türleri ve Okuma”, “Basılı Metin ve Dijital Metin Okumalarının Karşılaştırılması”, “Dijital Metinleri Okumanın Geleceği” olmak üzere üç başlıktan oluşmaktadır. İlk başlıkta metin türleri, basılı metin türleri ve dijital metin türleri olarak iki gruba ayrılarak tanıtılmaktadır. Basılı metinler; *hikâye edici metinler*, *bilgilendirici metinler* ve *şiiirler* olarak gruplandırılmıştır. Dijital metinlerin çeşitliliğinin sınıflandırma yapmayı güçlendirdiği ifade edilmiş, okuma süreçleri açısından; *hipermetinler*, *çoklu ortam metinleri*, *etkileşimli metinler* olarak sınıflanmıştır. “Basılı Metin ve Dijital Metin Okumalarının Karşılaştırılması” başlığında, öncelikle basılı metinleri okumanın sonrasında dijital metinleri okumanın avantajları dile getirilmiştir. “Dijital Metinleri Okumanın Geleceği” başlığında, eğitim öğretim sürecinde kullanım alanı ve yaygınlığı artan dijital metinler için yeni öğretim yaklaşımlarının geliştirilmesi gerektiğinin vurgusu yapılmaktadır.

“Dijital Çağda Okuma Eğitimi” hızla gelişen teknolojinin getirdiği dijital okumanın ilerleyişini değerlendirmektedir. Alanında uzman isimler

tarafından yayına hazırlanan kitap, öğrencilere okuma becerisi ve alışkanlığı kazandırmayı hedefleyen öğretmenlerin faydalanabileceği bir kaynak niteliğindedir. Okuma güçlüklerinin tespiti, akıcı okumanın geliştirilmesi gibi konularda dijital okumanın getirilerinden yararlanabilmeyi hedefleyen kitap lisans ve lisansüstü öğrenim görmekte olan öğrenciler için de nitelikli bir başvuru kaynağıdır. Editörlerin de ifade ettiği gibi “... öğrencilerimizi basılı metinler veya dijital metinler arasında gelişigüzel bırakamayız.” Dolayısıyla dijital okuma becerisine sahip olmak, öğrencilere okuma sevgisi kazandırabilmek için günümüzde zorunlu hale gelmiştir. Bu bakımdan eser yararlanılabilecek önemli kaynaklar arasında yer almaktadır.

KAYNAKÇA

Sulak ve Çetinkaya, (2022). Dijital Çağda Okuma Eğitimi, Ankara: Vizetek